



benzensor



DERS NOTLARI 2026 BASKISI

KPSS TÜRKÇE

192 Konuluk Ders Notları

KPSS Türkçe konularının tamamı için benzensor'un hazırladığı özgün konu anlatımı notları.

KİTAPÇIK

Ders / bölüm	1
Konu anlatımı	192
Kelime	61.760

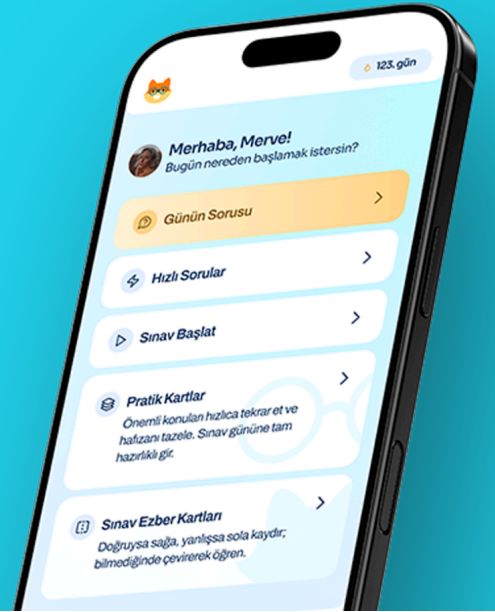
KAPSAM

Sınav konu listesinin tamamı
Özgün benzensor anlatımı
Resmî kurum yayını değildir

Konu Anlatımı ve Soru

Cebinde!

benzensor uygulamasında bu konuların anlatımını dinleyebilir, her konudan soru çözebilir ve gerçek sınav simülasyonuna girebilirsin.



Bu kitapçık hakkında

KPSS Türkçe ders notları · 2026 baskısı · 192 konu

Bu kitapçık nedir?

Bu kitapçık benzensor'un hazırladığı **özgün çalışma notudur**. Konu anlatımlarının tamamı benzensor tarafından yazılmıştır; hiçbir kaynaktan olduğu gibi alınmamıştır. Amacı sınava hazırlanan adaya konuyu bütünlüklü bir anlatımla aktarmaktır.

Resmî bir yayın değildir

Bu belge ÖSYM, SPL (Sermaye Piyasası Lisanslama Sicil ve Eğitim Kuruluşu), Diyanet İşleri Başkanlığı, TÜMOB/TESMER veya sınavı düzenleyen başka bir kurumun yayını değildir; hiçbir resmî geçerliliği yoktur. Kitapçıkta yer alan hiçbir ifade, ilgili kurumların resmî görüşü olarak okunamaz.

Hangi kaynaklara dayanılarak yazıldı?

Anlatımlar aşağıdaki kaynaklara dayanılarak, özgün metin olarak yazılmıştır. Bir çelişki durumunda bağlayıcı olan bu kitapçık değil, aşağıdaki resmî kaynakların güncel metinleridir:

- Ayrıca konu sınırlarını doğrulamak için 2 adet kamuya açık hazırlık materyali incelenmiştir; bunlar bağlayıcı kaynak değildir.

Kapsam ve mevzuat değişiki

Bu baskı **29 Temmuz 2026** tarihinde üretilmiştir ve içeriği o tarihteki sınav konu listesine ve mevzuata dayanır. Sınav kapsamı, konu ağırlıkları ve mevzuat değişebilir; çalışmadan önce sınavı düzenleyen kurumun yürürlükteki kılavuzunu ve ilgili mevzuatın güncel metnini mutlaka kontrol et.

Hata bildirimi

Kitapçıkta bir hata gördüysen **destek@benzensor.com** adresine yazarak bildirebilirsin; düzeltilen içerik bir sonraki baskıya işlenir.

Kapsam

#	DERS / BÖLÜM	YAZILAN / TOPLAM KONU
1	Türkçe	192/192

Bu kitapçık, sınav konu listesindeki tüm başlıkları kapsar.

İçindekiler

1. Türkçe

- 1.1.1 Sözcüğün Anlam Özellikleri
- 1.1.2 Gerçek Anlam
- 1.1.3 Mecaz Anlam
- 1.1.4 Terimsel Anlam
- 1.1.5 Sözcükte Anlam Olayları
- 1.1.6 Benzetme (Teşbih)
- 1.1.7 Eğretileme (İstiare)
- 1.1.8 Kişileştirme (Teşhis)
- 1.1.9 Kinaye (Değınmece)
- 1.1.10 Mecazımürsel (Ad Aktarması)
- 1.1.11 Dokundurma (Tariz)
- 1.1.12 Mübalağa (Abartma)
- 1.1.13 Dolaylama
- 1.1.14 Güzel Adlandırma
- 1.1.15 Sözcükler Arası Anlam İlişkileri
- 1.1.16 Eş - Yakın Anlamalı Sözcükler
- 1.1.17 Karşıt (Zıt) Anlamalı Sözcükler
- 1.1.18 Eş Sesli (Sesteş) Sözcükler
- 1.1.19 Somut - Soyut Anlamalı Sözcükler
- 1.1.20 Nitel-Nicel Anlamalı Sözcükler
- 1.1.21 Genel-Özel Anlamalı Sözcükler
- 1.1.22 Yansıma Sözcükler
- 1.1.23 Kalıplaşmış Söz Öbekleri
- 1.1.24 İkilemeler
- 1.1.25 Pekiştirmeler
- 1.1.26 Deyimler
- 1.1.27 Atasözleri
- 1.1.28 Kalıplaşmamış Söz Öbekleri
- 1.2.1 Cümlelerin Yorumu
- 1.2.2 Cümlelerin İletisi
- 1.2.3 Cümleden Çıkarılacak Kesin Yargı
- 1.2.4 Cümlede Vurgu
- 1.2.5 Eş - Yakın Anlamalı Cümleler
- 1.2.6 Anlamca Çelişen Cümleler
- 1.2.7 Anlamlarına Göre Cümleler

- 1.2.8 Olumlu Cümleler
- 1.2.9 Olumsuz Cümleler
- 1.2.10 Soru Cümleleri
- 1.2.11 Ünlem Cümleleri
- 1.2.12 Emir Cümleleri
- 1.2.13 İçerdiği Duygu, Düşünce ve Duruma Göre Cümleler
- 1.2.14 Çıkarım
- 1.2.15 Kanıksama
- 1.2.16 Saptama
- 1.2.17 Değerlendirme
- 1.2.18 Yakınma - Sitem
- 1.2.19 Pişmanlık
- 1.2.20 Ön Yargı
- 1.2.21 Olasılık
- 1.2.22 Varsayım
- 1.2.23 Tahmin
- 1.2.24 Şaşırtma
- 1.2.25 Kuşku
- 1.2.26 Uyarı
- 1.2.27 Öneri
- 1.2.28 Anlam İlişkilerine Göre Cümleler
- 1.2.29 Neden - Sonuç (Gerekçe) İlişkisi
- 1.2.30 Amaç - Sonuç İlişkisi
- 1.2.31 Koşul (Şart) Cümleleri
- 1.2.32 Anlatım Özelliklerine Göre Cümleler
- 1.2.33 Öznel ve Nesnel Anlatım
- 1.2.34 Tanım Cümleleri
- 1.2.35 Karşılaştırma Cümleleri
- 1.2.36 İçerik ve Üslup (Biçem) Bildiren Cümleler
- 1.2.37 Doğrudan Anlatım (Aktarma) Cümleleri
- 1.2.38 Dolaylı Anlatım (Aktarma) Cümleleri
- 1.2.39 Cümle Analizi (Cümle Değerlendirme)
- 1.2.40 Cümlelerin Yapısı
- 1.2.41 Cümle Tamamlama
- 1.2.42 Cümle Oluşturma
- 1.3.1 Paragrafın Yapısı
- 1.3.2 Paragrafın Bölümleri ve Boşluk Tamamlama
- 1.3.3 Düşüncenin Akışını Bozan Cümleler
- 1.3.4 Paragrafı İkiye Bölme

- 1.3.5 Paragraf Oluşturma
- 1.3.6 Paragrafta Yer Değiştirme
- 1.3.7 Paragrafın İçeriği
- 1.3.8 Ana Düşünce
- 1.3.9 Yardımcı Düşünceler
- 1.3.10 Paragrafta Anlatım Biçimleri
- 1.3.11 Açıklayıcı Anlatım
- 1.3.12 Tartışmacı Anlatım
- 1.3.13 Öyküleyici Anlatım
- 1.3.14 Betimleyici Anlatım
- 1.3.15 Düşünceyi Geliştirme Yolları
- 1.3.16 Tanımlama
- 1.3.17 Karşılaştırma
- 1.3.18 Örnekleme
- 1.4.1 Sesler
- 1.4.2 Ünlü Sesler ve Ünlü Uyumları
- 1.4.3 Ünsüz Sesler
- 1.4.4 Ses Olayları
- 1.4.5 Ünsüz Değişimi - Yumuşama
- 1.4.6 Ünsüz Benzeşmesi (Sertleşme)
- 1.4.7 Ses Düşmesi
- 1.4.8 Ses Türemesi
- 1.4.9 Ulama
- 1.4.10 Dudak Ünsüzlerinin Benzeşmesi
- 1.4.11 Ünlü Daralması
- 1.4.12 Kökte Ünlü Değişimi
- 1.4.13 Yardımcı Sesler
- 1.5.1 Kök ve Gövde
- 1.5.2 Ekler
- 1.5.3 Yapım Ekleri
- 1.5.4 Çekim Ekleri
- 1.5.5 Yapılarına Göre Sözcükler
- 1.6.1 İsim (Ad)
- 1.6.2 Varlıkların Türüne Göre İsimler
- 1.6.3 Varlıkların Sayılarına Göre İsimler
- 1.6.4 İsmi Hâlleri
- 1.6.5 İsim Tamlamaları
- 1.6.6 Zamir (Adıl)
- 1.6.7 Kişi Zamirleri

- 1.6.8 İşaret Zamirleri
- 1.6.9 Belgisiz Zamirler
- 1.6.10 Soru Zamirleri
- 1.6.11 İlgî Zamiri (Aitlik Eki)
- 1.6.12 Sıfat (Ön Ad)
- 1.6.13 Niteleme Sıfatları
- 1.6.14 Belirtme Sıfatları
- 1.6.15 Adlaşmış Sıfatlar
- 1.6.16 Zarf (Belirteç)
- 1.6.17 Durum Zarfları
- 1.6.18 Yer-Yön Zarfları
- 1.6.19 Zaman Zarfları
- 1.6.20 Ölçü-Miktar Zarfları
- 1.6.21 Soru Zarfları
- 1.6.22 Edat (İlgeç)
- 1.6.23 Bağlaç
- 1.6.24 Ünlem
- 1.6.25 Fiil (Eylem)
- 1.6.26 İş (Kılış) Fiilleri
- 1.6.27 Oluş Fiilleri
- 1.6.28 Durum Fiilleri
- 1.6.29 Fiillerde Kip
- 1.6.30 Fiillerde Kişi
- 1.6.31 Fiillerde Olumsuzluk
- 1.6.32 Fiillerde Anlam (Zaman) Kayması
- 1.6.33 Fiillerde Çatı
- 1.6.34 Fiilimsiler
- 1.6.35 Fiilimsi Grupları
- 1.6.36 Yardımcı Fiiller
- 1.6.37 Ek Fiil (Ek-Eylem)
- 1.7.1 Cümle Türleri
- 1.7.2 Yüklemlerine Göre Cümleler
- 1.7.3 Öge Dizilişine Göre Cümleler
- 1.7.4 Yapılarına Göre Cümleler
- 1.7.5 Cümlenin Öğeleri
- 1.7.6 Yükleme
- 1.7.7 Özne
- 1.7.8 Nesne
- 1.7.9 Dolaylı Tümleç

- 1.7.10 Zarf Tümleci
- 1.7.11 Edat Tümleci
- 1.8.1 Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler
- 1.8.2 Kısaltmaların Yazımı
- 1.8.3 Sayıların Yazımı
- 1.8.4 Deyimlerin ve İkişemelerin Yazımı
- 1.8.5 Birleşik Kelimelerin Yazımı
- 1.8.6 Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler
- 1.8.7 Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler
- 1.8.8 Yabancı Özel Adların Yazımı
- 1.8.9 Ses Olaylarıyla İlgili Yazım Kuralları
- 1.9.1 Nokta (.)
- 1.9.2 Virgül (,)
- 1.9.3 Noktalı Virgül (;)
- 1.9.4 İki Nokta (:)
- 1.9.5 Üç Nokta (...)
- 1.9.6 Soru İşareti (?)
- 1.9.7 Ünlem İşareti (!)
- 1.9.8 Kısa Çizgi (-)
- 1.9.9 Uzun Çizgi (- -)
- 1.9.10 Tırnak İşareti (" ")
- 1.9.11 Parantez ()
- 1.9.12 Kesme İşareti (')
- 1.10.1 Anlama Dayalı Anlatım Bozuklukları
- 1.10.2 Gereksiz Ek ve Sözcük Kullanımı
- 1.10.3 Çelişen Sözcüklerin Bir Arada Kullanımı
- 1.10.4 Yanlış Ek ve Sözcük Kullanımı
- 1.10.5 Sözcüğün Yanlış Yerde Kullanımı
- 1.10.6 Deyim-Atasözü Yanlışları
- 1.10.7 Anlam Belirsizliği
- 1.10.8 Mantık Hataları
- 1.10.9 Dil Bilgisine Dayalı Anlatım Bozuklukları
- 1.10.10 Fiil ve Yüklem Yanlışları
- 1.10.11 Özne - Yüklem Uyuşmazlığı
- 1.10.12 Özne Eksikliği
- 1.10.13 Nesne Eksikliği
- 1.10.14 Dolaylı Tümleş Eksikliği
- 1.10.15 Zarf ve Edat Tümleci Eksikliği
- 1.10.16 Tamlama Yanlışları

1.10.17 Çatı Uyuşmazlığı

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.1 · Sözcüğün Anlam Özellikleri

Sözcüğün Anlam Özellikleri: Bağlam, Gerçeklik ve Kullanım Değeri

KISACA

Sözcüğün anlam özellikleri, bir kelimenin tek başına taşıdığı sözlük değerini ve cümle içinde kazandığı yeni görevleri birlikte okumayı gerektirir. Kaynak bölüm bu konuyu gerçek anlam çatısı altında temel anlam ve yan anlamla başlatır, ardından sözcüğün gerçek anlamdan uzaklaşıp mecazlaşmasını ve belli alanlara ait özel kullanımlarını gösterir. Bu nedenle bir sözcüğü değerlendirirken yalnızca kelimeye bakmak yetmez; sözcüğün hangi varlığı, niteliği, duygu durumunu ya da uzmanlık alanını karşıladığı cümle içinde belirlenir. Aynı sözcük bir cümlede doğrudan duyularla kavranan somut bir karşılığa sahipken başka bir cümlede soyut bir duyguya, bir etkiye veya mesleki bir kavrama açılabilir. KPSS Türkçe okumasında asıl beceri, sözcüğün kök anlamını ezberlemek değil, bağlamın o sözcüğü hangi anlam alanına taşıdığını sezebilmeektir.

Sözcüğün anlam özellikleri, Türkçede kelimelerin sabit ve tek katmanlı varlıklar olmadığını gösteren ana başlıktır. Bir sözcük sözlükte belli bir ilk anlamla yer alır; fakat gerçek dil kullanımı yalnızca bu ilk anlamdan ibaret değildir. Kaynak metin bu yüzden sözcüğün anlamını temel anlam, yan anlam, mecaz anlam ve terim anlam gibi katmanlarla ele alır. Bu katmanlar birbirinden kopuk değildir; tersine, aynı sözcüğün farklı cümlelerde nasıl yön değiştirdiğini anlamak için birlikte düşünülür. Bir kelimenin anlamını belirleyen şey, çoğu zaman kelimenin kendisinden çok, içinde bulunduğu cümlelerin kurduğu ilişkidir.

Temel anlam, sözcüğün tek başına söylendiğinde ilk çağrıştırdığı, sözlükte başat olarak karşılaşılan anlamdır. Bu anlam genellikle sözcüğün en doğrudan ve en tanınır kullanımını verir. Yan anlam ise temel anlamla bağını koparmadan, benzerlik ya da işlev ilişkisiyle genişleyen kullanımdır. Bu yüzden yan anlam da gerçek anlam kapsamındadır. Örneğin bir organ adının sahiplik, bölüm, tutma ya da sayı bildiren kullanımlara açılması, sözcüğün gerçeklik alanını bütünüyle terk ettiği anlamına gelmez; kelime hâlâ somut ya da işlevsel bir bağ üzerinden genişlemektedir.

Mecaz anlamda ise sözcük gerçek anlam çevresinden uzaklaşır ve yeni, çoğu zaman soyut bir değer kazanır. Kaynak bölümün verdiği ayırım burada önemlidir: temel anlamını kaybeden bir sözcük hâlâ somut bir karşılığa yöneliyorsa yan anlamda, soyut ve çağrışımsal bir karşılığa yöneliyorsa mecaz anlamda düşünülür. Bu ayırım, yalnızca tanım bilgisi değildir; cümledeki kullanımın nasıl okunacağını belirler. Bir sözcük fiziksel bir nesneyi, duyulan bir sesi ya da görülen bir varlığı karşılıyorsa başka; üzüntü, etki, tarz, sebep olma ya da insan topluluğu gibi daha dolaylı alanları karşılıyorsa başka değerlendirilir.

Terim anlam da sözcüğün bağlama bağlı olarak özel bir kimlik kazanmasıdır. Bir bilim, sanat, spor, askerlik ya da meslek alanına ait kavramı karşılayan sözcük, o alanın dili içinde terimleşir. Aynı sözcük alan dışına çıktığında terim olmayabilir; bu nedenle terim anlamı anlamak için sözcüğün biçimine değil,

kullanıldığı alana bakılır. Bir dil bilgisi cümlesinde geçen kök ile günlük konuşmadaki kök aynı görünür, fakat birincisi uzmanlık alanının kavramıdır.

Bu başlıkta öğrenilmesi gereken ana refleks, sözcüğü cümleden ayırmamaktır. Soru kökleri çoğu zaman bir kelimenin altını çizer ve anlamının hangi türde kullanıldığını sorar. Böyle durumlarda ilk yapılacak iş, kelimenin sözlükteki en tanıdık karşılığını hatırlamak; ikinci iş ise cümlenin bu karşılığı koruyup korumadığını denetlemektir. Koruyorsa temel ya da yan anlam, bütünüyle soyut bir çağrışıma taşıyorsa mecaz, özel bir alanın kavramını karşılıyorsa terim anlam gündeme gelir. Sözcüğün anlam özellikleri bu nedenle sonraki sözcükte anlam konularının zemini gibidir: gerçek, mecaz ve terim ayrımı netleşmeden anlam olaylarını ve söz sanatlarını güvenle okumak zorlaşır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.2 - Gerçek Anlam

Gerçek Anlam: Temel Kullanım ve Anlam Genişlemesi

KISACA

Gerçek anlam, bir sözcüğün temel anlamını ve bu temel anlama bağlı yan anlamlarını kapsar. Kaynak bölümde bu yüzden gerçek anlam yalnızca sözlükteki ilk karşılık olarak değil, kelimenin benzerlik ya da işlev ilişkisiyle genişleyen kullanımlarıyla birlikte anlatılır. Bir sözcük gerçek anlamdayken çoğunlukla dış dünyada karşılığı bulunan bir varlığı, nesneyi, hareketi ya da somut ilişkiyi gösterir. Yan anlamda bile kelimenin ilk anlamıyla bağı sürer; sadece kullanım alanı genişlemiştir. Bu nedenle gerçek anlam sorularında kelimeyi ezberlenmiş tek karşılığa sıkıştırmak yanıltıcıdır. Doğru okuma, sözcüğün cümlede hâlâ temel anlam ailesi içinde kalıp kalmadığını anlamaktır. Eğer kelime gerçeklik bağı koparmadan yeni bir somut ya da işlevsel karşılık kazanmışsa, o kullanım gerçek anlam alanından çıkmış sayılmaz.

Gerçek anlam, sözcüğün anlam dünyasının merkezidir. Bir kelimenin tek başına söylendiğinde aklı gelen ilk karşılığı temel anlamdır; kaynak bölüm bunu sözlükte ilk sırada verilen başat anlam olarak açıklar. Ancak gerçek anlam yalnızca bu ilk karşılıkla sınırlı değildir. Sözcük, temel anlamıyla kurduğu bağı koruyarak yeni kullanımlara açılabilir. İşte bu genişlemeler yan anlamdır ve yan anlam da gerçek anlamın içinde değerlendirilir. Bu nokta önemlidir; çünkü birçok aday gerçek anlamı yalnızca en dar sözlük anlamı sanır ve yan anlamı mecazla karıştırır.

Temel anlamda sözcük, doğrudan kendi varlık alanını gösterir. Bir organ adı organı, bir doğa unsuru doğa unsurunu, bir ses adı işitilen titreşimi karşılıyorsa kelime temel anlamıyla kullanılmıştır. Yan anlamda ise kelime aynı kökten gelen bir benzerlik ya da işlev bağıyla başka bir kullanıma geçer. Bir nesnenin bölümü, bir şeyin tutulduğu yer, bir varlığın işlevi ya da somut bir uzantısı böyle kurulabilir. Kelime artık ilk karşılığının birebir aynısını göstermese de anlam bağı hâlâ kopmamıştır.

Gerçek anlamı mecazdan ayıran temel ölçü bu bağı sürüp sürmediğidir. Kaynakta verilen püf noktası bu ayrımı somutluk üzerinden kurar: temel anlamını kaybeden sözcük somut bir alana yönelmişse yan anlam, soyut bir duygu ya da etki alanına yönelmişse mecaz olarak düşünülür. Bu ölçü her cümlede mekanik biçimde uygulanmaz, fakat okuma refleksini güçlendirir. Söz gelimi bir sözcüğün fiziksel bir varlığı, ölçülebilir bir durumu ya da işlevsel bir ilişkiyi karşılaması, onun gerçek anlam alanında kalabileceğini gösterir.

KPSS Türkçe sorularında gerçek anlam çoğu zaman seçenek karşılaştırmasıyla yoklanır. Birden fazla cümlede aynı türden gündelik kullanımlar verilir, bir seçenekte ise kelime gerçek anlamın dışına taşırılır. Bu durumda yapılması gereken, altı çizili sözcüğün cümlede somut karşılığını koruyup korumadığını sormaktır. Eğer kelime hâlâ görülebilen, tutulabilen, duyulabilen ya da işlevsel olarak kavranabilen bir karşılığa bağlıysa gerçek anlam içinde kalır. Buna karşılık soyut bir duygu, ruh hâli, etki, tarz ya da toplumsal yöneliş anlatıyorsa artık mecazlaşma ihtimali artar.

Gerçek anlamı iyi kavramak, diğer başlıkların da ölçüsünü verir. Mecaz anlam gerçek anlamdan uzaklaşmadır; terim anlam ise kimi sözcüklerin belirli bir alan içinde özel karşılık kazanmasıdır. Bu yüzden önce gerçek anlamın sınırını görmek gerekir. Sınır görüldüğünde soru, ezberden çok bağlam çözümüne dönüşür: sözcük hangi cümlede doğal anlam ailesini koruyor, hangi cümlede yeni ve soyut bir değere taşıyor? Gerçek anlam konusu tam da bu ayırt etme becerisini kazandırır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.3 • Mecaz Anlam

Mecaz Anlam: Gerçek Anlamdan Soyut ve Çağrışımsal Kullanıma Geçiş

KISACA

Mecaz anlam, bir sözcüğün temel ve yan anlam çevresinden uzaklaşarak yeni bir anlam kazanmasıdır. Kaynak bölüm mecazı, sözcüğün cümle içinde, deyimlerde ve atasözlerinde gerçek anlam dışına taşması olarak açıklar. Burada belirleyici olan, kelimenin artık ilk anlam ailesindeki somut karşılığı değil, cümlelerin ona yüklediği soyut değeridir. Bir sözcük duygu, etki, tarz, sebep olma, karamsarlık ya da topluluk gibi dolaylı bir anlamı karşılayabilir. Bu kullanım yanlış ya da süslü olmak zorunda değildir; Türkçenin doğal anlatım yollarından biridir. Mecaz anlam sorularında kelimeyi tek başına değil, cümlelerin kurduğu anlam ağı içinde okumak gerekir. Sözcük gerçek anlamını korumuyorsa ve yeni anlamı bağlamdan çıkarılıyorsa, mecaz kullanımdan söz edilir.

Mecaz anlam, sözcüğün gerçek anlam alanından uzaklaşarak cümle içinde yeni bir değer kazanmasıdır. Kaynak bölüm mecazı, temel ve yan anlamlardan ayrılma olarak tanımlar. Bu ayrılma, kelimenin biçiminin değişmesiyle değil, kullanıldığı bağlamın kelimeye başka bir yön vermesiyle gerçekleşir. Sözcük aynı sözcüktür; fakat artık ilk karşılığındaki nesneyi, hareketi ya da somut durumu göstermez. Cümle onu duyguya, etkiye, tarza, soyut bir ilişkiye ya da çağrışımsal bir anlama taşır.

Mecazı anlamak için önce gerçek anlam ailesini görmek gerekir. Bir kelime temel anlamında doğrudan sözlükteki başat karşılığıyla kullanılır; yan anlamda bu karşılıkla bağını koruyarak genişler. Mecazda ise bu bağ zayıflar veya kopar. Kaynağın verdiği ayırım, somut ve soyut yönelim üzerinden pratik bir okuma sağlar. Kelime gerçek anlamını kaybettiği hâlde hâlâ somut bir alana bağlıysa çoğu kez yan anlam düşünülür; soyut bir duygu, durum ya da etki anlatıyorsa mecaz anlam öne çıkar.

Mecaz anlam yalnızca edebî metinlere özgü değildir. Gündelik dilde de bir sözcükle doğrudan gösteremeyeceğimiz duyguyu ya da ilişkiyi daha kısa ve etkili biçimde anlatmak için mecaza başvururuz. Bir derginin yeni bir tarz kazanmasını, bir düşüncenin içe çöken ağırlığını, bir topluluğun yönlendirilmiş hareketini ya da bir olayın başka bir sonucu doğurmasını sözcüklerin gerçek anlamıyla değil, mecazlaşmış kullanımlarıyla aktarabiliriz. Böylece dil, yalnızca nesneleri adlandıran bir araç olmaktan çıkar; düşünceyi ve duyguyu yoğunlaştıran bir anlatım alanı hâline gelir.

KPSS Türkçe açısından mecaz anlam soruları çoğunlukla bağlam duyarlılığı ister. Altı çizili sözcüğün tek başına bilinen anlamı doğru bir başlangıçtır, fakat yeterli değildir. Sözcüğün cümlede hangi varlığı ya da durumu karşıladığı sorulmalıdır. Eğer kelime artık fiziksel bir karşılıktan çok duygu, izlenim, etki veya soyut bir ilişki bildiriyorsa mecaz anlamdadır. Deyimler ve atasözleri bu konuda özellikle dikkat ister; çünkü kalıplaşmış sözlerde kelimeler çoğu zaman kendi gerçek anlamlarından uzaklaşarak bütün söz öbeğinin anlamına hizmet eder.

Mecaz anlamın temel işlevi, anlatımı yoğunlaştırmak ve anlamı dolaylı yoldan güçlendirmektir. Bu yüzden bir cümlede mecaz kullanımı ararken yalnızca olağan dışı görünen kelimeye takılmak doğru değildir. Cümlelerin bütünü, o kelimenin hangi anlam yükünü taşıdığını gösterir. Kelime gerçek anlamıyla okununca cümle anlamsızlaşıyor ya da anlatılmak istenen duyguya ulaşmıyorsa, bağlam büyük olasılıkla mecaz kullanımı kurmuştur. Böyle bakıldığında mecaz anlam, ezberlenecek bir istisna değil, sözcük ile bağlam arasındaki canlı ilişkinin doğal sonucudur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.4 • Terimsel Anlam

Terimsel Anlam: Alan Diline Ait Özel Kullanımlar

KISACA

Terimsel anlam, bir sözcüğün bilim, sanat, spor, askerlik, hukuk, tıp, dil bilgisi ya da meslek alanı içinde özel bir kavramı karşılamasıdır. Kaynak bölüm terimi, herhangi bir uzmanlık alanına ait kavram adı olarak verir ve aynı sözcüğün alan dışındaki kullanımlarının terim sayılmayacağını özellikle vurgular. Bu nedenle terim anlamda belirleyici ölçü kelimenin kendisi değil, kullanıldığı bağlamdır. Bir sözcük günlük hayatta sıradan bir varlığı anlatırken terim olmayabilir; fakat aynı sözcük bir ders, meslek ya da bilim dalının kavramını karşıladığında terimleşir. KPSS Türkçe okumasında terimsel anlamı yakalamanın yolu, cümlelerin hangi bilgi alanından konuştuğunu anlamaktır. Alan dili kurulmuşsa sözcük özel anlamıyla değerlendirilir.

Terimsel anlam, sözcüğün belirli bir bilgi veya meslek alanı içinde özel bir kavramı karşılamasıdır. Kaynak bölüm bu alanları bilim, sanat, askerlik, spor ve meslek çevresi gibi geniş bir çerçevede ele alır. Bu çerçeveye bize şunu gösterir: terim yalnızca fen bilimlerine ait teknik sözcük demek değildir. Dil bilgisi, edebiyat, hukuk, tıp, coğrafya, matematik, müzik ya da spor da kendi kavram adlarını üretir. Sözcük bu alanlardan birinin özel anlamını taşıyorsa terimsel anlam kazanır.

Terimsel anlamın en önemli özelliği bağlama bağlı olmasıdır. Aynı kelime bir cümlede günlük kullanımıyla yer alabilir, başka bir cümlede ise uzmanlık alanının kavramı olabilir. Kaynak bölüm, ait olduğu alan dışında kullanılan sözcüklerin terim anlamı sayılmayacağını açıkça belirtir. Bu uyarı çok değerlidir; çünkü terim anlam sorularında kelimenin görünüşüne bakarak karar vermek yanıltır. Bir kelime bize okul derslerinden tanıdık geldi diye her kullanımında terim olmaz. Cümlelerin o sözcüğü bir alan bilgisi içinde mi, yoksa gündelik bir anlatım içinde mi kullandığına bakmak gerekir.

Dil bilgisi bu ayrımı görmek için elverişli bir alandır. Kök, zamir, ek, yüklem, özne gibi sözcükler günlük dilde başka çağrışımlara sahip olabilir; fakat dil bilgisi cümlesinde kullanıldığında artık birer kavram adıdır. Edebiyatta kaside, destan, uyak ve ölçü; tıpta serum veya teşhis; fizikte ısı, kuvvet ve basınç; hukukta seçim ya da dava gibi sözcükler, alanın kurallı diline girdiklerinde terimsel değer taşır. Buradaki ortak nokta, sözcüğün bir uzmanlık bilgisini kısa ve kesin biçimde adlandırmasıdır.

Terimsel anlamı mecaz anlamla karıştırmamak gerekir. Mecazda sözcük gerçek anlam çevresinden uzaklaşarak çoğu zaman soyut ve çağrışımsal bir anlam kazanır. Terimde ise sözcük özel bir alanda kavram adı olur. Bu kullanım her zaman mecaz değildir; hatta çoğu zaman oldukça kesin ve denetlenebilir bir anlam taşır. Bir kelime alan dili içinde kullanıldığında okuyucudan o alanın kavram bilgisini çağırması beklenir. Bu yüzden terimsel anlam, anlatımı süsleyen değil, anlatımı teknik olarak belirginleştiren bir kullanımdır.

KPSS Türkçe sorularında terimsel anlam genellikle metnin alanını fark ettirerek yoklanır. Bir paragraf sanat, bilim, dil bilgisi ya da başka bir uzmanlık alanını anlatıyorsa, o alanın kavramlarını taşıyan sözcükler terimsel anlamda olabilir. Ancak aynı sözcük gündelik bir benzetmede, mecazlı bir

söyleyişte ya da günlük bir durum aktarımında geçiyorsa terim sayılmaz. Bu nedenle sağlam yöntem, önce cümlenin konusunu saptamak, sonra sözcüğün o konu içinde özel bir kavramı adlandırıp adlandırmadığını denetlemektir. Terimsel anlam böyle okunduğunda ezber listesi olmaktan çıkar; bağlamın kurduğu alan dilini tanıma becerisine dönüşür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.5 - Sözcükte Anlam Olayları

Sözcükte Anlam Olayları: Anlamın Aktarılması ve Güçlendirilmesi

KISACA

Sözcükte anlam olayları, kelimelerin yalnızca tek bir karşılığı göstermekle kalmayıp benzerlik, ilişki, çağrışım ve dolaylı anlatım yoluyla yeni anlamlar kurmasını anlatır. Kaynak not bu başlık altında ad aktarması, güzel adlandırma, dolaylama, benzetme, kişileştirme, istiare, kinaye ve abartma gibi kullanımları sıralar. Bu kullanımların ortak noktası, sözcüğün anlamını bağlam içinde genişletmeleri veya başka bir kavrama taşımalarıdır. Kimi zaman bir kavram kendisiyle ilişkili başka bir adla karşılanır, kimi zaman anlatımı yumuşatmak için daha kabul edilebilir bir söz seçilir, kimi zaman da bir varlık başka bir varlığın niteliğiyle açıklanır. Bu konu, sözcük düzeyindeki anlam bilgisini söz sanatlarına bağlayan köprü gibidir.

Sözcükte anlam olayları, dilin doğrudan adlandırma dışında kullandığı anlam kurma yollarını gösterir. Bir sözcük her zaman yalnızca sözlükteki karşılığıyla görev yapmaz; bazen başka bir kavramla ilişkisi üzerinden kullanılır, bazen benzerlik kurar, bazen insan dışı bir varlığa insana ait özellik verir, bazen de söylenmek isteneni daha dolaylı ve etkili biçimde taşır. Kaynak notun bu başlığı, sözcükte anlam özelliklerinden sonra gelir; çünkü gerçek, mecaz ve terim ayrımı anlaşılmadan anlam olaylarının nasıl oluştuğu tam görülemez.

Anlam olaylarının merkezinde bağlam vardır. Ad aktarmasında bir kavram, aralarında yakın ilişki bulunan başka bir kavramın adıyla karşılanır. Güzel adlandırmada söylenmesi kaba, korkutucu ya da üzücü olabilecek bir durum daha yumuşak bir sözle ifade edilir. Dolaylamada tek sözcük yerine birden çok sözcükten oluşan daha dolaylı bir adlandırma tercih edilir. Benzetmede iki varlık arasında ortak bir yön kurulur; kişileştirmede insan dışı varlıklar insana özgü davranış ya da niteliklerle anlatılır. İstiare, benzetmenin öğelerinden birini öne çıkararak daha yoğun bir aktarım kurar. Kinaye ise sözün hem gerçek anlamını mümkün bırakır hem de asıl hedefi mecaz anlamda gösterir.

Bu olayların tamamı mecazla aynı şey değildir, fakat çoğu mecazlı düşünmeyle yakından ilişkilidir. Anlam olayı, sözcüğün cümlede nasıl bir aktarım yaptığına bakılarak anlaşılır. Bir kelime doğrudan kendi varlığını göstermiyor, ona yakın başka bir alanı temsil ediyorsa, arada bir anlam ilişkisi kurulmuş demektir. Bu ilişki bazen parça ile bütün, bazen yer ile kişi, bazen neden ile sonuç, bazen de benzerlik veya çağrışım biçiminde ortaya çıkar.

KPSS Türkçe okumasında bu konu özellikle seçeneklerde verilen ifade türlerini ayırt etmeyi gerektirir. Bir metinde benzetme mi var, kişileştirme mi kurulmuş, yoksa ad aktarması mı yapılmış sorusu, yalnızca tanımı bilmekle çözülmez. Cümlede hangi iki unsurun ilişkilendirildiğini görmek gerekir. Eğer iki varlık ortak bir özellik üzerinden karşılaştırılıyorsa benzetme; insan dışı bir varlığa insana ait eylem verilmişse kişileştirme; bir kavram kendi adı yerine onunla ilişkili başka bir adla karşılanmışsa ad aktarması düşünülür.

Sözcükte anlam olayları, anlatımı hem ekonomik hem güçlü kılar. Dil her şeyi uzun uzun açıklamak yerine kimi zaman tek bir aktarım içinde geniş bir anlamı sezdirir. Bu nedenle konuya ezber listesi gibi değil, anlamın nasıl hareket ettiğini gösteren bir okuma alanı gibi yaklaşmak gerekir. Sözcüğün hangi anlamdan hangi anlama geçtiği, bu geçişin benzerlik mi yakın ilişki mi yumuşatma mı dolaylı adlandırma mı olduğu fark edildiğinde, anlam olayları birbirinden daha rahat ayrılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.6 · Benzetme (Teşbih)

Benzetme: Ortak Özellik Üzerinden Anlam Kurma

KISACA

Benzetme, aralarında ortak yön bulunan iki varlık ya da kavramdan birini diğerinin belirgin niteliğiyle anlatmaktır. Yerel transcript bu konuyu, iki unsurdan birinin belli bir nitelik bakımından daha güçlü görülmesi ve zayıf olanın güçlü olana yaklaştırılması biçiminde açıklar. Bu nedenle benzetmede yalnızca iki varlığın yan yana gelmesi yetmez; aralarında hangi özellik bakımından ilişki kurulduğu da sezilmelidir. Benzeyen, kendisi anlatılan unsurdur; kendisine benzetilen ise niteliği daha belirgin kabul edilen unsurdur. Benzetme yönü, bu iki unsurun ortak özelliğini gösterir. KPSS Türkçe okumasında benzetmeyi yakalamak için karşılaştırılan unsurları ve onları birbirine bağlayan ortak niteliği aynı anda görmek gerekir.

Benzetme, sözcükte anlam olayları içinde en temel aktarım biçimlerinden biridir. Bir varlık, kavram ya da durum; kendisinden daha belirgin, daha güçlü ya da daha tanınır bir niteliğe sahip başka bir unsur aracılığıyla anlatılır. Yerel transcript bu mantığı iki malzeme üzerinden açıklar: ortada iki unsur vardır ve bunlardan biri belli bir özellik bakımından daha güçlü kabul edilir. Anlatıcı, anlatmak istediği unsuru bu güçlü unsurun niteliğiyle görünür kılar. Böylece okur, anlatılan şeyin hangi özelliğinin öne çıkarıldığını daha kolay kavrar.

Benzetmede üç temel soru sorulabilir. Birincisi, anlatılan unsur hangisidir? Bu, benzeyendir. İkincisi, anlatılan unsur neye yaklaştırılmıştır? Bu, kendisine benzetilendir. Üçüncüsü, bu yakınlık hangi özellik üzerinden kurulmuştur? Bu da benzetme yönüdür. Her benzetmede bu öğelerin tamamı açıkça görünmeyebilir, fakat anlamı çözmek için zihinde bu ilişki kurulmalıdır. Benzetme edatı ya da benzetme ilgisini açık eden sözcükler de bulunabilir; ancak yalnızca böyle bir sözcük aramak yeterli değildir. Bazı benzetmeler doğrudan adlandırma yoluyla da kurulabilir.

Benzetmenin amacı, anlatımı güçlendirmek ve soyut ya da belirsiz bir niteliği daha somut hâle getirmektir. Bir kişinin bakışını, bir nesnenin parlaklığını, bir düşüncenin kapalılığını ya da bir manzaranın görünüşünü doğrudan anlatmak yerine başka bir varlıkla ilişkilendirmek, okuyucunun zihninde daha canlı bir izlenim oluşturur. Burada önemli olan, iki unsurun her bakımdan aynı olması değildir. Benzetme yalnızca seçilen ortak nitelik bakımından kurulur. Bu yüzden iki kavram arasında genel bir eşitlik değil, belirli bir yönden yakınlık aranır.

KPSS Türkçe sorularında benzetme çoğu zaman paragrafın anlatım özellikleri içinde karşımıza çıkar. Bir seçenek, metinde benzetmeye başvurulduğunu söyleyebilir. Bunu denetlemek için metinde iki unsur arasında benzerlik ilişkisi kurulup kurulmadığına bakılır. İnsan dışı bir varlığa insana ait özellik verilmişse bu doğrudan benzetme değil, kişileştirme; bir kavram kendi adı yerine ilişkili başka bir adla karşılanmışsa ad aktarmasıdır. Benzetmede ise karşılaştırma duygusu ve ortak özellik daha belirgindir.

Benzetmeyi sağlam okumak, diğer söz sanatlarını da ayırmayı kolaylaştırır. İstiare, benzetme ilişkisinin daha yoğun ve eksilteli biçimidir; kişileştirme çoğu zaman insanlaştırma yoluyla benzetmeye yaklaşır,

fakat odağı farklıdır. Bu nedenle benzetme sorusunda aceleyle yalnızca mecazlı bir ifade aramak yerine, önce anlatılan unsur ile ona yaklaştırılan unsur bulunmalıdır. Ardından bu iki unsurun hangi yönden ilişkilendirildiği görülürse, benzetme hem tanım düzeyinde hem metin içinde güvenle saptanır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.7 · Eğretileme (İstiare)

Eğretileme: Benzetmenin Yoğunlaşmış Hâli**KISACA**

Eğretileme ya da istiare, benzetme ilişkisine dayanır; ancak benzetmenin bütün öğelerini açıkça vermek yerine bu ilişkinin bir öğesini öne çıkararak anlamı yoğunlaştırır. Kaynak not istiareyi sözcükte anlam olayları içinde, benzetme ve kişileştirmeyle aynı bölümde ele alır. Bu yerleşim önemlidir, çünkü istiareyi anlamamanın yolu önce benzetmenin mantığını kavramaktır. İki unsur arasında bir ortak özellik bulunur, fakat cümlede bu unsurlardan biri doğrudan söylenmeyebilir. Okur, söylenen öğeden hareketle söylenmeyeni tamamlar. Bu yüzden istiare, açık karşılaştırmadan daha kapalı ve etkili bir aktarımdır. KPSS Türkçe sorularında istiareyi ayırt etmek için görünmeyen benzetme bağıını fark etmek gerekir.

Eğretileme, geleneksel adıyla istiare, benzetme ilişkisinin yoğunlaştırılmış biçimidir. Benzetmede iki unsur arasında ortak bir özellik kurulur ve çoğu zaman bu iki unsur daha açık biçimde görünür. İstiarede ise anlatım daha eksiltidir; benzetmenin öğelerinden biri öne çıkarılır, diğeri doğrudan söylenmeyebilir. Buna rağmen zihin, aradaki benzerlik bağıını kurar. Bu yüzden istiareyi anlamamanın ilk koşulu, benzetmenin nasıl çalıştığını bilmektir.

Benzetmede anlatılan unsur ile kendisine benzetilen unsur arasında belli bir nitelik ortaklığı vardır. İstiarede bu ilişki silinmez, sadece daha örtük hâle gelir. Cümlede kullanılan sözcük, kendi gerçek alanından uzaklaşıp başka bir varlığı anlatmak için ödünç alınır. Bu ödünç alma, anlamı hem kısaltır hem güçlendirir. Okur, sözcüğün gerçek karşılığını değil, benzetme yoluyla taşıdığı yeni anlamı kavrar. Bu nedenle istiare, mecaz anlamla yakından ilişkilidir; fakat her mecaz otomatik olarak istiare değildir. İstiarede özellikle benzerlik bağı bulunmalıdır.

İstiareyi ayırt ederken şu sorular işe yarar: Cümlede bir varlık başka bir varlığın adıyla mı anlatılıyor? Bu kullanımda iki unsur arasında benzerlik kurulabiliyor mu? Söylenen sözcük, aslında başka bir şeyi göstermek için mi kullanılmış? Eğer cevap evetse istiare ihtimali güçlenir. Açık benzetmede iki unsur yan yana görülebilirken, istiarede unsurlardan yalnızca biri görünür; bu yüzden soru çözerken görünmeyen öğeyi zihinde tamamlamak gerekir.

Kaynak notun istiareyi anlam olayları bölümüne yerleştirmesi, konunun yalnızca edebî bir süs olmadığını gösterir. Bu kullanım, sözcük düzeyinde anlam aktarımıdır. Bir sözcük kendi alanından alınır ve benzerlik yoluyla başka bir alana taşınır. Böylece anlatım daha sıkı, daha çağrışımlı ve daha etkili hâle gelir. Fakat bu etkinin doğru anlaşılması için cümlelerin bütünü okunmalıdır. Tek bir kelimeye bakıp karar vermek, özellikle benzetme, kişileştirme ve ad aktarmasıyla karışan örneklerde hataya yol açabilir.

KPSS Türkçe okumasında istiareyi güvenle bulmak için önce cümlelerin düz anlamı denenir. Sözcük gerçek anlamıyla okununca cümle bağlama uymuyorsa, ardından mecazlı kullanımın hangi yolla kurulduğu araştırılır. Eğer sözcük, benzerlik ilişkisiyle başka bir varlığın yerini tutuyorsa eğretileme vardır. Eğer ilişki benzerlik değil yakınlık, parça-bütün, yer-insan ya da neden-sonuç ilişkisiyle

kuruluyorsa ad aktarması düşünölmelidir. Bu ayırm, istiareyi yalnızca “gizli benzetme” diye ezberlemekten daha sağlamdır; çünkü cümledeki anlam hareketini doğrudan görmeyi sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.8 - Kişileştirme (Teşhis)

Kişileştirme: İnsan Dışı Varlıklara İnsan Niteliği Kazandırma

KISACA

Kişileştirme ya da teşhis, insan dışındaki varlık, kavram veya doğa unsurlarına insana ait özellikler verilmesidir. Yerel transcript bu konuyu, insan olmayan bir şeyin insanmış gibi davranması veya insana özgü bir niteliği taşıması üzerinden açıklar. Bu nedenle kişileştirmede asıl ölçü, verilen özelliğin insana ait olup olmadığıdır. Bir dağın susması, rüzgârın fısıldaması, gecenin beklemesi ya da bir eşyanın küsmesi gibi kullanımlarda insan dışı varlık insan davranışıyla anlatılır. Kişileştirme benzetmeye yaklaşabilir, fakat her benzetme kişileştirme değildir. KPSS Türkçe okumasında önce insan dışı unsur bulunur, sonra ona yüklenen eylem veya niteliğin insana özgü olup olmadığı denetlenir.

Kişileştirme, sözcükte anlam olayları ve söz sanatları içinde insan dışı varlıkların insan özellikleriyle anlatılmasıdır. Geleneksel adı teşhistir. Yerel transcript bu konuyu adından hareketle açıklar: kişi olmayan bir şeye kişiymiş gibi davranılır. Bu açıklama, konunun özünü verir. Bir doğa unsuru, hayvan, eşya, soyut kavram ya da zaman parçası; insanın yapabileceği bir eylemle, hissedebileceği bir duygu ile ya da taşıyabileceği bir tavırla anlatıldığında kişileştirme kurulmuş olur.

Kişileştirmede öncelikle insan dışı unsur bulunmalıdır. Çünkü insana ait bir davranış zaten insan yapıyorsa bu kişileştirme değildir. Ardından o unsura verilen nitelik incelenir. Ağlamak, gülmek, düşünmek, susmak, kızmak, beklemek, özlemek, utanmak, çağırmak gibi eylemler insana özgü duygu ve davranış alanına aittir. Bunlar insan dışı bir varlığa aktarıldığında anlatım mecazlaşır ve varlık sanki canlı, bilinçli ya da duyguluymuş gibi görünür.

Kişileştirme ile benzetme arasında yakınlık vardır, fakat ikisi aynı değildir. Benzetmede iki unsur ortak bir özellik üzerinden ilişkilendirilir. Kişileştirmede ise insan dışı unsurun üzerine doğrudan insana ait bir özellik taşınır. Bir cümlede hem benzetme hem kişileştirme bulunabilir; ancak soru hangi sanatın özellikle kurulduğunu soruyorsa odak doğru seçilmelidir. İnsan dışı varlığın insan gibi davranması açıkça görülüyorsa kişileştirme düşünülür.

Bu sanat anlatımı canlılaştırır. Doğa olayları, nesneler veya soyut kavramlar insanlaştırıldığında metin daha duygulu ve hareketli bir hâl alır. Yağmur yalnızca yağmaz, sanki dertlenir; rüzgâr yalnızca esmez, sanki konuşur; şehir yalnızca kalabalık değildir, sanki yorulur. Böyle kullanımlar gerçek anlamda doğru değildir, fakat anlatımın duygusunu güçlendirir. Kaynak transcriptin günlük dilden örneklerle vurguladığı gibi kişileştirme, yalnızca şiire ait uzak bir teknik değil, gündelik anlatımda da sıkça kullanılan doğal bir yoldur.

KPSS Türkçe sorularında kişileştirmeyi bulmak için cümleyi küçük adımlarla okumak yararlıdır. Önce eylemi yapan veya niteliği taşıyan unsur belirlenir. Bu unsur insan değilse ikinci adımda ona yüklenen özellik değerlendirilir. Özellik insana ait bir davranış, duygu ya da bilinç durumuysa kişileştirme vardır.

Ancak insan dışı varlık yalnızca başka bir varlığa benzetilmişse, fakat insana özgü bir davranış verilmemişse bu benzetme olabilir. Böylece kişileştirme, “canlı gibi gösterme” ezberinden çıkar ve insan niteliğinin aktarılması olarak netleşir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.9 - Kinaye (Değınmece)

Kinaye: Gerçek Anlamı Mümkün, Mecaz Anlamı Asıl Olan Söyleyiş

KISACA

Kinaye ya da değınmece, bir sözün gerçek anlamı da mümkün olacak biçimde kullanılması, fakat asıl anlatılmak istenenin mecaz anlamda bulunmasıdır. Kaynak not kinayeyi sözcükte anlam olayları içinde verir; bu yerleşim, konunun sözcüğün iki anlam katmanı arasında kurulduğunu gösterir. Kinayede söz tamamen gerçek dışı değildir. Cümle gerçek anlamıyla da düşünülebilir, ancak bağlam okuru daha derin ve çoğu zaman dolaylı olan mecaz anlama yöneltir. Bu yüzden kinaye, yalnızca “üstü kapalı söyleme” değildir; gerçek anlam ile mecaz anlamın aynı anda kapıda durduğu bir anlatımdır. KPSS Türkçe okumasında kinayeyi ayırt etmek için önce sözün gerçek anlamının mümkün olup olmadığı, sonra asıl hedefin mecazda bulunup bulunmadığı denetlenir.

Kinaye, geleneksel adıyla değınmece, anlamın iki katmanlı kurulduğu bir söyleyiş biçimidir. Bir söz gerçek anlamıyla düşünülebilir; fakat asıl kastedilen mecaz anlamdır. Bu nedenle kinaye, mecaz anlamdan bütünüyle ayrı bir başlık gibi değil, mecazın özel bir kullanım biçimi gibi düşünülmelidir. Kaynak notun kinayeyi sözcükte anlam olayları içinde vermesi de bunu destekler: mesele, sözcüğün bağlam içinde hangi anlam katmanını öne çıkardığını anlamaktır.

Kinayede gerçek anlamın tamamen imkânsız olmaması önemlidir. Bir söz gerçek anlamıyla hiç düşünülemiyorsa orada doğrudan mecaz ya da başka bir söz sanatı bulunabilir. Kinayede ise söz, gerçek anlam kapısını açık bırakır. Ancak cümlelerin tonu, bağlamı ve anlatılmak istenen durum, okuru mecaz anlama yöneltir. Bu yüzden kinaye çoğu zaman dolaylı, ince ve ima gücü yüksek bir anlatım oluşturur. Söylenen şey ile kastedilen şey arasında bir derinlik farkı vardır.

Bu konuyu anlamanın en sağlam yolu iki aşamalı okumadır. Önce cümle gerçek anlamıyla denir. Sözcüklerin sözlük karşılığı bağlama tamamen aykırı değilse ilk koşul sağlanmış olur. Sonra cümlelerin asıl neyi hedeflediği sorulur. Eğer anlatım, gerçek anlamı aşan bir kişilik özelliğine, davranış biçimine, toplumsal yargıya ya da eleştiriye yöneliyorsa kinaye gündeme gelir. Yani kinayede gerçek anlam vardır, ama merkezde değildir; mecaz anlam asıl yükü taşır.

Kinayeyi tarizle karıştırmamak gerekir. Tarizde çoğu zaman söz tersinden söylenir; görünürde olumlu olan ifade aslında eleştiri taşıyabilir. Kinayede ise temel ölçü ters söyleme değil, gerçek ve mecaz anlamın birlikte bulunmasıdır. Bu ayırım soru çözümünde önemlidir. Her ince söyleyiş tariz olmadığı gibi, her mecazlı kullanım da kinaye değildir. Kinaye için gerçek anlamın mümkün kalması ve asıl kastın mecazda yoğunlaşması gerekir.

KPSS Türkçe sorularında kinaye, seçeneklerde doğrudan ad olarak sorulabileceği gibi metnin anlam özelliği içinde de yoklanabilir. Böyle bir durumda cümledeki sözcük veya söz öbeği tek başına değil, bağlamın yönlendirdiği anlamla birlikte okunmalıdır. Gerçek anlam mümkün ama yetersiz kalıyorsa, asıl

anlatım daha derindeki mecaz anlamda tamamlanıyorsa değinmece vardır. Bu bakış, kinayeyi ezber bir tanımdan çıkarır ve metindeki ima gücünü okumaya dönüştürür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.10 · Mecazımürsel (Ad Aktarması)

Mecazımürsel: Yakın İlişkiyle Ad Aktarması

KISACA

Mecazımürsel, daha yaygın adıyla ad aktarması, bir kavramın kendi adıyla değil, onunla yakın ilişkisi bulunan başka bir kavramın adıyla anlatılmasıdır. Kaynak not bu başlığı sözcükte anlam olayları içinde verir ve onu benzetmeden ayıran temel nokta yakınlık ilişkisidir. Ad aktarmasında iki unsur arasında benzerlik aranmaz; ilişki yer ile kişi, parça ile bütün, neden ile sonuç, kap ile içindekiler, sanatçı ile eser ya da kurum ile çalışanlar gibi bağlarla kurulabilir. Sözcük gerçek anlamından uzaklaşır, fakat bu uzaklaşma rastgele değildir; bağlamda anlaşılabilir bir ilişkiye dayanır. KPSS Türkçe okumasında ad aktarmasını bulmanın yolu, sözcüğün neyi temsil ettiğini ve bu temsilin hangi yakınlık bağıyla kurulduğunu saptamaktır.

Mecazımürsel ya da ad aktarması, bir kavramın kendisi yerine onunla bağlantılı başka bir kavramın adıyla karşılanmasıdır. Bu anlam olayı, mecazlı anlatımın özel bir türüdür; çünkü sözcük doğrudan kendi gerçek anlamıyla kullanılmaz. Ancak burada aktarımı sağlayan şey benzerlik değildir. Bir kavram, yakınlık, ilişki, parça-bütün bağı, yer-insan ilişkisi, neden-sonuç bağı veya araç-işlev ilişkisi üzerinden başka bir kavramı temsil eder. Bu yüzden ad aktarmasını doğru ayırt etmek için önce aktarımın hangi ilişkiye dayandığı görülmelidir.

Benzetmeyle ad aktarması arasındaki fark, bu konunun en kritik noktasıdır. Benzetmede iki unsur arasında ortak bir özellik kurulur; biri diğerine benzetilir. Ad aktarmasında ise böyle bir ortak nitelik aranmaz. Bir yer adı o yerde yaşayanları, bir kurum adı kurumda görev yapanları, bir kap adı içindekileri, bir sanatçı adı eserlerini, bir parça adı bütünü ya da bütün adı parçayı karşılayabilir. Bu kullanımların gücü, okurun aradaki ilişkiyi zaten anlayabilmesinden gelir. Sözcük değişmiştir, fakat anlam bağı bağlam içinde açıktır.

Ad aktarması dili kısaltır ve anlatımı daha canlı hâle getirir. Uzun uzun “salondaki insanlar” demek yerine salonu, “bir yazarın eserleri” demek yerine yazarın adını, “yönetim kurumunda çalışan kişiler” demek yerine kurum adını kullanmak mümkündür. Böylece cümle daha ekonomik olur. Fakat bu ekonomi, anlamın belirsizleşmesi anlamına gelmez; çünkü aktarım bilinen bir ilişkiye yaslanır. Okur, sözcüğün gerçek karşılığını değil, onun temsil ettiği yakın kavramı anlar.

KPSS Türkçe sorularında ad aktarması çoğu zaman benzetme ve istiareyle karıştırılır. Bu karışmayı önlemek için cümledeki ilişki türü sorulmalıdır. İki şey birbirine benzetiliyor mu, yoksa biri diğeriyle bağlantılı olduğu için onun yerine mi kullanılıyor? Eğer ilişki benzerlik değil de yakınlık ise ad aktarması düşünülür. Bir yerin adı insanları, bir nesnenin adı onun içeriğini, bir sanatçının adı eserini anlatıyorsa benzerlik değil temsil ilişkisi vardır.

Mecazımürselin sağlam okunması, cümlelerin gerçek anlamdan nasıl uzaklaştığını anlamaya bağlıdır. Sözcük gerçek anlamıyla okunduğunda cümlede bir yüzey anlamı oluşabilir; fakat bağlam, sözcüğü ilişkili olduğu başka bir kavrama yöneltir. Bu yöneliş rastgele değilse ve benzerlik değil yakınlık bağına

dayanıyorsa ad aktarması vardır. Böyle bakıldığında ad aktarması, yalnızca bir söz sanatı adı değil, Türkçenin anlamı yoğunlaştırmak için kullandığı düzenli temsil yollarından biridir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.11 · Dokundurma (Tariz)

Dokundurma ile övgü görünümlü eleştiriyi ayırt etme

KISACA

Dokundurma, sözü açık bir suçlama gibi kurmadan karşı tarafa eleştiri yöneltme yoludur. Cümle yüzeyde övüyor, beğeniyor ya da normal bir durum bildiriyor gibi görünür; asıl anlam ise bağlamdan çıkan yergidir. Bu yüzden tarizde kelimelerin tek tek sözlük anlamından çok, sözün hangi durumda ve hangi niyetle söylendiği önemlidir. Birinin çok basit bir işi bile yapamadığını anlatmak için onu abartılı biçimde övüyormuş gibi konuşmak, dokundurmanın tipik görünümüdür.

Dokundurma, başka adıyla tariz, eleştiriyi doğrudan söylemek yerine tersinden sezdiren anlam yoludur. Söyleyen kişi çoğu zaman sert bir yargıyı açıkça kurmaz; bunun yerine övgüye benzeyen, sakın görünen ya da ilk bakışta olumlu duran bir ifade kullanır. Dinleyen, sözün gerçek yönünü bağlamdan çıkarır. Bu nedenle dokundurma sorularında yalnızca cümlelerin olumlu ya da olumsuz kelimelerine bakmak yeterli değildir; cümlelerin hangi durum karşısında söylendiğini düşünmek gerekir.

Tarizde en belirgin işaret, yüzey anlam ile amaçlanan anlam arasındaki tersliktir. Bir öğrencinin en basit işlemi bile yapamadığı bir yerde ona "ne kadar büyük matematikçi" denmesi gerçek bir övgü değildir. Söz, görünüşte üstünlük bildirir; fakat bağlam, bu üstünlüğün alaylı bir eleştiriye dönüştüğünü gösterir. Aynı yapı günlük dilde nazikçe sitem etmek, kırmadan yermek ya da bir davranıştaki eksikliği ima etmek için de kullanılabilir.

Dokundurmayı kinayeye karıştırmamak gerekir. Kinayede bir söz hem gerçek hem mecaz anlamı çağırabilir; tarizde ise ağırlık dolaylı yergidedir. Cümle, karşıdakini açıkça hedef almasa bile onun davranışına ilişkin bir memnuniyetsizlik taşır. Soru çözerken "Bu söz gerçekten övgü mü, yoksa övgü biçimi altında eleştiri mi?" diye sormak ayırt edici olur. Eğer olumlu görünen ifade, durumla birlikte düşünüldüğünde alay, sitem veya yergi taşıyorsa dokundurma vardır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.12 · Mübalağa (Abartma)

Mübalağa ile anlamı bilinçli olarak büyütme

KISACA

Mübalağa, bir durumu olduğundan büyük, küçük, güçlü ya da etkili göstererek anlatma yoludur. Amaç yanlış bilgi vermek değil, duyguyu ve vurguyu artırmaktır. Bir kişinin küçücük başarısını çevresine çok büyük bir olaymış gibi sunması ya da yaşadığı zorluğu ölçüsüz biçimde büyütmesi abartılı anlatıma örnek olur. Sorularda belirleyici nokta, ifadenin gerçek ölçüyü aşması ve okuyucuda güçlü bir etki oluşturmak için bilinçli olarak genişletilmesidir.

Mübalağa, bir varlığı, olayı, duyguyu ya da davranışı gerçek ölçüsünün üstüne çıkararak anlatmaktır. Abartmada anlatıcı, sözü düz bir bilgi cümlesi olarak değil, etkiyi artıran bir anlatım biçimi olarak kurar. Bu nedenle abartılı ifadeler gerçek dünyada bire bir karşılığı aranarak değerlendirilmez; cümlenin hangi duyguya güç kattığına bakılır. Çok sevindiğini, çok yorulduğunu, çok korktuğunu ya da bir davranışı olduğundan önemli gösterdiğini söyleyen kişi, anlatımın sınırlarını bilinçli biçimde genişletmiş olabilir.

Abartmanın özü ölçsüzlüktür. Bir kimsenin yaptığı en küçük işi bile büyük bir başarı gibi sunması, yaşadığı zorluğu herkesinkinden ağır göstermesi ya da kendini anlatırken önemini fazla büyütmesi bu ölçsüzlüğe dayanır. Böyle cümlelerde anlatılan durumun tümüyle gerçek dışı olması şart değildir. Gerçek bir olay vardır; fakat olayın büyüklüğü, etkisi veya değeri normal sınırını aşacak biçimde aktarılır.

Soru çözerken mübalağayı mecazla ya da benzetmeyle karıştırmamak için abartının işlevine odaklanmak gerekir. Benzetmede iki varlık arasında ilgi kurulur; mecazda sözcük gerçek anlamından uzaklaşır; mübalağada ise anlatılanın derecesi büyütülür veya küçültülür. "Dünyayı omuzlarında taşıyormuş gibi davranmak" sözü, gerçekten böyle bir taşıma eylemini değil, yükün veya kendini önemli gösterme tavrının aşırılaştırılmasını anlatır. Eğer cümlede etkiyi güçlendiren belirgin bir ölçü aşımı varsa mübalağa aranmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.13 · Dolaylama

Dolaylama ile tek kavramı söz öbeğiyle karşılama

KISACA

Dolaylama, tek bir sözcükle anlatılabilecek kavramın birden çok sözcükten oluşan daha etkili bir sözle karşılanmasıdır. Burada amaç kavramı gizlemek değil, onu çağrışımı güçlü bir ifadeyle vermektir. "Kömür" yerine "kara elmas", "sinema" yerine "beyaz perde" denmesi buna örnek olur. Sorularda dolaylama aranırken, söz öbeğinin aslında hangi tek kavramın yerine kullanıldığı ve cümlede benzetme ya da kişileştirme amacı taşıyıp taşımadığı kontrol edilir.

Dolaylama, bir kavramı doğrudan adıyla söylemek yerine onu karşılayan bir söz öbeğiyle anlatmaktır. Bu anlatımda çoğu zaman tek sözcüklük bir varlık, yer, görev ya da kurum birden fazla sözcükle ifade edilir. "Ankara" için "Türkiye'nin kalbi", "İzmir" için "Ege'nin incisi", "kömür" için "kara elmas" denmesi, kavramın adını değiştirmez; yalnızca onu daha çağrışımlı bir biçimde söyler.

Dolaylamanın temel ölçütü, söz öbeğinin bir kavramın yerine geçmesidir. "Hayat arkadaşım" dendiğinde amaç yalnızca arkadaşlığı süslemek değil, eş kavramını daha dolaylı bir sözle karşılamaktır. "Beyaz perde" ifadesi sinema alanını, "vatani görev" ifadesi askerliği çağırır. Böyle örneklerde anlatım, kavramın değerini, önemini, çağrışımını ya da toplumsal algısını güçlendirir; fakat okur yine aynı kavrama ulaşır.

Soru çözerken dolaylama ile benzetme arasındaki sınır dikkat ister. Her etkili söz öbeği dolaylama değildir. Bir varlık başka bir varlığa açıkça benzetiliyor ve karşılaştırma ilgisi kuruluyorsa cevap benzetme olabilir. Dolaylamada ise söz öbeği doğrudan adın yerine geçer. Ayrıca kişileştirme, soyutlama veya mecazlı söyleyiş de tek başına dolaylama sayılmaz. Ayırt etmek için söz öbeğini cümleden çıkarıp yerine tek bir kavram koymayı denemek gerekir. Anlam bozulmadan belirli bir tek kavram yerleşiyorsa dolaylama güçlü bir olasılıktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.14 - Güzel Adlandırma

Güzel adlandırma ile olumsuz çağırışımı yumuşatma

KISACA

Güzel adlandırma, söylenmesi kaba, ürkütücü, kırıcı ya da olumsuz bulunan bir kavramı daha yumuşak bir ifadeyle karşılama yoludur. Amaç kavramı değiştirmek değil, onun dinleyicide uyandıracağı sert etkiyi azaltmaktır. "Ölmek" yerine "vefat etmek", "kanser" yerine "amansız hastalık", "şişman" yerine "balık etli" denmesi bu tutuma örnek olabilir. Sorularda kavramın olumsuzluğu ve seçilen ifadenin bu olumsuzluğu hafifletip hafifletmediği birlikte değerlendirilir.

Güzel adlandırma, doğrudan söylendiğinde olumsuz duygu uyandırabilecek bir kavramı daha ılımlı, nazik ya da kabul edilebilir bir sözle anlatmaktır. Bu anlatım yolunda kavramın kendisi ortadan kalkmaz; yalnızca adlandırma biçimi değişir. İnsanların ölüm, hastalık, bedensel özellik, ayıp sayılan durumlar ya da sosyal açıdan hassas konular hakkında daha yumuşak ifadeler seçmesi bu nedenle güzel adlandırmaya girer.

"Ölmek" yerine "vefat etmek" ya da "Hakk'ın rahmetine kavuşmak" denmesi, aynı gerçeği daha sarsıcı olmayan bir dille ifade eder. "Kanser" için "amansız hastalık", "verem" için "ince hastalık", "şişman" için "balık etli" sözlerinin kullanılmasında da benzer bir yumuşatma vardır. Sözü söyleyen kişi, kavramı gizlemekten çok onu kırıcı veya korkutucu etkisinden uzaklaştırmaya çalışır.

Güzel adlandırmayı dolaylamayla karıştırmamak gerekir. Dolaylamada tek kavram daha etkili bir söz öbeğiyle karşılanır; güzel adlandırmada ise özellikle olumsuz çağırışımı azaltma amacı belirgindir. Bu yüzden her söz öbeği güzel adlandırma değildir. Bir ifadenin bu başlık altında değerlendirilebilmesi için doğrudan söylenen biçimin kaba, ürkütücü, incitici ya da toplumca sakınılan bir etki taşıması; seçilen yeni biçimin ise bu etkiyi hafifletmesi gerekir. Soru kökünde verilen cümleyi bu açıdan okumak, doğru ayrımı sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.15 · Sözcükler Arası Anlam İlişkileri

Sözcükler arasındaki anlam bağına okuma

KISACA

Sözcükler arası anlam ilişkileri, bir sözcüğün başka sözcüklerle kurduğu anlam, karşıtlık, yakınlık ya da ses benzerliği bağlarını inceler. Bir kelime başka bir kelimeyi doğrudan karşılayabilir, ona yakın bir anlam alanında durabilir, onun karıştını çağırabilir ya da yalnızca sesçe aynı olup anlamca bambaşka olabilir. Bu başlıkta önemli olan, kelimeleri tek başına ezberlemek değil, cümle içindeki görevlerini ve birbirleriyle kurdukları ilişki türünü doğru okumaktır.

Sözcükler arası anlam ilişkileri, kelimelerin birbirinden kopuk değil, anlam alanları içinde değerlendirildiğini gösterir. Bir sözcük başka bir sözcükle aynı kavramı karşılayabilir, ona yakın bir duygu ya da durum bildirebilir, onun tam karşısında yer alabilir veya ses bakımından aynı görünmesine rağmen bütünüyle farklı bir anlama sahip olabilir. Bu nedenle konu, yalnızca kelime bilgisini değil, bağlam okuma becerisini de gerektirir.

Bu başlıkta ilk dikkat edilecek nokta, ilişkinin hangi düzeyde kurulduğudur. İki sözcük cümlede birbirinin yerine geçtiğinde anlam bozulmuyorsa eş anlamlılık düşünülebilir. Aralarında ortak bir yön var ama anlamları bire bir örtüşmüyorsa yakın anlam söz konusu olur. Sözcükler aynı eksenin iki zıt ucunu gösteriyorsa karşıt anlam aranır. Ses ve yazılış aynı olduğu halde anlamlar arasında bağ yoksa sesteşlik devreye girer.

Sorular çoğu zaman bu ilişkileri tek bir sözcük üzerinden değil, cümle içindeki kullanımla verir. Çünkü aynı kelimenin ilişkisi bağlama göre değişebilir. "Doğru" sözcüğü bir yerde "yanlış"ın karşıtı olurken, başka bir yerde "yalan"ın karşıtı olabilir. Bu yüzden seçeneklerde görülen sözcükleri ezber listesi gibi değil, verilen cümledeki görevleriyle değerlendirmek gerekir. Anlam ilişkilerini doğru okumak, sözcükte anlam sorularının temel adımlarından biridir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.16 · Eş – Yakın Anlamlı Sözcükler

Eş ve yakın anlamlı sözcükleri bağlamda ayırma

KISACA

Eş anlamlı sözcükler, yazılışları ve söylenişleri farklı olsa da aynı kavramı karşılayabilen kelimelerdir; cümlede birbirlerinin yerine geldiklerinde temel anlam değişmez. Yakın anlamlı sözcüklerde ise ortak bir anlam alanı vardır, fakat kelimeler tam olarak aynı şeyi söylemez. Bu nedenle "gücenmek", "darılmak" ve "küsmek" aynı kırgınlık çevresinde bulunsa da her bağlamda bire bir karşılık olmayabilir. Ayırım, kelimenin cümledeki kullanımına bakılarak yapılır.

Eş anlamlılık, farklı sözcüklerin aynı kavramı karşılamasıdır. Bu sözcükler ses ve yazılış bakımından ayırdır; fakat cümlede birbirinin yerine kullanılabilirliklerinde temel anlam korunur. "Yıl" ve "sene" ya da "cevap" ve "yanıt" gibi kelimelerde bu ilişki kolayca görülebilir. Ancak eş anlamlılık mutlak bir ezber konusu değildir; kelimenin cümlede hangi anlamıyla kullanıldığı kontrol edilmelidir.

Yakın anlamlı sözcüklerde durum biraz daha incedir. Bu kelimeler aynı alana yaklaşır, benzer duygu veya durumları anlatır, fakat anlamları tam olarak çakışmaz. "Basmak", "ezmek" ve "çiğnemek" bazı cümlelerde birbirine yaklaşabilir; yine de her biri aynı eylemi her bağlamda aynı açıklıkla vermez. "Gücenmek", "darılmak" ve "küsmek" kelimeleri de kırgınlık duygusunu paylaşır, ama dereceleri ve kullanım yerleri farklı olabilir.

Soru çözerken önce kelimelerin verilen cümlede birbirinin yerine konup konamayacağı denenmelidir. Yer değiştirme anlamı ve anlatım doğallığını bozmuyorsa eş anlamlılık güçlüdür. Anlam yakınlığı var ama sözcüklerin tonu, derecesi, kapsamı veya kullanım alanı değişiyorsa yakın anlamdan söz edilir. Bu ayırım özellikle seçeneklerde çok benzer görünen kelimeler verildiğinde önem kazanır. Doğru çözüm, sözlüğe benzeyen genel bilgiyi cümlelerin bağlamıyla birlikte okumaktan geçer.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.17 - Karşıt (Zıt) Anlamlı Sözcükler

Karşıt anlamı bağlama göre belirleme

KISACA

Karşıt anlamlı sözcükler, aynı anlam ekseninde birbirinin tersini bildiren kelimelerdir. "Az" ile "çok", "uzun" ile "kısa", "doğal" ile "yapay" gibi çiftlerde ortak bir alan ve bu alanın iki ucu bulunur. Ancak karşılık her zaman kelime listesiyle çözülmez; bağlam belirleyicidir. "Doğru haber" için karşılık "yalan"a, "doğru yanıt" için "yanlış"a gider. Olumsuz ek almak ise tek başına karşıt anlamlılık oluşturmaz.

Karşıt anlamlılık, iki sözcüğün aynı anlam alanında zıt yönleri göstermesidir. Bir kelimenin karşıtı olabilmesi için yalnızca farklı anlam taşıması yetmez; aynı eksen üzerinde ters bir değeri karşılaması gerekir. "Aç" ile "tok", "az" ile "çok", "uzun" ile "kısa" bu nedenle açık karşılık örnekleridir. Her çiftte ortak bir ölçü, durum ya da özellik alanı bulunur ve kelimeler bu alanın iki ucunda yer alır.

Karşıt anlam sorularında bağlam çok önemlidir. Bir sözcüğün karşıtı, cümlede hangi anlamıyla kullanıldığına göre değişebilir. "Doğru haber" ifadesinde doğruluk, gerçeğe uygunluk anlamındadır; bu kullanımın karşıtı "yalan"dır. "Doğru yanıt" ifadesinde ise doğruluk, hatasızlık anlamına yaklaşır; karşılık "yanlış" sözcüğüne yönelir. Aynı kelimeyi her yerde aynı karşıtla eşleştirmek bu yüzden yanıltıcı olabilir.

Olumsuzluk ile karşılık da ayrılmalıdır. "Gitmek" ve "gitmemek" aynı eylemin yapılması ve yapılmaması arasındaki ayrımı gösterir; bu, karşıt anlamlı sözcük ilişkisi değildir. Benzer biçimde "sesli" ile "sessiz" arasında biçimsel bir olumsuzluk bulunabilir, fakat soru bağlamına göre gerçek karşılık başka bir kelimeyle kurulabilir. Ayrıca her sözcüğün zorunlu bir karşıtı yoktur. Doğru çözüm için kelimenin bağlamdaki anlamını bulmak, sonra o anlamın zıt ucunu taşıyan sözcüğü seçmek gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.18 - Eş Sesli (Sesteş) Sözcükler

Sesteş sözcüklerde ses ortaklığı ve anlam ayrılığı

KISACA

Eş sesli sözcükler, yazılışları ve söylenişleri aynı olduğu halde anlamları arasında bağ bulunmayan kelimelerdir. "Kır" sözcüğü renk, kırsal alan ya da kırmak eyleminin çekimli biçimi olarak farklı anlamlara gelebilir. Burada önemli olan, anlamların aynı kökten genişleyen yakın kullanımlar değil, birbirinden ayrı değerler taşımasıdır. Sesteşlik sorularında kelimenin cümlede hangi anlamla kullanıldığı ve diğer kullanımla anlam ilişkisi bulunup bulunmadığı dikkatle incelenir.

Eş seslilik, aynı ses ve yazılış biçiminin birden fazla, birbirinden bağımsız anlam taşımasıdır. Sesteş sözcüklerde görünüş aynıdır; fakat anlamlar aynı kavramın yakın kullanımları değildir. "Kır" kelimesi bir cümlede renk adı, başka bir cümlede şehir dışı alan, başka bir cümlede de kırmak eyleminin biçimi olarak kullanılabilir. Bu kullanımlar sesçe aynıdır, ancak anlamca birbirinden ayrıdır.

Sesteşliği çok anlamlılıkla karıştırmamak gerekir. Çok anlamlılıкта bir kelimenin anlamları arasında kök, benzerlik, yan anlam ya da kullanım ilişkisi bulunur. Sesteşlikte ise anlamlar arasında böyle bir bağ kurulmaz. "Var" sözcüğü bir yerde mevcut olmayı, başka bir yerde bir yere ulaşmayı anlatabilir. "Kaz" sözcüğü hayvan adı olarak da, kazmak eyleminin emir biçimi olarak da kullanılabilir. Bu tür örneklerde ses ortaklığı, anlam ortaklığı anlamına gelmez.

Soru çözerken sesteş kelimeyi yalnız başına görmek yeterli değildir; mutlaka cümledeki anlamı belirlenmelidir. Ardından diğer kullanımın bu anlamla ilişkili olup olmadığına bakılır. Eğer iki kullanım aynı kökten doğan yakın anlamlar gibi görünüyorsa sesteşlik değil çok anlamlılık düşünülebilir. Eğer kelime aynı biçimde yazılıp söyleniyor ama anlamlar bütünüyle ayrı kavramlara gidiyorsa eş seslilik vardır. Bu ayrım, sözcükte anlam sorularında seçenek eleyebilmek için temel bir ölçüttür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.19 · Somut – Soyut Anlamlı Sözcükler

Somut ve soyut anlamı duyularla ilişkilendirme

KISACA

Somut anlamlı sözcükler, duyularla algılanabilen varlık ya da durumları karşılar; görülebilen, işitilebilen, dokunulabilen, tadılabilen veya koklanabilen kavramlar bu alana girer. Soyut anlamlı sözcükler ise duyularla doğrudan algılanmaz; duygu, düşünce, inanç ve nitelik gibi zihinsel alanlara yönelir. Bir sözcüğün somut mu soyut mu olduğu cümledeki kullanımına göre değişebilir. Özellikle mecazlı anlatımlarda somut bir eylem, soyut bir duygu ya da durumu anlatabilir.

Somut anlam, bir sözcüğün duyularla algılanabilen bir varlık, nesne, olay ya da durumu karşılamasıdır. Görülen bir renk, işitilen bir ses, dokunulan bir taş, tadılan bir yiyecek veya koklanan bir çiçek somut alan içinde düşünülebilir. Soyut anlam ise duyularla doğrudan yakalanmayan, zihinde kavranan duygu, düşünce, tutum ve değerleri anlatır. Sevgi, korku, umut, özlem, adalet gibi kelimeler bu yönüyle soyuttur.

Bu ayrım yalnızca kelime listesiyle yapılmaz; cümledeki kullanım belirleyicidir. Bir sözcük gerçek anlamıyla somut bir durumu anlatırken, başka bir cümlede mecaz yoluyla soyut bir duyguya yaklaşabilir. "Yanmak" sözcüğü ateşle ilgili somut bir eylemi gösterebilir; fakat birinin içindeki anlatma isteğiyle "yanması" gerçek bir tutuşma değildir. Burada somut eylemden hareketle soyut bir duygu yoğunluğu anlatılmış olur.

Sorularda somut ve soyut anlamı ayırmak için önce kelimenin hangi kavramı karşıladığı bulunmalıdır. Eğer kavram beş duyudan biriyle doğrudan algılanabiliyorsa somutluk ağır basar. Eğer kavram zihinsel, duygusal ya da düşünsel bir alana aitse soyutluk aranır. Ancak özellikle mecaz ve aktarma içeren cümlelerde kelimenin sözlükteki temel anlamına değil, cümlede yüklendiği anlama bakmak gerekir. Böylece somut kökenli bir sözcüğün soyut bir değeri anlatıp anlatmadığı doğru biçimde anlaşılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.20 • Nitel–Nicel Anlamli Sözcükler

Nitel ve nicel anlamı ölçülebilirlik üzerinden ayırma

KISACA

Nicel anlamli sözcükler sayılabilen, ölçülebilen ya da sayısal karşılığı bulunabilen özellikleri bildirir. Uzunluk, ağırlık, sıcaklık, miktar ve derece gibi alanlar nicel değerlendirmeye elverişlidir. Nitel anlamli sözcükler ise ölçüm aracıyla doğrudan belirlenemeyen, daha çok varlığın nasıl olduğunu gösteren özellikleri anlatır. Bir ifadenin nitel mi nicel mi olduğunu anlamak için o özelliğin rakamla, ölçüyle veya nesnel bir karşılıkla gösterilip gösterilemediğine bakılır.

Nicel anlam, bir varlığın ya da durumun sayılabilen, ölçülebilen, derece veya miktar bakımından karşılığı bulunabilen yönünü bildirir. Bir nesnenin uzunluğu, bir yerin sıcaklığı, bir topluluğun sayısı, bir ağırlığın miktarı nicel alana girer. Bu tür kullanımlarda sözcüğün anlattığı özellik, cetvel, derece, sayı ya da benzeri bir ölçüyle somutlaştırılabilir. Bu yüzden nicel anlam çoğu zaman nesnel ve kanıtlanabilir bilgiye yaklaşır.

Nitel anlam ise bir varlığın nasıl olduğunu, hangi özelliği taşıdığını ya da hangi izlenimi verdiğini anlatır. Güzel, başarılı, geniş, etkili, sert, yumuşak gibi sözcükler bağlama göre nitelik bildirebilir. Burada özellik rakamla doğrudan gösterilemez; daha çok değerlendirme, izlenim veya vasıf söz konusudur. Örneğin bir insanın düşünce dünyasının "geniş" olduğundan söz edildiğinde gerçek bir ölçüm yapılmaz, zihinsel bir nitelik anlatılır.

Soru çözerken kelimenin biçimine değil, cümledeki ölçülebilirliğine bakmak gerekir. Aynı sözcük bir yerde nicel, başka bir yerde nitel anlam kazanabilir. "Geniş oda" denildiğinde ölçülebilen bir alan düşünülebilir; "geniş yürekli insan" denildiğinde ise ölçü değil kişilik özelliği öne çıkar. Ayırt edici soru şudur: Bu özellik sayı, ölçü veya fiziksel dereceyle gösterilebiliyor mu? Cevap evetse nicel; özellik daha çok vasıf, izlenim veya değer bildiriyorsa nitel anlam ağır basar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.21 · Genel–Özel Anlamlı Sözcükler

Genel–özel anlamda kapsamı doğru okumak

KISACA

Genel anlamlı sözcükler, aynı türden pek çok varlığı veya kavramı kapsayacak genişlikte kullanılır. Özel anlamlı sözcükler ise bu geniş alanın içinden belirli, sınırlı bir varlığı gösterir. Ayırım, sözcüğün tek başına sözlükteki karşılığından çok cümlede üstlendiği kapsama bağlıdır. Bu yüzden aynı kelime bir cümlede bütün türü, başka bir cümlede yalnızca belirli bir örneği anlatabilir.

Genel anlam, bir sözcüğün kapsadığı varlık veya kavram alanının geniş tutulmasıdır. Böyle bir kullanımda sözcük, tek bir nesneyi değil aynı türden birçok örneği içine alan ortak adı karşılar. Özel anlamda ise bu alan daralır; sözcük, bağlam içinde belirli bir kişiye, nesneye, yere ya da duruma yönelir. Bu ayrımı kurarken kelimenin ad olup olmaması yeterli değildir, asıl ölçüt cümlelerin onu hangi genişlikte kullandığıdır.

Örneğin çocuk, kitap, şehir, sanatçı gibi sözcükler kimi cümlelerde türün tamamını anlatacak kadar genel; kimi cümlelerde yalnızca bir örneği gösterecek kadar özel olabilir. Bir cümlede kitap okumanın insanı geliştirdiği söyleniyorsa kitap kavramı geniş bir alanı kapsar. Belirli bir kitabın etkisinden söz ediliyorsa anlam daralır ve özel kullanım ortaya çıkar.

Sıralama sorularında da kapsam ilişkisine dikkat edilir. Varlık alanı daraldıkça genelden özele, genişledikçe özelden genele gidilir. Bu nedenle çözümde önce kelimelerin ortak tür bağına görmek, sonra her birinin diğerini kapsayıp kapsamadığını belirlemek gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.22 - Yansıma Sözcükler

Yansıma sözcüklerde sesin dile dönüşmesi

KISACA

Yansıma sözcükler, doğada veya günlük hayatta duyulan seslerin dilde kelimeleşmiş biçimleridir. Sesin yazıya aktarılmasıyla oluşan bu sözcükler kök durumunda isim gibi değerlendirilebilir, ek aldıklarında yeni isimler ya da fiiller türetebilir. Bir sözcüğün yansıma olup olmadığını anlamak için onun bir varlığı adlandırmaktan çok duyulan sesi çağrıştırıp çağrıştırmadığına bakılır.

Yansıma sözcük, dış dünyada duyulan bir sesin dilde karşılık bulmasıyla oluşur. İnsan, hayvan, eşya veya doğa kaynaklı sesler konuşma diline aktarılırken harflerle temsil edilir ve zamanla kelime gibi kullanılmaya başlar. Bu yüzden yansıma sözcüklerde anlam, çoğu kez doğrudan ses çağrışımına dayanır. Çırtırtı, tıkırtı, horultu, şırıltı gibi kullanımlarda kelimenin kökünde duyulan sesi sezdirenen bir yapı vardır.

Bu sözcükler yalnızca yalın ses taklidi olarak kalmaz. Ek aldıklarında isim ya da fiil görevinde yeni kelimeler oluşturabilir. Bir ses kökünden türeyen sözcük, bağlama göre eylemi, sonucu, durumu veya niteliği anlatabilir. Böylece yansıma kök hem söz varlığını zenginleştirir hem de anlatımı daha canlı hâle getirir.

Ayırt ederken her benzer heceyi yansıma saymamak gerekir. Ölçüt, kelimenin gerçekten bir sesi hissettirmesidir. Sesle bağı kopmuş, yalnızca biçimce benzer görünen kelimeler yansıma kabul edilmez. Cümlede sözcüğün duyusal karşılığı aranır; işitilen bir ses çağrışımı varsa yansıma yönü güçlenir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.23 · Kalıplaşmış Söz Öbekleri

Kalıplaşmış söz öbeklerinde ortak anlam

KISACA

Kalıplaşmış söz öbekleri, toplumun ortak dil belleğinde yer etmiş ve çoğu kişi tarafından benzer anlamla anlaşılan ifadelerdir. Bu yapılarda kelimeler tek tek değil, birlikte oluşturdukları bütün anlamla değerlendirilir. Deyimler, atasözleri ve ikilemeler bu alanın başlıca örnekleridir. Çözümde önemli olan öbeğin biçimini parçalamak değil, dilde hangi yerleşik anlamı karşıladığını kavramaktır.

Kalıplaşmış söz öbeklerinde anlam, kelimelerin rastgele yan yana gelmesiyle değil, dil içinde yerleşmiş bir birliktelikle oluşur. Bir ifade çok sayıda konuşur tarafından aynı ya da çok yakın anlamla tanınıyorsa artık kişisel bir buluş olmaktan çıkar ve ortak söz varlığının parçası hâline gelir. Bu nedenle böyle öbeklerde kelimelerin tek tek anlamı kadar, birleşince ortaya çıkan bütün değer önemlidir.

Deyimler bir durumu etkili ve çoğu zaman yoğun bir anlatımla verir. Atasözleri deneyim, öğüt veya genel yargı taşır. İkilemeler ise iki sözcüğün birlikte hareket etmesiyle anlamı pekiştirir, genişletir ya da ritim kazandırır. Bu üç grup farklı işlevler görse de ortak yanları, dilde hazır bir kalıp olarak tanınmalarıdır.

Soru çözerken öbeğin kuruluş biçimine takılıp kalmak yanıltıcı olabilir. Esas olan, bu sözün cümle içinde hangi yerleşik anlamı üstlendiğini bulmaktır. Kalıp, bağlama uyuyorsa tek tek sözcüklerin sözlük anlamından daha geniş veya daha farklı bir ileti taşıyabilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.24 · İkilemeler

İkilemelerde birlikte anlam kurma

KISACA

İkilemeler, iki sözcüğün yan yana gelerek tek bir anlatım değeri oluşturduğu kalıplaşmış yapılardır. Aynı sözcüğün yinelenmesiyle, yakın ya da karşıt anlamlı kelimelerin birleşmesiyle, biri anlamlı biri anlamsız ögelerle kurulabilir. Bu yapılarda iki parça birlikte düşünülür; anlam çoğu zaman pekiştirme, süreklilik, çeşitlilik, belirsizlik ya da anlatıma akıcılık kazandırma yönünde genişler.

İkileme, iki ögenin birlikte kullanılmasıyla oluşan ve cümlede tek bir anlatım değeri taşıyan söz öbeğidir. Bu ögeler aynı kelimenin tekrarı olabilir; anlamca yakın, karşıt ya da birbirini tamamlayan kelimelerden kurulabilir. Bazen iki ögenin ikisi de anlamlıdır, bazen biri tek başına anlam taşımaz, bazen de ses uyumu öne çıkar. Kuruluş yolu değişse de ikilemenin asıl gücü iki parçanın beraber çalışmasındadır.

Bu yapılar anlatıma ritim ve vurgu kazandırır. Bir hareketin sürekliliğini, bir durumun çokluğunu, niteliğin yoğunluğunu veya belirsiz yaygınlığını gösterebilir. Yavaş yavaş, irili ufaklı, eğri büğrü, ses seda gibi kullanımlarda tek kelimeyle verilemeyen bir ton oluşur. İkilemeler bu yüzden yalnız biçim bilgisiyle değil, anlam bilgisiyle de değerlendirilir.

Çözümde ikilemenin iki parçasını ayrı ayrı yorumlamak yerine bütünün cümleye kattığı anlam aranmalıdır. Ayrıca ikilemelerin yerleşik yapılar olduğu unutulmamalıdır; aralarına noktalama işareti koymak ya da parçaları keyfî biçimde değiştirmek anlatım değerini bozar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.25 - Pekiştirmeler

Pekiştirmelerde anlamı yoğunlaştırma

KISACA

Pekiştirmeler, bir niteliğin daha güçlü, belirgin veya eksiksiz biçimde anlatılmasını sağlar. Türkçede özellikle sıfatların başına ses eklenerek kurulan pekiştirmeler yaygındır; sapasağlam, dümdüz, çepeçevre gibi kullanımlarda nitelik sıradan derecesinden daha kuvvetli verilir. Çözümde pekiştirmenin görevi, yeni bir temel anlam kurmak değil var olan niteliğin etkisini artırmaktır.

Pekiştirme, bir sözcüğün bildirdiği niteliği güçlendiren anlatım yoludur. Bir varlığın açık, sağlam, düz, çevrili, temiz ya da benzeri bir özelliği sıradan biçimde değil daha yoğun bir dereceyle söylenmek istendiğinde pekiştirmeli biçimler kullanılır. Bu yapılarda anlam tamamen değişmez; sözcüğün taşıdığı nitelik belirginleşir ve vurgu kazanır.

Türkçede sık görülen pekiştirme yollarından biri, sözcüğün ilk hecesine uygun seslerin eklenmesiyle oluşur. Sağlam sözcüğünün sapasağlam, düz sözcüğünün dümdüz, çevre sözcüğünün çepeçevre biçiminde güçlenmesi bu mantığa dayanır. Eklenen sesler tek başına bağımsız anlam taşımaz; asıl görevleri sözcüğün etkisini artırmaktır. Bu nedenle pekiştirme, anlam bilgisinde derece ve vurgu açısından değerlendirilir.

Bir kullanımı pekiştirme olarak görmek için cümlede hangi niteliğin yoğunlaştırıldığı sorulmalıdır. Sözcük yeni bir varlığı adlandırmıyor, mevcut özelliği daha kuvvetli bildiriyorsa pekiştirme işlevi vardır. Bu ayırım, özellikle nitelik bildiren sözcüklerin bağlam içindeki görevini doğru okumayı sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.26 · Deyimler

Deyimlerde durumun etkili aktarımı

KISACA

Deyimler, bir durumu kısa, etkili ve çoğu zaman mecazlı biçimde anlatan kalıplaşmış sözlerdir. Deyimi oluşturan sözcükler bazen temel anlamlarını bütünüyle korumaz, bazen de somut bir görüntü üzerinden soyut bir durumu sezdirir. Bu nedenle deyim çözümünde parçaları tek tek çevirmek yerine öbeğin hangi durum için kullanıldığını belirlemek gerekir.

Deyim, dilde yerleşmiş bir söz kalıbıyla bir durumu etkili biçimde anlatır. Çoğu deyimde kelimeler tek tek düşünüldüğünde ulaşılan anlam, öbeğin gerçek kullanımını tam karşılamaz. Bir sözün deyim sayılmasında belirleyici olan, belli bir durumla ilişkilendirilmiş olması ve konuşanlar tarafından ortak biçimde anlaşılmasıdır.

Deyimler çoğu zaman mecazlıdır; somut kelimeler soyut bir durumu görünür kılar. Ancak her deyimde bütün sözcüklerin mutlaka mecaz anlamda olması gerekmez. Bazı deyimlerde kelimeler temel anlamlarını korusa bile ifade kalıplaştığı için bütün olarak değerlendirilir. Bu yüzden yalnızca kelimelerin gerçek ya da mecaz oluşuna bakmak yeterli değildir. Deyimin hangi bağlamda, hangi tutumu veya durumu karşılamak için kullanıldığı önemlidir.

Çözümde önce cümlede anlatılan durum bulunur. Sonra verilen deyim bu durumu karşılayıp karşılamadığına bakılır. Bilinmeyen bir deyimde bile öbeğin kurduğu çağrışım, cümledeki duygu ve olayla birlikte okunursa anlam tahmin edilebilir. Deyimi doğru yorumlamak, kalıbı ezberlemekten çok kullanım yerini kavramaya dayanır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.27 - Atasözleri

Atasözlerinde deneyim ve genel yargı

KISACA

Atasözleri, uzun süreli yaşantıların ve ortak gözlemlerin özlü bir yargı hâline gelmiş biçimleridir. Genellikle öğüt, uyarı, deneyim aktarımı veya genel düşünce taşırlar. Deyimlerden farklı olarak yalnızca bir durumu adlandırmakla kalmaz, o durum hakkında bir sonuç bildirirler. Atasözünü yorumlarken kelimelerin anlamı kadar bütün sözün verdiği genel iletiye odaklanmak gerekir.

Atasözleri toplumun deneyimlerini, gözlemlerini ve değer yargılarını kısa bir söz içinde toplar. Bu sözlerde çoğu zaman kişisel bir olay değil, tekrar eden yaşam durumlarına ilişkin genel bir sonuç vardır. Bu nedenle atasözü yalnızca süslü bir anlatım değil, düşünce taşıyan kalıplaşmış bir cümle olarak değerlendirilir.

Atasözleri kimi zaman doğrudan, kimi zaman mecazlı söyleyişle kurulabilir. Bazılarında kelimeler ilk anlamlarına yakın durur; bazılarında somut bir görüntü üzerinden daha genel ve soyut bir yargıya ulaşılır. Ayırt edici nokta, sözün bir öğüt, uyarı, deneyim ya da genel ilke taşımasıdır. Deyimler daha çok bir durumun adını etkili biçimde koyarken atasözleri o durumla ilgili sonuç bildirir.

Bir atasözünü yorumlarken sözcükleri tek tek açıklamak yeterli olmaz. Önce sözün hangi insan davranışını, hangi toplumsal deneyimi veya hangi sonucu anlattığı belirlenmelidir. Ardından bu genel iletinin cümlede ya da metinde verilen durumla örtüşüp örtüşmediği kontrol edilir. Böylece mecazlı söyleyişe takılmadan asıl düşünceye ulaşılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.1.28 · Kalıplaşmamış Söz Öbekleri

Kalıplaşmamış söz öbeklerinde bağlamı okuma

KISACA

Kalıplaşmamış söz öbekleri, dilde hazır bir deyim ya da atasözü olarak yerleşmemiş; yazarın bağlam içinde kurduğu özgün ifadelerdir. Bu yapılarda anlam ortak sözlük kalıbından değil, cümledeki sözcüklerin ilişkisi ve anlatılmak istenen düşünceden doğar. Bu yüzden çözümde ezberlenmiş karşılık aranmaz, öbeğin bağlamda hangi durumu görünür kıldığı yorumlanır.

Kalıplaşmamış söz öbekleri, konuşanın veya yazarın o cümle içinde kurduğu özgün anlatımlardır. Dilde herkesin aynı hazır anlamla tanıdığı bir deyim, atasözü ya da ikileme gibi davranmazlar. Bu nedenle böyle bir öbeği anlamak için sözlüğe yerleşmiş karşılık aramak yerine cümlelerin bütününe bakmak gerekir.

Bu tür öbeklerde yaratıcılık ve bağlam belirleyicidir. Kelimeler çoğu zaman bilinen anlamlarını korur, fakat yan yana gelişleri yeni bir çağrışım üretir. Bir yazar, soyut bir düşünceyi somutlaştırmak, bir durumu daha canlı göstermek ya da alışılmış anlatımın dışına çıkmak için böyle söz grupları kurabilir. Anlam, öbeğin tek başına görünüşünden çok metinde hangi yargıya hizmet ettiğinden anlaşılır.

Çözümde önce öbeğin bağlı olduğu cümle ve çevresindeki düşünce okunmalıdır. Ardından bu söz grubunun hangi duygu, durum, özellik ya da ilişkiyi belirginleştirdiği sorulur. Hazır bir deyim anlamı bulunmadığında paniklemek yerine bağlam ipuçları izlenir. Kalıplaşmamış öbeklerde doğru yorum, yazarın kurduğu geçici anlam bağını yakalamaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.1 - Cümlelerin Yorumu

Cümlelerin yorumunda konu ve yargıyı birlikte görmek

KISACA

Cümlelerin yorumu, verilen cümlede ne hakkında konuşulduğunu ve bu konuda hangi yargının iletilildiğini kavramaya dayanır. Bir cümleyi doğru yorumlamak için yalnızca anahtar kelimeleri seçmek yetmez; sözcükler arasındaki anlam ilişkisi, vurgu, koşul, karşıtlık veya sonuç gibi bağlar birlikte okunur. Doğru yorum, cümlelerin söylediğini aşmadan onun anlam yönünü yakalamaktır.

Cümlelerin yorumu, tek bir cümlede kurulan anlamı eksiltmeden ve abartmadan açıklama işidir. İlk adım, cümlelerin konusunu bulmaktır: Kimin, neyin veya hangi durumun üzerinde duruluyor? İkinci adım, bu konu hakkında hangi yargının verildiğini görmektir. Konu ile yargı birlikte okunmadığında cümle ya çok dar yorumlanır ya da içinde bulunmayan bir sonuca taşınır.

Cümleler çoğu zaman karşılaştırma, neden-sonuç, amaç, koşul, varsayım, yakınma, öneri veya değerlendirme ilişkileri kurar. Bu ilişkiler yorumun yönünü belirler. Bir cümlede olumsuzluk varsa olumlu bir sonuç çıkarmak, koşul varsa kesinlik anlamı vermek, karşılaştırma varsa iki tarafı karıştırmak yorum hatasına yol açar. Bu nedenle her sözcüğün cümledeki görevine dikkat etmek gerekir.

Doğru yorum, cümleyle aynı doğrultuda olmalıdır. Cümlede açıkça söylenenler, sezdirilen yargılar ve sınırlandırıcı ifadeler birlikte değerlendirilir. Yorum yapılırken dış bilgi eklenmez; yalnızca verilen cümlelerin anlam imkânları içinde kalınır. Böylece cümlelerin ilettiği düşünce korunur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.2 - Cümlelerin İletisi

Cümlelerin İletisinde Verilmek İsteneni Bulma

KISACA

Cümlelerin iletisi, yazarın ya da konuşanın karşı tarafa ulaştırmak istediği temel mesajdır. İletiyi bulmak için önce cümlelerin konusunu, sonra bu konu hakkında verilen yargıyı belirlemek gerekir. Sözcükler tek tek anlamlı olsa da ileti, onların birlikte kurduğu yönelimden doğar. Doğru cevap, cümledeki mesajı destekleyen ve onu aşmayan anlatımdır.

Cümlelerin iletisi, bir cümlelerin okura vermek istediği temel düşüncedir. Her cümlede hakkında konuşulan bir alan ve bu alanla ilgili bir yargı bulunur. İleti, bu ikisinin birleşmesiyle ortaya çıkar. Bu nedenle yalnızca konuya odaklanmak eksik kalır; aynı konuda çok farklı iletiler kurulabilir. Aynı biçimde yalnızca güçlü görünen bir kelimeye takılmak da cümlelerin bütün mesajını kaçırmaya neden olur.

İletiyi belirlerken cümledeki vurgu, sınırlama, neden, amaç, koşul ve karşıtlık işaretleri dikkatle okunur. Bir yazar başarıdan söz ederken asıl iletisi çalışmaya odaklanmak olabilir; sanatçıdan söz ederken yenilik, gelenek, kalıcılık ya da etki üzerinde durabilir. Önemli olan, cümledeki düşüncenin hangi sonuca yöneldiğini görmektir.

Doğru ileti, cümlelerin söylediğiyle aynı doğrultudadır ve ona dışarıdan bilgi eklemes. Ne cümlede bulunmayan kesinlikler üretir ne de verilmiş yargıyı zayıflatır. Bu yüzden iletide aranan şey, metnin özeti değil, cümlelerin karşı tarafa ulaştırmak istediği ana düşüncedir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.3 · Cümleden Çıkarılacak Kesin Yargı

Cümleden kesin olarak ulaşılabilecek yargıyı belirleme

KISACA

Cümleden çıkarılacak kesin yargı, verilen cümlelerin açıkça taşıdığı bilginin dışına çıkmadan ulaşılabilen sonuçtur. Bu soru tipinde seçenek, cümlede söylenenleri genişletmemeli, daraltmamalı ve cümleye yeni bir sebep, amaç ya da yorum eklememelidir. Sağlam okuma için önce hakkında konuşulan varlık ya da durum bulunur, sonra bu konuda kesinleşen yargı ayrılır.

Kesin yargı sorularında amaç, bir cümleden zorunlu olarak çıkarılabilecek sonucu görmektir. Cümle kimi zaman uzun, ayrıntılı ve karşılaştırmalı kurulabilir; fakat doğru yargı her zaman metnin verdiği bilgiye bağlı kalır. Bu nedenle okuyucu önce cümlelerin konusunu belirlemeli, ardından bu konu hakkında neyin gerçekleştiğini, neyin gerçekleşmediğini, hangi zaman ya da koşulun söylendiğini ayırmalıdır. Cümlede geçen her ayrıntı cevap için kullanılabilir; ancak cümlede bulunmayan bir neden, niyet, genelleme ya da değer yargısı kesin sonuç gibi kabul edilemez.

Bu başlıkta en sık yapılan hata, çıkarım ile tahmini karıştırmaktır. Bir cümlede bir sanatçının son kitabında önceki eserlerinden farklı bir anlatım kullandığı söyleniyorsa, bu bilgiden yalnızca iki dönem arasında anlatım farkı bulunduğu çıkarılabilir. Yazarın daha başarılı olduğu, okurların bu kitabı daha çok sevdiği ya da sanatçının bilinçli bir kırılma yaşadığı gibi sonuçlar cümlede ayrıca verilmedikçe kesin değildir. Aynı biçimde sayısal veriler, zaman bildiren ifadeler, karşılaştırma sözcükleri ve sınırlayıcı yapılar dikkatle okunmalıdır; çünkü kesin yargı çoğu kez bu küçük ayrıntılara dayanır.

Kesin yargıya ulaşırken seçeneklerdeki aşırı genellemeler özellikle elenir. Cümlede “bazı”, “birçok”, “son yıllarda”, “bu çalışmada” gibi sınırlı ifadeler varsa bunları “her zaman”, “bütün”, “ilk kez”, “yalnızca” gibi daha kesin ve geniş ifadelere çevirmek anlamı bozar. Doğru seçenek, cümlelerin söylediği kadarını söyler. Ne yorum yapar ne de cümledeki belirsizliği yok sayar. Bu yüzden kesin yargı sorusu, bilgi ekleme becerisini değil, verilen bilginin sınırlarına sadık kalma becerisini ölçer.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.4 · Cümlede Vurgu

Cümlede anlamı öne çıkaran vurgu

KISACA

Cümlede vurgu, anlatıcının hangi ögeyi ya da anlamı öne çıkardığını gösterir. Türkçede vurgu çoğu zaman yükleme yakınlık, soru sözcüğü, karşıtlık, tekrar veya özel bir söyleyişle belirginleşir. Vurguyu bulmak için cümlede yalnızca ne söylendiğine değil, hangi bölümün özellikle seçilip güçlendirildiğine bakmak gerekir.

Cümlede vurgu, cümlenin anlam merkezinin hangi ögeye taşındığını gösteren önemli bir ipucudur. Her cümlede bir yargı vardır; fakat konuşan kişi bu yargının zamanını, yerini, nedenini, nesnesini ya da yapanını özellikle öne çıkarabilir. Türkçede yükleme en yakın öge çoğu durumda daha güçlü duyulur. “Bu kitabı dün aldım” cümlesinde zaman, “Dün bu kitabı aldım” cümlesinde ise yükleme yaklaşan nesne farklı bir ağırlık kazanır. Bu nedenle vurgu yalnızca ses tonuyla değil, söz dizimiyle de ilgilidir.

Vurgu sorularında ilk adım yüklemi bulmaktır. Yüklem bulunduktan sonra ona en yakın olan anlamlı öge incelenir; çünkü doğal dizilişte yüklemden hemen önce gelen bölüm çoğu kez cümlenin vurgulanan parçasıdır. Ancak bu kural tek başına yeterli değildir. Soru sözcüğü bulunan cümlelerde vurgu soru sözcüğünün üzerindedir. Karşıtlık bildiren cümlelerde “ben değil sen”, “bugün değil yarın” gibi ayrımlar vurguyu kendi üzerinde toplar. Tekrarlar, pekiştirme yapıları ve özellikle belirtilen sınırlamalar da cümlenin hangi noktaya dikkat çektiğini gösterir.

Vurguyu doğru okumak, cümlenin iletisini doğru okumayı da kolaylaştırır. Çünkü vurgu, cümledeki bütün bilgilerin aynı ağırlıkta olmadığını hissettirir. Bir cümlede “Yalnızca bu raporu inceledim” deniyorsa asıl vurgu sınırlamadadır; başka raporların incelenmediği anlamı bu sınırlama üzerinden kurulur. “Bu raporu yalnızca ben inceledim” dendiğinde ise vurgu işi yapan kişiye kayar. Görüldüğü gibi aynı sözcükler farklı dizilişle başka bir anlam odağı oluşturabilir. Bu yüzden cümlede vurgu, biçimsel bir yer bilgisiyle anlamı birlikte okuma becerisidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.5 - Eş – Yakın Anlamlı Cümleler

Aynı ya da yakın iletiyi taşıyan cümleleri ayırt etme

KISACA

Eş ya da yakın anlamlı cümleler, farklı sözcük ve dizilişlerle aynı temel iletiyi veren cümlelerdir. Bu tür sorularda kelime benzerliği tek başına güvenilir değildir; önemli olan konu, yargı, sınır ve bakış açısının korunmasıdır. Doğru eşleşme, cümlenin anlamını genişletmeden ya da tersine çevirmeden yeniden kurar.

Eş anlamlı cümleler, aynı düşüncüyü farklı biçimde dile getiren cümlelerdir. Yakın anlamlı cümlelerde ise düşünce bütünüyle aynı olmayabilir; fakat cümlelerin yöneldiği temel ileti, bakış açısı ve değerlendirme birbirine çok yakındır. Bu nedenle bu başlıkta sözcüklerin yüzeyde benzemesi yeterli değildir. İki cümle tamamen farklı kelimelerle kurulmuş olsa da aynı sonucu söylüyorsa anlamdaş olabilir; buna karşılık aynı kelimeleri kullanan iki cümle, neden-sonuç ilişkisini ya da kesinlik derecesini değiştirdiğinde artık aynı anlamı taşımaz.

Bu sorularda önce ilk cümlenin konusu ve yargısı belirlenir. Cümle bir sanat anlayışını mı, çalışma biçimini mi, toplumsal bir durumu mu anlatıyor; ardından bu konuda olumlu, olumsuz, sınırlı, koşullu ya da karşılaştırmalı nasıl bir yargı kuruyor, buna bakılır. Sonra seçeneklerde bu yargının korunup korunmadığı denetlenir. Örneğin “kalıcılık, çağının dışına taşabilen eserlerle mümkündür” düşüncesi, “bir eserin uzun süre değer görmesi yalnızca yazıldığı döneme seslenmemesine bağlıdır” cümlesiyle yakın bir çizgide buluşabilir. Fakat aynı cümleden “her eski eser kalıcıdır” sonucu çıkarılamaz; çünkü kaynak cümle eskilikten değil çağını aşma niteliğinden söz eder.

Yakın anlamlı cümleleri ayırt ederken özellikle kesinlik, kapsam ve neden ilişkisi korunmalıdır. “Çoğu zaman”, “yalnızca”, “ancak”, “buna rağmen”, “çünkü” gibi yapılar cümlenin mantığını taşır. Bu işaretler değiştirildiğinde anlam da değişir. Doğru seçenek, cümlenin ana düşüncesini başka sözlerle yeniden kurar; yanlış seçenek ise çoğu kez benzer konuya dokunur ama cümlenin sınırını, yönünü ya da değerini değiştirir. Bu yüzden eş ve yakın anlam sorusu, kelime avı değil, düşünce denkliklerini okuma işidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.6 · Anlamca Çelişen Cümleler

Birbiriyle bağdaşmayan cümleleri tanıma**KISACA**

Anlamca çelişen cümleler, aynı konu hakkında birbirini dışlayan yargılar kurar. Çelişki, yalnızca biri olumlu biri olumsuz olduğu için ortaya çıkmaz; kapsam, zaman, neden, koşul veya değerlendirme değiştiğinde de oluşabilir. Bu başlıkta önemli olan iki cümlenin birlikte doğru kabul edilip edilemeyeceğini anlamaktır.

Anlamca çelişen cümleler, aynı konu üzerinde birbirini geçersiz kılan iki yargı içerir. Bir cümle bir durumun gerçekleştiğini, öteki gerçekleşmediğini söylüyorsa çelişki açıktır; fakat sınav düzeyinde çelişki çoğu zaman daha ince kurulur. Bir cümle “sanatçı eserlerinde geleneği bütünüyle reddeder” derken başka bir cümle “sanatçı geleneği dönüştürerek sürdürür” diyorsa sorun yalnızca olumlu-olumsuz karşıtlığı değildir. İlk cümle tam bir kopuşu, ikincisi ise dönüşüm içinde sürekliliği anlatır; bu iki yargı aynı anda aynı sanatçı için doğru kabul edilemez.

Çelişkiyi bulmak için önce cümlelerin ortak konusu belirlenir. Cümleler aynı varlık, olay ya da düşünce hakkında konuşmuyorsa aralarında farklılık olabilir ama gerçek anlamda çelişki kurulmayabilir. Sonra yargının kapsamına bakılır. “Bazı yazarlar sade dili tercih eder” cümlesi ile “bütün yazarlar süslü anlatımı benimser” cümlesi kapsam bakımından çatışır. Buna karşılık “bazı yazarlar sade dili tercih eder” ile “bazı yazarlar süslü anlatımı benimser” cümleleri aynı anda doğru olabilir; çünkü farklı kümelerden söz ediyor olabilirler.

Anlamca çelişen cümlelerde zaman ve koşul bilgisi de önemlidir. Bir düşüncenin geçmişte geçerli olup bugün değişmiş olması, doğru kurulduğunda çelişki değil gelişim anlatabilir. “Eskiden bu yöntemi kullanıyordu, artık kullanmıyor” cümlesi kendi içinde tutarlıdır. Ancak aynı zaman ve aynı koşul için hem kullanıldığı hem kullanılmadığı söylenirse çelişki oluşur. Bu nedenle çelişen cümleyi ararken yüzeydeki zıt sözcüklere takılmadan, iki yargının aynı bağlamda birlikte yaşayıp yaşayamayacağı sorulmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.7 - Anlamlarına Göre Cümleler

Cümleleri anlam yönünden sınıflandırma

KISACA

Anlamlarına göre cümleler, yüklemnin biçiminden çok cümlenin verdiği gerçek mesaja göre değerlendirilir. Bir cümle varlığı, yokluğu, soru biçimini, duygu aktarımını ya da buyruğu taşıyabilir. Bu başlıkta temel beceri, biçimle anlamın her zaman aynı yönde olmayabileceğini fark etmektir.

Anlamlarına göre cümleler, cümlenin ilettiği yargının niteliğine göre incelenir. Bu sınıflamada olumlu, olumsuz, soru, ünlem ve emir cümleleri birlikte düşünülür. Bir cümleyi değerlendirirken önce yüklem bulunur; çünkü cümleyi cümle yapan temel öge yüklemidir. Ancak anlam sınıflaması yalnızca yüklemdeki ekleri saymakla bitmez. Cümlenin bütününe ne söylediği, neyi var ya da yok kabul ettiği, karşı taraftan yanıt isteyip istemediği ve duygu ya da buyruk taşıyıp taşımadığı birlikte okunur.

Bu konuda biçim ile anlam arasındaki ayrım özellikle önemlidir. “Bu işi yapmadı” cümlesi hem biçimce hem anlamca olumsuzdur. Buna karşılık “Bu işi yapmayacak değil” cümlesi biçiminde olumsuzluk eki bulunsada anlam olarak yapma ihtimalini ya da yapacağını bildirir. Soru cümlelerinde de benzer bir durum görülür. “Toplantı saat kaçta başlayacak?” gerçek bir soru iken “Bunu bilmeyen var mı?” biçim olarak soru olsa bile çoğu bağlamda herkesin bildiği anlamını taşıyan sözde soru olabilir. Bu yüzden anlamına göre sınıflama, yalnızca ekleri değil cümlenin niyetini ve bağlamını da dikkate alır.

Anlamlarına göre cümleler, cümlede anlam ile cümle bilgisi arasında bir köprü kurar. Olumlu ve olumsuz cümlelerde yargının gerçekleşip gerçekleşmediği, soru cümlelerinde yanıt beklentisi, ünlem cümlelerinde güçlü duygu, emir cümlelerinde ise istek ya da buyruk öne çıkar. Aynı cümle bazen birden fazla işaret taşıyabilir; örneğin soru biçimli bir cümle aynı zamanda sitem ya da şaşırtma aktarabilir. Doğru sınıflama için cümleyi tek sözcüğe indirgmeden, iletinin tamamını okumak gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.8 · Olumlu Cümleler

Olumlu cümlede gerçekleşen ya da var olan yargı

KISACA

Olumlu cümle, yargının gerçekleştiğini, gerçekleşeceğini ya da bir varlık ve durumun bulunduğunu bildiren cümledir. Biçimce olumlu olmak her zaman anlamca olumlu olmak demek değildir; bu yüzden olumsuzluk eki bulunmaması tek ölçüt sayılmaz. Cümlelerin gerçek mesajı varlık ve gerçekleşme bildiriyorsa anlamca olumludur.

Olumlu cümleler, bir işin gerçekleştiğini, bir durumun var olduğunu ya da bir niteliğin bulunduğunu anlatır. “Toplantı başladı”, “Bahçede çocuklar oynuyor”, “Bu açıklama yeterli” gibi cümlelerde yargı gerçekleşme ya da varlık yönünde kurulmuştur. Bu tür cümlelerde yüklem çoğu zaman olumsuzluk eki taşımaz; ancak olumlu cümleyi yalnızca ek yokluğuyla açıklamak eksik kalır. Asıl ölçüt, cümlelerin anlamıdır.

Biçimce olumlu görünen bazı cümleler anlamca olumsuz olabilir. “Bu davranış kabul edilebilir mi?” cümlesi bağlama göre kabul edilemez anlamı taşıyabilir. Aynı şekilde “Kim böyle bir yanlış savunur?” sözü, biçim olarak soru ve olumlu bir yüklem içerir; fakat çoğu kullanımda kimsenin savunmayacağı anlamına yönelir. Buna karşılık biçiminde olumsuzluk görünen bazı cümleler anlamca olumluya yaklaşabilir. “Gelmemiş değil” ifadesi, gelmiş olma anlamını verir. Bu örnekler, olumlu cümlede biçim ile anlamı ayrı ayrı düşünmenin gerekli olduğunu gösterir.

Anlamca olumlu cümleyi tanımak için cümlelerin sonunda ortaya çıkan yargıya bakılır. Yargı bir varlığı, gerçekleşmeyi, kabulü ya da yeterliliği bildiriyorsa cümle anlamca olumludur. Olumsuzluk eki, soru biçimi ya da sözde soru yapısı bu sonucu değiştirebilir; bu yüzden tek bir işarete bağlanmak yerine cümlelerin bütünü okumak gerekir. Özellikle sınav seçeneklerinde “biçimce olumlu, anlamca olumsuz” ya da bunun tersi biçimde kurulan cümleler ayırt ettirildiğinde, son mesajı sadeleştirerek okumak en güvenilir yoldur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.9 · Olumsuz Cümleler

Olumsuz cümlede yokluk ve gerçekleşmeme anlamı

KISACA

Olumsuz cümle, yargının gerçekleşmediğini ya da bir durumun bulunmadığını bildirir. Fiillerde olumsuzluk çoğunlukla “-ma/-me” ekiyle, isim cümlelerinde “değil” ya da yokluk bildiren yapılarla kurulur. Yine de asıl ölçüt biçim değil anlamdır; cümlelerin son iletisi yokluk veya gerçekleşmeme ise anlamca olumsuzdur.

Olumsuz cümleler, bir eylemin yapılmadığını, bir durumun gerçekleşmediğini ya da bir varlığın bulunmadığını bildirir. Fiil cümlelerinde “gitmedi”, “anlamayacak”, “çalışmıyor” gibi olumsuzluk ekleri belirgindir. İsim cümlelerinde ise “hazır değil”, “uygun değil”, “evde kimse yok” gibi yapılar olumsuzluk kurar. Bu biçimsel işaretler çoğu zaman yol göstericidir; fakat cümlelerin anlamını tek başına garanti etmez.

Olumsuz cümlede dikkat edilmesi gereken nokta, biçimce olumsuzluk ile anlamca olumsuzluğun her zaman örtüşmemesidir. “Bu sözleri duymamış değilim” cümlesinde iki olumsuz yapı, anlamı duymuş olmaya yaklaştırır. Buna karşılık “Böyle bir fırsat kaçırlır mı?” cümlesi biçimce soru ve olumlu görünse de bağlama göre kaçırılmaması gerektiğini, yani olumsuz bir yargıyı sezdirir. Sözde soru cümleleri bu nedenle olumsuzluk konusunun önemli bir parçasıdır; soru soruyor gibi görünür ama gerçekte bir kabul ya da ret bildirir.

Anlamca olumsuz cümleyi bulurken cümlelerin sadeleştirilmiş iletisi sorulur. Cümle sonunda “yoktur”, “olmamıştır”, “gerçekleşmez”, “kabul edilemez” gibi bir sonuç çıkıyorsa anlam olumsuzdur. Olumsuzluk yalnızca ekle kurulmaz; “ne ... ne”, “hiç”, “kimse”, “asla” gibi sözcükler de cümlelerin anlamını yokluk yönünde kurabilir. Bu yüzden olumsuz cümleler, yüklemdeki eklerden başlayarak ama cümlelerin bütün mesajıyla tamamlanan bir değerlendirme ister.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.10 - Soru Cümleleri

Gerçek ve sözde soru cümlelerini ayırma

KISACA

Soru cümleleri, biçim olarak soru anlamı taşıyan yapılardır; ancak her soru biçimi gerçek yanıt beklentisi taşımaz. Gerçek soru cümleleri karşı taraftan bilgi isterken, sözde soru cümleleri çoğu zaman onay, ret, sitem, şaşırtma ya da kesin bir yargı bildirir. Bu ayırım, cümlenin anlamını doğru sınıflandırmak için gereklidir.

Soru cümleleri, bir konuda bilgi alma, doğrulama ya da karşı taraftan yanıt isteme amacıyla kurulabilir. “Toplantı ne zaman başlayacak?” cümlesinde gerçek bir bilgi beklentisi vardır. Soru sözcüğü ya da soru eki cümleye soru biçimi kazandırır ve yazıda genellikle soru işaretiyle tamamlanır. Ancak Türkçede soru biçimi yalnızca bilgi istemek için kullanılmaz; bazı cümleler soru gibi görünürken gerçekte güçlü bir yargı bildirir.

Gerçek soru ile sözde soru ayırımı bu nedenle önemlidir. Gerçek soru cümlesinde konuşan kişi karşı taraftan yanıt bekler. “Bu dosyayı kim hazırladı?” cümlesi buna örnektir. Sözde soru cümlesinde ise yanıt çoğu zaman cümlenin içinde ya da bağlamında bellidir. “Bunu bilmeyen var mı?” sözü, çoğu durumda herkesin bildiği anlamına gelir. “Hakkımızı aramayalım mı?” cümlesi de biçimce olumsuz bir soru gibi görünür; fakat anlam olarak hakkımızı arayalım düşüncesini taşır. Bu tür yapılarda soru biçimi, anlatımı güçlendiren bir araç hâline gelir.

Soru cümlelerini değerlendirirken soru eki ya da soru sözcüğü görüldüğünde hemen yalnızca biçime bağlanmamak gerekir. Cümle gerçekten yanıt mı istiyor, yoksa bir duyguyu, sitemi, itirazı ya da kesin kanaati mi aktarıyor, buna bakılır. Sözde sorular bazen ünlem değeri de kazanabilir; özellikle şaşırtma, kızma veya yadırgama taşıyan cümlelerde soru işaretiyle birlikte güçlü duygu sezilir. Bu yüzden soru cümlesi başlığı, hem noktalama hem anlam hem de olumlu-olumsuz sınıflamasıyla birlikte düşünülmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.11 - Ünlem Cümleleri

Ünlem cümlelerinde duygu ve tepki

KISACA

Ünlem cümleleri, sevinç, korku, şaşırma, sitem, kızgınlık, acıma ya da beğenme gibi güçlü duygu ve tepkileri bildirir. Bu cümlelerde ünlem işareti önemli bir ipucudur; fakat duygu değeri yalnızca işaretle sınırlı değildir. Cümlenin tonu, sözcük seçimi ve bağlamı birlikte değerlendirilir.

Ünlem cümleleri, konuşanın duygusunu ya da ani tepkisini belirgin biçimde taşıyan cümlelerdir. Sevinç, korku, şaşkınlık, beğeni, öfke, sitem, acıma ve yadırgama gibi anlamlar bu yolla aktarılabilir. “Ne güzel bir manzara!”, “Eyvah, defteri evde unuttum!”, “Bu kadarını da beklemiyordum!” gibi cümlelerde bilgi vermekten çok duygu yoğunluğu öne çıkar. Bu nedenle ünlem cümlesi, yalnızca cümlede ne söylendiğiyle değil, nasıl bir ruh hâliyle söylendiğiyle ilgilidir.

Ünlem işareti bu başlıkta önemli bir göstergedir; ancak her güçlü duygu yalnızca işarete bakılarak anlaşılmaz. Bazı cümlelerde ünlem sözcükleri, seslenmeler ya da pekiştirilmiş ifadeler duygu değerini kurar. “Ah, bunu daha önce fark etmeliydim” cümlesinde pişmanlık ve hayıflanma sezilir. “Vay, bu kadar kısa sürede bitirdin demek” cümlesinde şaşırma öne çıkar. Soru biçimli bazı cümleler de bağlama göre ünlem değeri taşıyabilir. “Bunu bana nasıl söylersin?” ifadesi gerçek bir yanıt beklemekten çok sitem ya da kızgınlık anlatabilir.

Ünlem cümlelerini ayırt ederken cümlenin duygu yükü ile yargı içeriği birlikte okunur. Yalnızca ünlem işareti bulunduğu için cümleyi mekanik biçimde sınıflandırmak doğru değildir; çünkü işaret kimi zaman seslenme ya da ara sözle de kullanılabilir. Buna karşılık işaret bulunmasa bile cümlede açık bir şaşırma, korku ya da sitem varsa ünlem anlamı sezilebilir. Bu başlıkta temel ölçüt, cümlenin soğukkanlı bir bilgi aktarmaktan çıkıp konuşanın tepkisini ön plana taşımasıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.12 - Emir Cümleleri

Emir cümlelerinde buyruk, istek ve yönlendirme

KISACA

Emir cümleleri, bir işin yapılmasını ya da yapılmamasını isteyen cümlelerdir. Buyruk anlamı çoğu zaman emir kipiyle kurulur; fakat rica, öğüt, uyarı ve yönlendirme değerleri de cümlenin bağlamına göre emir anlamına yaklaşabilir. Bu tür cümlelerde odak, bilgi vermekten çok davranışı yönlendirmektir.

Emir cümleleri, karşıdaki kişiden bir davranış bekleyen ya da onu bir işe yöneltten cümlelerdir. “Kapıyı kapat”, “Soruları dikkatle oku”, “Bu belgeyi imzalamayın” gibi cümlelerde temel anlam buyruk ya da yasaktır. Emir kipinin ikinci tekil ve çoğul kişi biçimleri bu tür cümlelerde açık biçimde görülür. Ancak emir cümlesi yalnızca sert bir buyruğu anlatmaz; bağlama göre rica, uyarı, öğüt ve yönlendirme de aynı yapı içinde yer alabilir.

Emir anlamını değerlendirirken cümlenin muhataba dönük olup olmadığına bakılır. Bir cümle yalnızca bilgi veriyorsa emir değildir; fakat muhatabın ne yapması gerektiğini bildiriyorsa emir değeri taşır. “Lütfen sessiz olun” cümlesi nezaket sözcüğüyle yumuşatılmıştır ama yine de davranış istemektedir. “Önce metni oku, sonra seçeneklere geç” cümlesinde de sınav stratejisi biçiminde bir yönlendirme vardır. Olumsuz emirlerde yapılmaması istenen davranış öne çıkar; “Bu ayrıntıyı gözden kaçırma” cümlesi, olumsuz biçimli olsa da dikkati artırma yönünde bir buyruk taşır.

Emir cümleleri anlamlarına göre cümleler içinde ayrı düşünülürken ton ve bağlam önem kazanır. Aynı biçim kimi zaman kesin buyruk, kimi zaman öğüt ya da rica olabilir. “Biraz bekle” cümlesi konuşma ortamına göre sert bir talimat da olabilir, nazik bir istek de olabilir. Buna rağmen ortak nokta, cümlenin muhatabı bir eyleme yöneltmesidir. Bu yüzden emir cümlelerini tanıırken yalnızca ek biçimine değil, cümlenin karşı tarafta hangi davranışı doğurmak istediğine bakmak gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.13 · İçerdiği Duygu, Düşünce ve Duruma Göre Cümleler

Cümlede duygu, düşünce ve durum ayrımı**KISACA**

Bir cümle yalnızca olay bildirmez; konuşanın duygu durumunu, düşünce biçimini ya da olay karşısındaki tutumunu da taşıyabilir. Bu başlıkta temel beceri, cümledeki asıl yargıyla konuşanın tavrını birlikte okuyup kesinlik, yorum, yakınma, pişmanlık, varsayım ya da olasılık gibi anlamları ayırmaktır.

İçerdiği duygu, düşünce ve duruma göre cümleler, cümlenin görünen bilgisinden çok konuşanın o bilgiye nasıl yaklaştığını inceler. Bir cümle dış dünyadaki bir olayı saptayabilir, bu olaydan sonuç çıkarabilir, bir eseri değerlendirebilir ya da gerçekleşmemiş bir durumu varsayabilir. Aynı yapı kimi zaman duygu taşır; konuşan pişmanlık duyabilir, birine sitem edebilir, sürekli karşılaştığı bir olumsuzluğu kanıksamış olabilir. Bu nedenle cümlede anlam çözümlemesi, yalnızca yükleme ya da tek bir ipucuna bağlanmaz; cümlenin bütün iletisi ve konuşanın tavrı birlikte okunur.

Bu ayırmada önce yargının niteliği belirlenir. Cümle doğrudan gözlenen bir durumu mu bildiriyor, yoksa gözlenen durumdan hareketle yeni bir sonuca mı ulaşıyor? Söylenen şey kesin bir kabul mü, yoksa gerçekleşme ihtimali bulunan bir tahmin mi? Konuşan geçmişteki kendi davranışından mı yakınıyor, yoksa karşısındaki kişiye kışkırtıcılığı mı sezdiriyor? Bu sorular, anlam etiketini buldurur. Örneğin bir durumun artık yadırganmaması kanıksamaya, sonucu görülmeden verilen olumlu ya da olumsuz hüküm ön yargıya, gerçekleşmemiş bir olayın olmuş gibi düşünülmesi varsayıma yakındır.

Cümlelerin bu yönden sınıflandırılması, duygu sözcüklerini ezberlemekten ibaret değildir. “Keşke” bazen pişmanlık, bazen dilek, bazen de sitem taşıyabilir. “Olabilir” olasılık bildirebilir; fakat bağlam kesin bir yargı kuruyorsa aynı sözcük yeterli olmaz. Sağlam çözüm için cümlenin kime yöneldiği, olayın gerçekleşip gerçekleşmediği, konuşanın kendini mi başkasını mı sorumlu tuttuğu ve yargının kanıta mı peşin kabule mi dayandığı birlikte değerlendirilmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.14 - Çıkarım

Cümlede çıkarım anlamı

KISACA

Çıkarım, cümlede verilen ya da sezdirilen bir saptamadan hareketle yeni bir sonuca ulaşmaktır. Saptama eldeki durumu belirler; çıkarım bu durumun üzerine yorum kurar. Bu yüzden çıkarım cümlesinde konuşan, gördüğü belirtiyi ya da verilen bilgiyi bir sonuca bağlar.

Çıkarım cümlesi, hazır bulunan bir bilgiden yola çıkarak doğrudan söylenmeyen bir sonuca ulaşır. Cümlede önce bir dayanak vardır: gözlenen bir belirti, anlatılan bir olay, verilen bir sayı, kişinin davranışı ya da metindeki başka bir yargı. Konuşan bu dayanağı olduğu gibi aktarmakla kalmaz; ondan yeni bir anlam üretir. Bu nedenle çıkarım, saptamayla karıştırılmamalıdır. Saptama mevcut durumu belirginleştirir, çıkarım ise belirlenen durumun üzerine yorum ekler.

Bir kişinin parmağındaki yüzükten evli olduğu sonucuna varmak, topallamasından ayağının incindiğini düşündürmek ya da bir metindeki örneklerden yazarın belli bir görüşe yaklaştığını söylemek çıkarım mantığına dayanır. Bu cümlelerde sonuç kesin biçimde kaynakta yazılı olmayabilir; fakat boşlukta da değildir. Sonuç, verilen veriye yaslanır. Bu yüzden çıkarım, kanıtsız ön yargıdan ve zayıf tahminden ayrılır. Ön yargıda kişi çoğu zaman sonucu görmeden peşin hüküm verir; çıkarımda ise eldeki işaretler sonuca götürür.

Çıkarım cümleleri her zaman öznel olmak zorunda değildir. Dayanak ölçülebilir, açık ve genel kabul gören bir bilgi ise sonuç daha nesnel görünebilir. Buna karşılık dayanak kişinin beğenisine ya da yorumuna bağlıysa çıkarım öznel bir nitelik kazanır. Önemli olan, cümlede “buradan şu anlaşılır” ilişkisini yakalamaktır. “Demek ki”, “anlaşılan”, “bu durum gösteriyor ki” gibi ifadeler çıkarıma yaklaşabilir; fakat tek başına belirleyici değildir. Asıl belirti, cümlelerin bir veriyi alıp ondan yeni bir yargıya geçmesidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.15 · Kanıksama

Cümlede kanıksama anlamı

KISACA

Kanıksama, önceden yadırganan, rahatsızlık veren ya da olağan dışı görülen bir durumun zamanla sıradan kabul edilmesidir. Cümlede şaşırma ve tepki gücü azalır; konuşan artık o durumu normalleşmiş gibi anlatır. Bu anlam, alışma ile duygusal kabullenmenin birleştiği noktada görülür.

Kanıksama cümlesinde konuşan, daha önce garipsediği ya da rahatsız olduğu bir durumla tekrar tekrar karşılaşmış ve artık onu olağan saymaya başlamıştır. Bu anlamda yalnızca “alışmak” yoktur; alışmanın yanında yadırgamama, tepki göstermeme ve çoğu kez istenmeyen bir durumu normal karşılar hâle gelme vardır. Gürültülü bir sokakta yaşamaya başlayan birinin bir süre sonra aynı gürültüyü fark etmemesi ya da sürekli aksayan bir düzeni artık şaşkınlıkla karşılamaması kanıksamaya örnek olur.

Kanıksamayı belirlerken olayın olumsuz ya da olağan dışı niteliği önemlidir. Kişi sevdiği bir işe alıştığını söylüyorsa bu her zaman kanıksama sayılmaz; çünkü kanıksamayı belirginleştiren şey, başlangıçta rahatsız eden ya da tuhaf gelen durumun zamanla sıradanlaşmasıdır. “Artık garipsemiyorum”, “eskisi kadar yadırgamıyorum”, “buna da alıştık” gibi anlatımlar bu anlamı güçlendirebilir. Ancak yine de yalnızca kelime avına çıkmak doğru değildir; cümlenin bütününde eski tepkinin kaybolup kaybolmadığı aranmalıdır.

Bu başlık, yakın anlamlı duygu cümleleriyle karışabilir. Yakınmada konuşan hâlâ bir durumdan şikâyet eder; sitemde kırgınlık yöneltlen bir kişi vardır; pişmanlıkta konuşan kendi geçmiş davranışından rahatsızdır. Kanıksamada ise şikâyet ya da pişmanlık ikinci plandadır, asıl anlam duyarlığın azalmasıdır. Cümle “bu sorun var” demekten çok “bu sorunun varlığı artık şaşırtmıyor” diyorsa kanıksama anlamı öne çıkar. Bu nedenle kanıksama, tepkinin zaman içinde zayıflayıp sıradanlaşmasını anlatan özel bir duygu durumudur. Cümledeki eskimiş tepki aranır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.16 · Saptama

Cümlede saptama anlamı

KISACA

Saptama, bir durumu, özelliği ya da olguyu belirgin biçimde ortaya koymadır. Cümle eldeki bilgiyi tespit eder; bu bilginin üstüne yeni bir yorum kurmak zorunda değildir. Bu nedenle saptama, çıkarımdan önce gelen dayanak bilgi gibi düşünülebilir.

Saptama cümlesi, var olan bir durumu belirler ve onu görünür hâle getirir. Konuşan bir olayın, nesnenin, kişinin, metnin ya da sürecin belli bir özelliğini tespit eder. Bu tespit bazen herkesçe doğrulanabilecek nesnel bir bilgiye dayanır, bazen de gözleme bağlı bir belirleme niteliği taşır. Önemli olan, cümlenin eldeki durumu açıklıkla ortaya koymasındır. Saptamada konuşan mutlaka övgüde bulunmaz, yergi yapmaz ya da sonuç çıkarmaz; önce “ne var, ne görülüyor, hangi özellik belirliyor” sorusunun cevabını verir.

Çıkarımla arasındaki fark bu noktada belirginleşir. “Sanatçı son kitabında kısa cümleleri tercih etmiş” biçimindeki yargı, metinde görülebilecek bir anlatım özelliğini saptar. Buna karşılık “Sanatçı okuru yormamak için kısa cümleleri tercih etmiş olmalı” denirse artık saptanan özellikten niyete ilişkin bir sonuç çıkarılır. İlk cümlede belirleme, ikinci cümlede yorum vardır. Bu yüzden saptama, çoğu zaman çıkarımın dayanağıdır; çıkarım ise saptamanın üzerine kurulan yeni yargıdır.

Saptama cümlelerini değerlendirirken cümlenin değer biçip biçmediğine de bakılır. “Roman üç bölümden oluşuyor” açık bir saptamadır. “Romanın üç bölümlü yapısı anlatımı güçlendiriyor” ise değerlendirmeye yaklaşır; çünkü yalnızca yapıyı belirtmez, yapının etkisi hakkında hüküm verir. Saptama, yalın bir fotoğraf çekimi gibidir: bir durumu seçer, adlandırır ve belirler. Cümledeki ana iş bu belirleme ise anlam saptama olarak değerlendirilir. Belirleme yeni bir sonuca taşınmadığında çoğunlukla saptama sınırında kalır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.17 · Değerlendirme

Cümlede değerlendirme anlamı

KISACA

Değerlendirme, bir kişi, eser, olay ya da durum hakkında olumlu ya da olumsuz nitelik belirtmektir. Cümle yalnızca bilgi vermez; ele alınan şeyin güçlü, zayıf, başarılı, eksik, etkili ya da sorunlu yönüne dair bir hüküm kurar.

Değerlendirme cümlesinde konuşan, bir varlık ya da durum hakkında değer bildiren bir yargı kurar. Bu yargı olumlu da olabilir, olumsuz da. Bir sanatçının anlatımını başarılı bulmak, bir metnin dilini ağır görmek, bir uygulamanın kullanışlı olduğunu söylemek ya da bir yöntemin yetersiz kaldığını belirtmek değerlendirme kapsamına girer. Cümle yalnızca “ne oldu” sorusunu cevaplamaz; ele alınan şeyin niteliği hakkında hüküm verir.

Değerlendirme, eleştiriyle yakın ilişkilidir. Eleştiri günlük dilde çoğu zaman olumsuzluk çağrışırsa da anlam çözümlemesinde olumlu ve olumsuz yönleri ortaya koyma işidir. Bu nedenle “eser başarılı bir kurguya sahip” cümlesi de, “eser gereksiz ayrıntılarla ağırlaşmış” cümlesi de değerlendirme sayılır. İkisi de eserin bir özelliğine değer biçer. Ancak “eser üç bölümden oluşuyor” cümlesi değerlendirme değildir; burada yalnızca yapısal bir saptama vardır.

Değerlendirme cümleleri her zaman tamamen öznel olmak zorunda değildir. “Roman sade bir dille yazılmıştır” gibi bir yargı metinden örneklerle desteklenebiliyorsa nesnel yön taşıyabilir; “roman çok etkileyicidir” cümlesi ise büyük ölçüde kişisel beğeniye dayanır. Yine de ikisinde de ortak nokta, anlatılan şeyin niteliği üzerinde durulmasıdır. Değerlendirme aranırken övgü, yergi, yeterlilik, eksiklik, başarı, etki, özgünlük ve tutarlılık gibi anlam alanlarına dikkat edilir. Cümle bir nesneyi ya da durumu tartıyor ve onun hakkında nitelik hükmü veriyorsa değerlendirme anlamı öne çıkar. Bu hüküm cümlelerin bilgi vermenin ötesine geçtiğini gösterir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.18 · Yakınma – Sitem

Yakınma ve sitem cümleleri

KISACA

Yakınma, konuşanın kendisi dışındaki bir kişi, durum ya da davranıştan duyduğu rahatsızlığı dile getirmesidir. Sitem ise çoğu zaman beklenen ilgiyi ya da davranışı göstermeyen bir kişiye kırgınlıkla yönelir. İkisinde de memnuniyetsizlik vardır; yön ve ton ayırt edicidir.

Yakınma cümlesinde konuşan, kendisini rahatsız eden bir kişi, davranış, ortam ya da durum hakkında şikâyetini dile getirir. Burada duygu dışı yönelir. Sorun çoğu kez başkasının davranışından, toplumdaki bir alışkanlıktan ya da değişmeyen bir koşuldan kaynaklanır. “Aldığı kitabı bir türlü geri getirmiyor” anlamındaki bir cümlede rahatsızlık karşı tarafa yöneldiği için yakınma vardır. Konuşan yalnızca bilgi vermemekte, mevcut durumdan hoşnut olmadığını sezdirmektedir.

Sitem, yakınmaya göre daha kişisel ve kırgın bir tondadır. Konuşan, beklediği davranışı göremediği kişiye doğrudan ya da dolaylı biçimde serzenişte bulunur. Sitemde öfke kadar incinme de hissedilir. “Bunca zaman bir kez aramadın” cümlesinde temel duygu, karşıdaki kişiden beklenen ilginin gelmemesidir. Bu yönüyle sitem, genel bir şikâyetten çok ilişki içindeki beklenti kırılmasına dayanır. Yakınma ise belirli bir kişiye yönelse bile daha geniş anlamda rahatsızlık bildiren bir şikâyet niteliği taşıyabilir.

Bu iki anlam pişmanlık ve hayıflanmayla karıştırılmamalıdır. Pişmanlıkta konuşan kendi geçmiş davranışını yanlış bulur; hayıflanmada yine kişinin kendisiyle ilgili kaçırılmış bir fırsat ya da üzüntü öne çıkar. Yakınma ve sitemde ise rahatsızlığın odağı çoğunlukla başkasıdır. Cümlede “ben neden böyle yaptım” duygusu değil, “sen ya da bu durum neden böyle” duygusu belirginse yakınma ya da sitem aranır. Ton kırgın ve muhataba dönükse sitem, şikâyet daha genel ve durum odaklıysa yakınma ağır basar. Bu ayrım, duygu yönünü doğru okumayı sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.19 - Pişmanlık

Cümlede pişmanlık anlamı

KISACA

Pişmanlık, kişinin kendi geçmiş davranışını, tercihini ya da ihmalini sonradan yanlış bulmasıdır. Cümlede üzüntü vardır; fakat asıl belirti, konuşanın sorumluluğu kendisine yöneltmesidir. Geçmişte yapılmayan ya da yanlış yapılan bir iş için iç hesaplaşma sezilir.

Pişmanlık cümlesinde konuşan, geçmişte yaptığı ya da yapmadığı bir şeyden dolayı rahatsızlık duyar. Bu anlamın merkezinde kişinin kendisine dönük bir değerlendirmesi vardır. Konuşan başkasını suçlamaktan çok kendi tercihini, ihmalini veya davranışını yanlış bulur. “O gün daha dikkatli davransaydım” anlamındaki bir cümlede olay geçmişte kalmıştır ve konuşan şimdi o davranışın sonucundan hoşnut değildir. Bu yüzden pişmanlık, geçmiş zaman duygusu ve öz sorumlulukla birlikte düşünülür.

Pişmanlık çoğu kez “keşke” yapısıyla görünür; ancak her “keşke” pişmanlık değildir. “Keşke yarın hava güzel olsa” cümlesi dilek bildirir, geçmişteki bir hataya dönmez. Pişmanlık için gerçekleşmiş ya da artık değiştirilemeyecek bir durum bulunmalı ve konuşan bu durumda kendi payını hissetmelidir. “Keşke daha önce çalışmaya başlasaydım” cümlesinde hem geçmişe dönüş hem de kişinin kendisine yönelttiği eleştiri vardır; bu nedenle pişmanlık anlamı belirgindir.

Bu başlık yakınma ve sitemle sık karışır. Yakınmada rahatsızlık başkasının davranışına ya da dış koşullara yönelir. Sitemde muhataba kırgınlık sezilir. Pişmanlıkta ise konuşan odağı kendisine çevirir. Cümlede “bana bunu yaptılar” duygusu değil, “ben bunu böyle yapmamalıydım” duygusu varsa pişmanlık aranır. Hayıflanma da kişinin kendisiyle ilgili üzüntüsünü anlatır; pişmanlık bu üzüntünün daha açık biçimde yanlış tercih ya da kaçırılmış fırsat bilinci taşıdığı durumlarda belirginleşir. Bu nedenle pişmanlıkta asıl iz, geçmişe dönük kendi payını açıkça fark edip üzülmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.20 · Ön Yargı

Cümlede ön yargı anlamı

KISACA

Ön yargı, sonucu görülmeden ya da yeterli bilgi edinilmeden verilen peşin hükümdür. Cümlede olumlu ya da olumsuz bir kanaat kesinleşmiş gibi sunulur. Bu yönüyle ön yargı, kanıta dayalı çıkarımdan ve yalnızca ihtimal bildiren olasılıktan ayrılır.

Ön yargı cümlesinde konuşan, bir kişi, çalışma, olay ya da sonuç hakkında gerekli deneyim tamamlanmadan hüküm verir. Bu hüküm çoğu zaman olumsuz düşünülür; ancak ön yargı yalnızca kötü beklenti değildir. Bir işin kesinlikle başarısız olacağını söylemek de, henüz sonuç görülmeden mutlaka başarılı olacağını kabul etmek de ön yargı olabilir. Belirleyici olan, yargının sonuca ya da yeterli kanıta ulaşmadan kurulmasıdır.

Bu anlamı olasılık ve tahminden ayırmak gerekir. Olasılıkta konuşan kesin konuşmaz; gerçekleşme ihtimali bulunan bir durumu belirtir. “Bugün yağmur yağabilir” cümlesinde bir ihtimal vardır. Ön yargıda ise konuşan zihninde sonucu kapatmış gibidir. “Bu çalışmadan iyi bir sonuç çıkmaz” deniyorsa ve sonuç henüz görülmemişse cümle peşin hüküm taşır. Çıkarımda ise konuşan eldeki belirti ya da bilgiye dayanarak sonuca gider. Ön yargı, bu dayanak zayıfken ya da yokken kesin kanaat bildirmesiyle ayrılır.

Ön yargı cümleleri kişi ve gruplar hakkında da kurulabilir. Bir öğrencinin konuyu öğrenemeyeceğini, bir sanatçının yeni eserinin okunmayacağını ya da bir ekibin işi başaramayacağını baştan söylemek bu anlamı doğurur. Cümledeki kesinlik sözcükleri tek başına yeterli değildir; önemli olan, hükmün zamanından önce verilmesidir. Sonuç gerçekleşmişse artık ön yargı değil değerlendirme ya da saptama söz konusu olabilir. Sonuç görülmeden kurulan kesin olumlu veya olumsuz kanaat ise ön yargının temel göstergesidir. Bu erken kesinlik anlamının merkezidir.

1. TÜRKÇE

1.2.21 • Olasılık

Cümlede olasılık anlamı

KISACA

Olasılık, bir olayın gerçekleşebileceğini fakat kesin olmadığını bildiren anlamdır. Cümlede tahmin, ihtimal ya da belirsizlik sezilir. Konuşan sonucu kapatmaz; yalnızca eldeki belirtilere ya da düşüncesine göre mümkün bir durumu dile getirir.

Olasılık cümlesinde konuşan, bir durumun gerçekleşme ihtimalinden söz eder. Bu tür cümlelerde kesinlik yoktur; yargı açık bir kapı bırakır. “Geç kalabilir”, “toplantı uzamış olmalı”, “belki bugün haber gelir” gibi anlatımlarda konuşan bir sonuca yaklaşır ama onu kesin bilgi gibi sunmaz. Bu nedenle olasılık, tahminle birlikte düşünülür. Elde bazı belirtiler bulunabilir; fakat bu belirtiler sonucu kesinleştirmez.

Olasılık anlamı çoğu zaman “-abilir, -ebilir” ekiyle, “belki”, “sanırım”, “galiba”, “olabilir”, “muhtemelen” gibi sözcüklerle ya da bağlam içinde kullanılan gereklilik ekiyle kurulabilir. Ancak işaretler tek başına yeterli değildir. “Bu soruyu çözebilirim” cümlesinde yeterlik anlamı ağır basabilir; “Yarın gelebilirim” cümlesinde ise ihtimal daha belirgindir. Aynı biçim farklı anlamlara kayabileceği için cümlelerin bağlamı ve konuşanın kesinlik derecesi birlikte değerlendirilmelidir.

Olasılığı varsayım ve ön yargıdan ayırmak önemlidir. Varsayımda gerçekleşmemiş bir durum, düşünce içinde gerçekleşmiş gibi kabul edilir: kişi bir koşulu zihnen kurar ve onun üzerinden konuşur. Olasılıkta böyle bir kabul yoktur; yalnızca gerçekleşme ihtimali dile getirilir. Ön yargıda ise sonuç görülmeden kesin bir kanaat vardır. Olasılık daha esnektir; konuşan “olur” ya da “olmaz” diye hüküm vermez. Cümlelerin ana tonu ihtimal, belirsizlik ve tahminse olasılık anlamı öne çıkar. Belirti bulunsa bile sonuç kesinleşmez; konuşan yalnızca beklenen durumlardan birini öne çıkarır. Kesin yargı kurulmadığı sürece cümle ihtimal alanında kalır her zaman.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.22 · Varsayım

Cümlede varsayım anlamı

KISACA

Varsayım, gerçekleşmemiş bir durumu düşünce içinde gerçekleşmiş gibi kabul ederek konuşmaktır. Cümle bir olayı olmuş sayar, ardından bu kabul üzerinden değerlendirme yapar. Bu nedenle varsayım, olasılıktan farklıdır; olasılık ihtimal bildirir, varsayım zihinsel kabul kurar.

Varsayım cümlesinde konuşan, gerçekte gerçekleşmemiş ya da gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmeyen bir durumu düşünce amacıyla olmuş gibi kabul eder. Bu kabul, olayın gerçekten yaşandığını bildirmez; yalnızca zihinde bir koşul kurar. “Farz edelim ki sınav ertelendi” ya da “Tut ki bütün plan değişti” anlamındaki cümlelerde amaç, bir ihtimali kesinleştirmek değil, o ihtimal gerçekleşmiş sayılırsa ne olacağını düşünmektir.

Bu nedenle varsayım ile olasılık aynı şey değildir. Olasılıkta konuşan bir olayın gerçekleşebileceğini söyler ve kesin konuşmaz. Varsayım da ise konuşan, gerçeklik durumunu bir süreliğine kenara bırakır ve “böyle kabul edelim” noktasından hareket eder. “Yarın yağmur yağabilir” olasılık bildirir; “Diyelim ki yarın yağmur yağdı, programı nasıl değiştireceğiz?” cümlesinde varsayım vardır. İlkinde ihtimal, ikincisinde düşünceyi yürütmek için kurulmuş geçici kabul öne çıkar.

Varsayım cümlelerinde “farz et ki”, “farz edelim”, “tut ki”, “diyelim ki”, “düşün ki” gibi ifadeler sık görülür. Yine de bu sözleri ezberlemek yeterli değildir; cümlenin gerçekten bir zihinsel kabul kurup kurmadığına bakılır. Varsayım, sonuç görülmeden verilen ön yargı da değildir. Ön yargıda kişi hükmünü peşinen verir; varsayım da ise hüküm değil, tartışmayı başlatan koşul kurulmuştur. Cümle gerçekleşmemiş bir durumu geçici olarak gerçekleşmiş sayıyor ve düşünceyi bunun üzerine kuruyorsa varsayım anlamı vardır. Bu geçici kabul, düşünceyi ilerletmek için kullanılan özel bir anlam ilişkisi kurar ve yorumu çoğu kez başlatır.

1. TÜRKÇE

1.2.23 - Tahmin

İçindekiler

Cümlede Tahmin Anlamı

KISACA

Tahmin, konuşanın kesin bilgiye değil, eldeki belirtiyeye dayanarak bir sonuca yaklaşmasıdır. Cümlede bir ihtimal vardır; ancak bu ihtimal bütünüyle boşlukta durmaz. Bulutların toplanmasından yağmur beklemek ya da başlanmış bir işin bitmiş olabileceğini söylemek gibi, gözlenen durum sonucun gerçekleşme ihtimalini güçlendirir.

Tahmin cümlesinde konuşan, kesinleşmiş bir bilgiyi aktarmaktan çok, mevcut işaretlerden hareketle olabilecek bir sonucu söyler. Bu yönüyle tahmin, olasılıkla yakından ilişkilidir; fakat olasılık yalnızca mümkünlük alanını açarken tahmin genellikle bir belirtiyeye yaslanır. Bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediği tam bilinmez, ancak konuşanın elinde onu düşündüren bir durum vardır. Bulutların yoğunlaşması yağmur beklentisini, uzun süredir çalışan ustaların işi bitirmiş olabileceği düşüncesini, birinin sınav günü davranışları da o gün güvenini kaybetmiş olabileceği yorumunu doğurabilir.

Tahmin anlamı çoğu zaman kesinlik bildirmeyen kip ve sözcüklerle kurulur. “Yağabilir”, “bitmiş olmalı”, “bekliyordur”, “sanırım”, “galiba”, “olabilir” gibi anlatımlar, konuşanın hükmü kapatmadığını gösterir. Yine de bu işaretleri tek başına ezberlemek yeterli değildir; cümledeki düşünme biçimine bakmak gerekir. Konuşan sonucu görmüşse tahmin yoktur, çünkü artık bilgi vardır. Hiçbir belirti olmadan yalnızca genel bir mümkünlükten söz ediyorsa olasılık ağır basabilir. Tahmin ise olasılığın bir dayanakla güçlenmiş hâlidir.

Bu yüzden tahmin cümlesini ayırt ederken iki soru işe yarar: Konuşan kesin mi konuşuyor, yoksa bir ihtimal mi bildiriyor? Bu ihtimali destekleyen bir belirti, gözlem ya da önceki bilgi var mı? Cevaplar belirsizlik ve dayanak yönünde birleşiyorsa cümlede tahmin anlamı vardır. Tahmin, ön yargıdan da ayrılır; ön yargıda kişi sonuç ortaya çıkmadan hükmünü peşinen verir, tahminde ise hüküm kesinleştirilmez. Cümle, “böyle olmuş olabilir” ya da “böyle olmalı” çizgisinde kalır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.24 · Şaşıрма

Cümlede Şaşıрма Anlamı

KISACA

Şaşıрма, beklenmeyen bir durum karşısında konuşanın hayretini belli etmesidir. Cümlede yalnızca bilgi verilmez; konuşanın olayla ilgili beklentisinin bozulduğu da sezilir. Bu anlam, ünlemli söyleyişle kurulabilir ama her zaman ünlem işaretiyle bağlı değildir; asıl ölçüt, cümlelerin beklenmezlik ve hayret duygusu taşımasıdır.

Şaşıрма cümlesinde konuşan, karşılaştığı durumu sıradan bir bilgi gibi aktarmakla yetinmez; o durumun kendi beklentisiyle uyuşmadığını da hissettirir. Bu nedenle şaşıрма anlamı, cümledeki duygu değerlerinden biridir. Birinin çok zor görünen bir işi kısa sürede bitirmesi, hiç beklenmeyen bir sonucun ortaya çıkması ya da normal düzenin dışında kalan bir davranış görülmesi konuşanda hayret uyandırabilir. Cümledeki temel işaret, “bunu beklemiyordum” duygusudur.

Bu anlam çoğu kez ünlemli sözlerle, soru biçimli hayret cümleleriyle ya da “nasıl olur”, “ne kadar”, “meğer”, “demek” gibi bağlama göre hayret taşıyabilen kullanımlarla ortaya çıkar. Ancak biçim tek başına belirleyici değildir. Her ünlem cümlesi şaşıрма değildir; sevinç, korku, öfke ya da seslenme de ünlemli kurulabilir. Aynı biçimde soru işareti taşıyan her cümle gerçek bir soru olmayabilir; konuşan cevabı istemeden yalnızca şaşkınlığını dile getirebilir. Bu yüzden noktalama ya da tek bir sözcük yerine cümlelerin duygu yönü okunmalıdır.

Şaşırmayı tahmin, kuşku ve yakınmadan ayıran nokta, kesinlik derecesinden çok duygusal tepkidir. Tahminde konuşan olası bir sonucu belirtir; kuşkuda kararsızlık ve güvenememe vardır; yakınmada ise şikayet öne çıkar. Şaşırmada ise olay gerçekleşmiş ya da duyulmuştur ve konuşan onun beklenmedik oluşuna tepki verir. Cümlelerin asıl yükü bir durumu yargılamak değil, beklenmedikliği sezdirmekse şaşıрма anlamı baskındır. Bu nedenle soru çözerken önce olayın kendisine, sonra konuşanın ona verdiği tepkiye bakmak gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.25 • Kuşku

Cümlede Kuşku Anlamı

KISACA

Kuşku, konuşanın bir durumdan emin olmadığını ya da söylenen bilgiye güvenle bağlanamadığını gösteren anlamdır. Cümle kesin hüküm kurmaz; zihinde soru, tereddüt veya şüphe bırakır. Bu yönüyle kuşku, olasılığa yaklaşır ama daha çok güvenememe ve kararsız kalma duygusunu taşır.

Kuşku cümlesinde konuşanın zihni kesin bir sonuca varmaz. Bir olayın doğru olup olmadığı, bir bilginin güvenilirliği ya da bir davranışın gerçek nedeni konusunda tereddüt vardır. Bu tereddüt kimi zaman doğrudan “kuşku”, “şüphe”, “acaba” gibi sözcüklerle görünür; kimi zaman da cümlenin bütün havasından anlaşılır. Konuşan, yargıyı tamamıyla kabul etmek yerine arada kalır ve dinleyene de bu arada kalmışlığı hissettirir.

Kuşku anlamını olasılıktan ayırmak önemlidir. Olasılıkta bir olayın gerçekleşebileceği söylenir; cümlede mümkünlük vardır. Kuşkuda ise mümkünlükten çok güven sorunu öne çıkar. Konuşan “olabilir” derken yalnızca ihtimal bildirebilir, fakat “gerçekten böyle mi, emin değilim” çizgisine geldiğinde kuşku alanına geçer. Tahminde eldeki belirtiler bir sonuca götürür; kuşkuda belirtiler sonucu rahatça kabul etmeye yetmez. Bu yüzden kuşku cümlesi çoğu zaman okurun zihninde bir açık kapı değil, çözülmemiş bir soru bırakır.

Kuşku bildiren cümleleri tanıırken yalnızca belirli kalıplara bağlanmamak gerekir. “Acaba doğru mu?”, “Bu sözünde samimi mi?”, “Söyledikleri gerçeği yansıtıyor mudur?” gibi yapılar açıkça şüphe taşır; ancak daha dolaylı cümlelerde de aynı anlam kurulabilir. Cümlede konuşan bir bilgiyi onaylamıyor, fakat bütünüyle de reddetmiyorsa; yargının doğruluğu konusunda beklemede duruyorsa kuşku anlamı vardır. Bu anlam, kesinlik cümlelerinin tam karşısında yer alır. Kesinlikte konuşan hükmünü kapatır, kuşkuda ise hükmü bilinçli olarak askıda bırakır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.26 · Uyarı

Cümlede Uyarı Anlamı

KISACA

Uyarı, olası bir yanlışlığı, tehlikeyi ya da istenmeyen sonucu önceden bildirerek karşı tarafı dikkatli olmaya çağıran anlamdır. Cümlede yalnızca öneri değil, sakındırma tonu bulunur. Konuşan bir davranışın sonucuna dikkat çeker ve dinleyenin buna göre davranmasını ister.

Uyarı cümlesinde konuşan, karşı tarafı bir durumun sonucuna karşı dikkatli olmaya yöneltir. Bu anlamda temel amaç, dinleyeni bilgilendirmenin ötesinde onu sakındırmak, yanlış bir davranıştan döndürmek ya da gerekli özeni göstermesini sağlamaktır. Bir kapının kapanacağını bildirmek tek başına açıklama olabilir; fakat “kapı kapanmadan içeri girin, yoksa dışarıda kalırsınız” çizgisinde cümle uyarıya dönüşür. Çünkü artık olası sonuç gösterilmiş ve dinleyenden buna göre davranması beklenmiştir.

Uyarı, öneriyle kolay karıştırılır. Öneride daha iyi, daha uygun ya da daha yararlı görülen bir davranış teklif edilir. Uyarıda ise tekliften çok dikkat ve sakınma duygusu vardır. “Planını yeniden gözden geçirmen iyi olur” öneri tonuna yakındır; “planını gözden geçirmezsen aynı hatayı tekrarlayabilirsin” cümlesinde ise uyarı daha baskındır. Uyarı cümleleri emir, gereklilik, şart ya da olumsuz sonuç bildiren yapılarla kurulabilir; ancak asıl ölçüt, cümlenin dinleyeni bir risk karşısında tedbirli davranmaya çağırmasıdır.

Bu anlamı ayırt etmek için cümlede iki noktaya bakılır. Önce konuşanın hedefi belirlenir: Karşı tarafa yalnızca bir seçenek mi sunuyor, yoksa onu bir yanlıştan korumaya mı çalışıyor? Sonra cümlede istenmeyen sonuç sezilip sezilmediği incelenir. Eğer davranış yapılmazsa zarar, kayıp, hata, gecikme ya da başarısızlık doğacağı ima ediliyorsa uyarı anlamı güçlenir. Bu nedenle uyarı cümleleri çoğu zaman koşul ilişkisiyle de birleşebilir; bir durumun gerçekleşmesi başka bir sonuca bağlanır ve dinleyene “buna dikkat et” mesajı verilir.

1. TÜRKÇE

1.2.27 · Öneri

İçindekiler

Cümlede Öneri Anlamı

KISACA

Öneri, bir eksikliği gidermek, bir işi daha iyi duruma getirmek ya da karşı tarafa yararlı bir yol göstermek amacıyla kurulan cümle anlamıdır. Cümlede kesin emirden çok teklif havası vardır. Konuşan, yapılmasını uygun gördüğü davranışı belirtir ve dinleyene bir seçenek sunar.

Öneri cümlesinde konuşan, karşı tarafın durumunu daha iyiye taşıyacağını düşündüğü bir davranışı teklif eder. Bu teklif kimi zaman yumuşak bir tavsiye, kimi zaman yapılması uygun görülen bir düzenleme, kimi zaman da eksikliği giderecek bir yol gösterme biçiminde ortaya çıkar. Kaynak derste öneri, karşı taraf daha iyi olsun, eksikliğini gidersin ya da işini daha uygun biçimde düzenlesin diye yapılan tekliflerle açıklanır. Bu yüzden öneri cümlesinin merkezinde yardım edici, yol gösterici bir tutum bulunur.

Öneri anlamı çoğu kez “-meli, -malı”, “doğru olur”, “yer vermeli”, “gözden geçirmeli”, “çıksan”, “denemelisin” gibi yapılarda görünür. Fakat bu ekleri ve sözleri ezberlemek tek başına güvenli değildir. Gereklilik kipi bazen zorunluluk ya da tahmin anlamı da taşıyabilir. Öneride konuşan, bir davranışı kesin bir buyruğa dönüştürmeden uygun seçenek olarak sunar. “Sanatçı kişisel konuların yanında toplumsal konulara da yer vermeli” cümlesinde sanatçının anlatım alanını genişletmesi tavsiye edilir. “Çok yorgun görünüyorsun, birkaç gün dinlensen iyi olur” cümlesinde önce bir saptama yapılır, ardından öneri gelir.

Öneriyi uyarıdan ayıran nokta tondur. Uyarı, çoğu zaman olumsuz bir sonuca karşı sakındırır; öneri ise daha iyi bir sonuca yöneltir. Elbette aynı cümlede iki anlam iç içe geçebilir, çünkü Türkçede cümleler tek bir anlam özelliğine hapsedilmez. Yine de soru çözerken baskın niyete bakılır. Konuşan bir davranışı uygun, yararlı ya da geliştirici gördüğü için teklif ediyorsa öneri vardır. Cümle dinleyene bir yol gösterir, fakat onu korkutmak ya da kesin biçimde zorlamak zorunda değildir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.28 · Anlam İlişkilerine Göre Cümleler

Cümleler Arasında Anlam İlişkileri

KISACA

Anlam ilişkilerine göre cümleler, bir yargının başka bir yargıyla neden, amaç, koşul, açıklama ya da karşılaştırma gibi bağlarla kurulmasını inceler. Burada tek cümledeki sözlük anlamından çok, yargıların birbirini nasıl tamamladığı önemlidir. Bir cümle gerekçe verebilir, hedef gösterebilir ya da sonucu bir şarta bağlayabilir.

Cümlede anlam ilişkileri, yargıları birbirinden kopuk ifadeler olarak değil, birbirine bağlanan düşünce parçaları olarak okumayı gerektirir. Bir cümle yalnızca bir durum bildirebilir; fakat çoğu zaman o durumun sebebini, amacını, şartını, açıklamasını ya da başka bir durumla karşılaştırmasını da taşır. Bu nedenle anlam ilişkileri, cümle analizinde ve paragraf yorumunda güçlü bir okuma aracıdır. Kaynak derste neden-sonuç, amaç ve koşul cümlelerinin özellikle vurgulanması da buradan gelir; bu üç ilişki, yazarın düşünceyi hangi mantık bağıyla kurduğunu gösterir.

Neden-sonuç ilişkisinde gerçekleşmiş bir durumun sebebi ya da gerekçesi verilir. Amaç ilişkisinde henüz gerçekleşmemiş bir hedef doğrultusunda yapılan iş anlatılır. Koşul ilişkisinde ise bir durumun gerçekleşmesi başka bir durumun gerçekleşmesine bağlanır. Bunların yanında açıklama, tanımlama ve karşılaştırma gibi ilişkiler de cümlelerin anlam dokusunu kurar. Açıklama, kapalı ya da genel bir yargıyı açar; tanım, bir varlığın ayırt edici niteliğini verir; karşılaştırma, en az iki varlık ya da durum arasında benzerlik, farklılık veya üstünlük ilişkisi kurar.

Bu başlıkta önemli olan, bağlaç ve ekleri ezberlemekten çok cümlenin düşünme biçimini görmektir. “İçin” sözcüğü hem neden hem amaç anlamında kullanılabilir; “-se, -sa” eki çoğu zaman koşulu gösterir ama tek başına her şeyi çözmez. Cümledeki iş gerçekleşmiş mi, hedef hâlâ gerçekleşmemiş mi, bir sonuç başka bir şarta mı bağlanmış, iki unsur mu kıyaslanmış soruları anlam ilişkisini belirler. Ayrıca bir cümle birden fazla özellik taşıyabilir. Bir yargı hem saptama olabilir hem de gerekçe verebilir; bir koşul cümlesinin içinde amaç anlamı bulunabilir. Bu yüzden anlam ilişkilerine göre cümleler, Türkçede cümleyi tek etiketle kapatmak değil, yargılar arasındaki bağı dikkatle okumaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.29 · Neden – Sonuç (Gerekçe) İlişkisi

Neden–Sonuç ve Gerekçeli Yargı

KISACA

Neden–sonuç ilişkisinde bir yargı, gerçekleşmiş bir sebep ya da gerekçeyle birlikte verilir. Cümlede yalnızca sonuç bildirilmez; sonucun niçin ortaya çıktığı da açıklanır. “Olduğu için”, “bu yüzden”, “bundan dolayı”, “çünkü” gibi yapılar ipucu olabilir, fakat asıl ölçüt yargının gerekçesine bağlanmasıdır.

Neden–sonuç ilişkisi, bir durumun hangi sebeple ortaya çıktığını gösteren anlam bağıdır. Bu tür cümlelerde sonuç olarak bir yargı vardır ve bu yargının altında yatan sebep, gerekçe ya da neden de cümlede yer alır. Kaynak derste bu ilişki, gerçekleşmiş bir işin gerekçesini içinde barındıran cümleler olarak açıklanır. Önemli nokta şudur: gerekçe de sonuç da gerçeklik alanına bağlıdır. Bir kişi bir süre ders anlatamadığını söylüyor ve bunu yaşadığı sağlık sorununa bağlıyorsa, sonuç ders anlatamamak; gerekçe ise yaşanmış sağlık sorunudur.

Bu ilişki çoğu zaman “-dığı için”, “olduğundan”, “dolayı”, “ötürü”, “bu sebeple”, “bu yüzden”, “çünkü” gibi yapılarla kurulur. “Çünkü” bağlacı özellikle gerekçeyi görünür kılar; kendisinden sonra çoğu zaman neden gelir. Fakat yalnızca işaret sözcüklerine güvenmek doğru değildir. Cümlelerin mantığına bakıldığında bir yargı başka bir yargıya sebep olarak bağlanıyorsa neden–sonuç ilişkisi vardır. “Dağlar kıyıya paralel olduğu için kıta sahanlığı dardır” cümlesinde sonuç kıta sahanlığının dar oluşudur; sebep ise dağların kıyıya paralel uzanmasıdır.

Cümleler arası ilişkide de aynı mantık korunur. Birinci cümle sonucu, ikinci cümle onun gerekçesini verebilir; ya da önce gerekçe söylenip sonra sonuç gelebilir. Bu durumda “kendinden önceki cümlelerin gerekçesi” ya da “kendinden sonraki cümlelerin sonucu” gibi ifadeleri çözmek için iki cümle birlikte okunur. Neden–sonuç cümlesini amaç cümlesinden ayıran temel ölçüt gerçekleşmedir. Sebep gerçekleşmiş bir duruma dayanır; amaç ise henüz ulaşılmamış hedefi gösterir. Bu ayrım yapılmadan “için” gibi ortak görünen yapılar yanıltıcı olabilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.30 - Amaç – Sonuç İlişkisi

Amaç Cümlelerinde Hedef ve Gerçekleşme Ayrımı

KISACA

Amaç-sonuç ilişkisinde yapılan iş, henüz gerçekleşmemiş bir hedefe yönelir. Konuşan bir eylemi niçin yaptığını söyler; fakat bu “niçin” gerçekleşmiş sebep değil, ulaşılmak istenen amaçtır. Bu nedenle amaç cümlelerini neden-sonuçtan ayırırken hedefin gerçekleşip gerçekleşmediğine bakılır.

Amaç cümlelerinde bir iş, ulaşılmak istenen hedef doğrultusunda yapılır. Kaynak derste özellikle vurgulanan ayrım şudur: amaç, adı üstünde henüz gerçekleşmemiş hedef alanına aittir. Bir eylem yapılmıştır ya da yapılmaktadır; fakat o eylemin yöneldiği sonuç henüz elde edilmemiştir. Kişinin dinlenmek için tatile ihtiyaç duyması, daha rahat bir hayatı olsun diye mücadele etmesi ya da atanmak için çalışması bu mantıkla kurulur. Yapılan iş vardır; hedef ise gerçekleşmesi istenen şeydir.

Amaç ilişkisini neden-sonuçtan ayırmak için “için” sözcüğüne değil, cümlelerin zaman ve gerçeklik düzenine bakılır. “Bel fıtığı yaşadığım için dinlendim” cümlesinde sebep gerçekleşmiştir; sağlık sorunu yaşanmış, sonuç buna bağlanmıştır. “Bel fıtığıyla mücadele etmek için spora başladım” cümlesinde ise mücadele hedefi henüz tamamlanmış değildir; spora başlama eylemi bu hedefe yönelmiştir. İlk cümle neden-sonuç, ikinci cümle amaç anlamı taşır.

Amaç cümleleri “için”, “diye”, “üzere”, “amacıyla” gibi yapılarla kurulabilir. Bunun yanında “düşüncesiyle”, “isteğiyle”, “arzusuyla”, “beklentisiyle” gibi sözler cümlede hem amaç hem de sebep çizgisi oluşturabilir. Çünkü hedef hâlâ amaçtır, fakat o hedefe sahip olma düşüncesi ya da isteği konuşanda gerçekleşmiş bir durumdur. Bu yüzden bazı cümleler tek etiketle kapanmaz; hem amaç hem gerekçe anlamı taşıyabilir. Yine de temel soru değişmez: Cümlede yapılan iş hangi hedefe yönelmiş ve bu hedef henüz gerçekleşmemiş mi? Cevap evetse amaç ilişkisi vardır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.31 - Koşul (Şart) Cümleleri

Koşul Cümlelerinde Bağlılık İlişkisi

KISACA

Koşul cümlelerinde bir durumun gerçekleşmesi başka bir durumun gerçekleşmesine bağlanır. Cümlede sonuç tek başına ortaya çıkmaz; belirli bir şart yerine gelirse mümkün olur. “-se, -sa”, “eğer”, “ancak” gibi yapılar ipucu verebilir, fakat asıl ölçüt iki yargı arasındaki bağılılık ilişkisidir.

Koşul ya da şart cümlesi, bir yargının gerçekleşmesini başka bir yargının gerçekleşmesine bağlar. Bu ilişkide iki unsur vardır: gerçekleşmesi beklenen sonuç ve o sonucu mümkün kılan şart. Kaynak derste bu yapı, “bir durumun gerçekleşmesi başka bir durumun gerçekleşmesine bağlıysa koşul cümlesidir” biçiminde açıklanır. “İstediğim puanı alırsam atanırım” cümlesinde atanma sonucu, istenen puanı alma şartına bağlanmıştır. Şart yerine gelmezse sonucun gerçekleşeceği kesin olarak söylenemez.

Koşul anlamı çoğu zaman “-se, -sa” ekiyle görünür. “Eğer”, “ancak”, “yeter ki”, “olursa”, “-dikçe” gibi yapılar da bağlama göre koşul kurabilir. Ancak ek ezberi tek başına yeterli değildir. Bir cümlede gerçekten bağılılık var mı, yoksa yalnızca biçimsel bir benzerlik mi var, buna bakmak gerekir. “Ne kadar çok antibiyotik alınırsa bakteri o kadar güçlenir” cümlesinde güçlenme, alımın artmasına bağlanır. “Uçmak istiyorsan seni aşağı çekenlerden kurtulmalısın” cümlesinde de istenen sonuca ulaşmak, başka bir davranışa bağlıdır.

Koşul cümleleri amaç cümleleriyle de iç içe geçebilir. “Başarılı olmak için zahmet çekmeniz gerekirse buna katlanın” biçimindeki bir cümlede katlanma, zahmet çekme şartına bağlanır; aynı zamanda zahmet çekmenin arkasında başarılı olma amacı vardır. Bu durum, Türkçede anlam özelliklerinin birbirini dışlamadığını gösterir. Yine de baskın ilişkiyi belirlemek için cümlenin ana bağına okumak gerekir. Sonuç, bir şartın gerçekleşmesine açıkça bağlanıyorsa koşul anlamı vardır. Cümlenin öğretici tarafı, sonucu değil sonucun hangi durumda gerçekleşeceğini göstermesidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.32 · Anlatım Özelliklerine Göre Cümleler

Cümlelerde Anlatım Özellikleri

KISACA

Anlatım özelliklerine göre cümleler, bir yargının ne anlattığı kadar nasıl anlatıldığıyla da ilgilenir. Sade ya da sanatlı anlatım, doğrudan ya da dolaylı aktarım, öznel ya da nesnel söyleyiş ve metnin içerik, üslup, biçim yönü bu başlıkta değerlendirilir. Ölçüt, cümlenin anlatma biçimini doğru okumaktır.

Cümlelerde anlatım özellikleri, yalnızca cümlenin verdiği bilgiyi değil, bu bilginin nasıl kurulduğunu inceler. Kaynak derste önce anlatım ile aktarım ayrımı yapılır. Anlatım, sözün sanatlı mı yoksa sade mi söylendiğiyle ilgilidir; aktarım ise bir başkasının sözünün doğrudan ya da dolaylı biçimde cümleye taşınmasıdır. Bu ayrımı bilmek önemlidir, çünkü “doğrudan anlatım” ile “doğrudan aktarım” aynı şey değildir. Bir cümle söz sanatı kullanmadan açık ve düz biçimde kurulmuşsa sade ya da doğrudan anlatım vardır; bir başkasının sözü değiştirilmeden veriliyorsa doğrudan aktarım vardır.

Sade anlatımda mesaj kolay anlaşılır ve cümlede mecaz, benzetme, kişileştirme gibi sanatlı söyleyişler öne çıkmaz. Sanatlı ya da dolaylı anlatımda ise yazar düşüncesini mecazlı, kapalı veya imgesel bir yolla verir; okur cümlenin yüzeyindeki sözlerden daha fazlasını yorumlar. Aktarımda ise ölçüt sözün kime ait olduğu ve nasıl taşındığıdır. “Dedi” gibi yapılarla söz aynen korunuyorsa doğrudan aktarım, konuşanın sözü değiştirilip cümle içinde yeniden kuruluyorsa dolaylı aktarım görülür.

Bu başlığın bir başka yönü öznellik ve nesnelliktir. Nesnel cümle, doğruluğu ya da yanlışlığı kanıtlanabilir olan yargıdır; kişisel beğeniye bağlı değildir. Öznel cümlede ise konuşanın yorumu, beğenisi, değerlendirmesi ya da göreceli bakışı vardır. Ayrıca bir metin ya da eserle ilgili cümlelerde içerik, üslup ve biçim ayrımı yapılır. İçerik, metnin ne anlattığını; üslup, bunu hangi dil ve söyleyişle anlattığını; biçim ise tür, ölçü, yapı ve dış kuruluş özelliklerini gösterir. Anlatım özelliklerine göre cümleleri çözerken bu yüzden cümlenin konusu kadar kurduğu anlatma yoluna, kanıtlanabilirliğine ve esere hangi yönden baktığına dikkat edilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.33 - Öznel ve Nesnel Anlatım

Öznel ve Nesnel Anlatımda Kanıtlanabilirlik Ölçütü

KISACA

Öznel ve nesnel anlatım, cümledeki yargının kanıtlanabilir olup olmamasına göre ayrılır. Nesnel anlatım ölçülebilen, gözlenebilen ya da doğruluğu denetlenebilen bilgiye dayanır. Öznel anlatım ise söyleyenin beğenisini, yorumunu veya kişisel bakışını taşır. Bu ayrım da cümlelerin doğru olup olmadığı değil, kanıtlanabilirlik niteliği belirleyicidir.

Öznel anlatımda cümle, konuşanın kişisel değerlendirmesini taşır. Bir eserin güzel, etkileyici, sıkıcı, başarılı ya da zayıf bulunması; bir durumun hoş, gereksiz, ilginç veya yorucu sayılması herkes için aynı ölçüyle kanıtlanamaz. Bu yüzden öznel cümlelerde çoğu zaman nitel anlamlı sözcükler, beğeni bildiren sıfatlar, göreceli miktar bildiren ifadeler ve kişinin düşüncesini sezdiren söyleyişler bulunur. Nesnel anlatımda ise yargı kişiden kişiye değişen bir beğeniye değil, denetlenebilir bilgiye dayanır. Bir kitabın kaç bölümden oluştuğu, bir oyunda hangi dekorun kullanıldığı, bir şehrin nüfus bakımından belirli bir sırada yer alması ya da bir araştırmanın belirli sonucu göstermesi nesnel biçimde tartışılabilir. Burada önemli olan cümlelerin mutlaka doğru olması değildir; yanlışlığı da kanıtlanabiliyorsa yargı nesneldir. Sınavda bu başlık çoğu kez kanıtlanabilirlik açısından sorulur. Bu nedenle önce cümledeki ana yargı bulunmalı, sonra bu yargının kişisel yorum mu yoksa ölçülebilir bilgi mi taşıdığı belirlenmelidir. Sayı, tarih, gözlem ve belgeye dayalı ifadeler nesnelliğe; güzel, etkili, sıkıcı, başarılı gibi yorum içeren ifadeler öznelliğe yaklaştıır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.34 · Tanım Cümleleri

Tanım Cümlelerinde Kavramın Sınırını Belirleme

KISACA

Tanım cümleleri, bir varlık ya da kavramın ne olduğunu ayırt edici özellikleriyle açıklayan cümlelerdir. Temel ölçüt, cümlenin “Bu nedir?” sorusuna cevap vermesidir. Tanım bilgi verir; fakat her bilgi veren açıklama tanım değildir. Tanımda kavramın sınırı çizilir ve onu benzerlerinden ayıran özellik öne çıkarılır.

Tanım cümlesi, hakkında konuşulan kavramı yalnızca örneklemez veya ona ilişkin bir ayrıntı vermez; kavramın ne olduğunu belirler. Bu nedenle cümleye “nedir?” sorusu yöneltildiğinde anlamlı bir cevap alınabiliyorsa tanımlama vardır. Bir kavramın türü, temel niteliği, görevi ya da onu benzerlerinden ayıran özelliği tanımın içinde yer alabilir. “Denir”, “adı verilir”, “olarak adlandırılır” gibi yapılar tanım için güçlü ipucu olabilir; ancak tanım yalnızca bu kalıplarla kurulmaz. Cümlede bir kavramın özelliği anlatılıyor diye hemen tanım sonucuna gidilmemelidir. Açıklama cümleleri de bilgi verir, fakat çoğu zaman önceki bir düşünceyi açar, örnekler veya pekiştirir. Tanım cümlesi ise doğrudan kavramın sınırını gösterir. Sınavda bu ayrım özellikle cümle analizi içinde yoklanabilir: bir cümlede kavramın tanımlandığı, bir sonraki cümlede ise bu tanımın açıklandığı söylenebilir. Sağlam çözüm için önce tanımlanan kavram bulunur, ardından cümlenin o kavrama “şudur” cevabı verip vermediğine bakılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.35 · Karşılaştırma Cümleleri

Karşılaştırma Cümlelerinde İki Unsur Arasındaki İlişki

KISACA

Karşılaştırma cümleleri, en az iki varlık, kavram, durum ya da zaman arasında benzerlik, farklılık, üstünlük veya eşitlik ilişkisi kurar. “En”, “daha”, “kadar”, “gibi”, “ise”, “-den” gibi yapılar ipucu verebilir. Ancak asıl ölçüt, cümlenin iki unsuru belirli bir yön bakımından birlikte değerlendirmesidir.

Karşılaştırmada tek bir varlık kendi başına anlatılmaz; başka bir unsurla ilişki içinde değerlendirilir. Bu ilişki bazen üstünlük bildirir, bazen benzerlik ya da farklılık gösterir, bazen de önceki durumla sonraki durum arasında kurulur. “En” derecelendirme zarfı karşılaştırmanın en açık işaretlerinden biridir; çünkü bir şeyi diğerleri arasında belli bir ölçüte göre öne çıkarır. “Daha” sözcüğü de çoğunlukla iki durum arasında derece farkı kurar. “Kadar”, “gibi”, “ise” ve ayrılma durumu eki de karşılaştırma anlamı verebilir; fakat bu sözcükleri gördüğümüz her yerde otomatik karar vermek doğru değildir. Özellikle “gibi” hem benzetme hem karşılaştırma kurabilir. İki unsurun hangi yönden birlikte değerlendirildiği sorusu cevapsız kalıyorsa karşılaştırma yoktur. Sınavda seçeneklerde “karşılaştırma yapılmıştır” denildiğinde cümlede en az iki malzeme aranmalı, ardından bunların benzerlik, farklılık, üstünlük, eşitlik veya değişim yönünden ilişkilendirilip ilişkilendirilmediği kontrol edilmelidir. Bu yöntem cümle analizi ve kesin yargı sorularında da işe yarar.

1. TÜRKÇE

1.2.36 · İçerik ve Üslup (Biçem) Bildiren Cümleler

İçerik ve Üslup Cümlelerinde Ne Anlatıldığı ile Nasıl Anlatıldığı

KISACA

İçerik ve üslup bildiren cümleler, bir metin ya da esere iki farklı açıdan bakar. İçerik, metnin ne anlattığıdır; konu, kişi, olay ve düşünce alanını gösterir. Üslup ise bunun nasıl anlatıldığıdır; dilin sadeliği, akıcılığı, sanatlılığı, anlatım tonu ve söyleyiş biçimiyle ilgilidir.

Bir metin değerlendirilirken önce “ne anlatıyor?” sorusu sorulursa içerik alanına girilir. Eserde Anadolu insanının yaşamı, bir sanatçının çocukluğu, tarihî bir olay, şehir hayatı ya da doğa sevgisi anlatılıyorsa bu bilgiler metnin içeriğini gösterir. Aynı konu farklı yazarlar tarafından ele alınabilir; onları birbirinden ayıran çoğu zaman üsluptur. Üslup, yazarın dili kullanma biçimidir. Cümlelerin uzunluğu, söyleyişin sade veya süslü oluşu, mecazların kullanımı, anlatımın akıcı, yoğun, şiirsel ya da konuşma diline yakın olması üslup alanına girer. Biçim ise metnin türü ve dış düzeniyle ilgilidir; şiir, deneme, makale, roman, mektup, ölçü, dize yapısı gibi kalıpsal özellikler biçimsel bilgidir. Sınavda bu ayrım çoğunlukla seçeneklerde kullanılır. “Yapıtın içeriğine değinilmiştir” deniyorsa cümlenin ne hakkında konuştuğuna; “yazarın üslubuna değinilmiştir” deniyorsa konunun hangi dille ve anlatım tarzıyla işlendiğine bakılır. Böylece konu, söyleyiş ve biçim birbirine karıştırılmaz.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.37 · Doğrudan Anlatım (Aktarma) Cümleleri

Doğrudan Aktarımda Sözü Değiştirmeden Verme

KISACA

Doğrudan anlatım, bir kişinin sözünü ya da düşüncesini değiştirmeden aktaran cümlelerde görülür. Aktarılan söz kendi söyleyişini korur; çoğu zaman tırnak, iki nokta veya “dedi” yapısıyla verilir. Temel ipucu, aktarılan cümlelerin konuşanın ağzından çıktığı biçime bağlı kalmasıdır.

Doğrudan anlatımda aktarıcı, başkasına ait sözü kendi cümlesi içinde yeniden kurmaz; sözü mümkün olduğunca olduğu gibi verir. Bu yüzden “demek” fiili doğrudan aktarımın en belirgin işaretidir. “Dedi”, “der”, “demişti”, “diyerek” gibi biçimler, aktarılan cümlelerin asıl söyleyişine dokunulmadığını gösterir. Tırnak işareti veya iki nokta da aynı işlevi destekleyebilir; ancak tek başına noktalama değil, sözün korunmuş olması esastır. Bir sanatçının “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözünün aynen aktarılması doğrudan anlatıma örnektir. Burada aktarıcı, düşünceyi kendi ekleriyle dönüştürmez, sözü konuşanın sesiyle cümleye taşır. Sınavda doğrudan anlatım çoğu zaman “doğrudan aktarıma yer verilmiştir” biçiminde seçenekleir. Çözümde önce bir başkasına ait söz var mı diye bakılır, sonra bu sözün değiştirilmeden mi verildiği kontrol edilir. Sözün yapısı korunmuşsa cümle doğrudan anlatım taşır; ayrıca paragrafta bu tür kullanımlar tanık göstermeyle de ilişkilendirilebilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.38 · Dolaylı Anlatım (Aktarma) Cümleleri

Dolaylı Aktarımda Sözü Anlamını Koruyarak Yeniden Kurma

KISACA

Dolaylı anlatım, başkasına ait sözün anlamı korunarak fakat biçimi değiştirilerek aktarılmasıdır. Aktarıcı, sözü kendi cümlesinin içine yerleştirir; ekler, kişi ve zaman yapıları değişebilir. “Belirtir”, “ifade eder”, “vurgular”, “dile getirir” gibi fiiller çoğu zaman dolaylı aktarımı sezdirir.

Dolaylı anlatımda aktarılan sözün ana düşüncesi korunur, fakat söz konuşanın ağzından çıktığı biçimiyle verilmez. Aktarıcı, cümleyi kendi anlatım düzenine uydurur; kişi ekleri, zaman ekleri, tamlama yapısı veya sözcük dizilişi değişebilir. Bu nedenle “demek” fiilinin doğrudan aktarımdaki özel rolüne karşılık, dolaylı aktarımda “belirtmek”, “söylemek”, “ifade etmek”, “vurgulamak”, “dile getirmek” gibi aktarma fiilleri sık görülür. Örneğin bir düşünürün sözünü aynen yazmak yerine onun sanatın görevini hakikati dile getirmek olarak gördüğünü söylemek dolaylı anlatımdır. Burada düşünce aktarılır, fakat özgün cümle korunmaz. Sınavda dolaylı anlatım doğrudan anlatımla birlikte sorulabilir. Ayırım yapılırken noktalama işaretine değil, cümlede değişiklik yapıp yapılmadığına bakmak gerekir. Sözün anlamı başkasına ait olduğu hâlde aktarıcı tarafından kendi cümlesine yedirilmişse dolaylı anlatım vardır. Bu kullanım da paragrafta tanık göstermenin bir biçimi olabilir; çünkü aktarıcı başkasının görüşünden destek alır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.39 - Cümle Analizi (Cümle Değerlendirme)

Cümle Analizinde Seçenekten Cümleye Denetim

KISACA

Cümle analizi, numaralanmış cümleler hakkında verilen seçenekleri tek tek denetleme işidir. Bu soru tipinde seçenek bazen cümlenin içeriğini, bazen anlam özelliğini, bazen de anlatım biçimini yorumlar. Sağlam çözüm, önce seçeneği okumak, sonra ilgili cümlede gerçekten o özelliğin bulunup bulunmadığını kontrol etmektir.

Cümle analizi sorularında genellikle kısa bir metin ve bu metindeki numaralanmış cümlelerle ilgili yargılar verilir. Seçenek, “birinci cümlede karşılaştırma yapılmıştır”, “ikinci cümlede amaç koşula bağlanmıştır”, “üçüncü cümlede bir saptama vardır” ya da “beşinci cümlede tanık göstermeye başvurulmuştur” gibi bir değerlendirme taşıyabilir. Bu nedenle çözüm metni baştan sona okuyup sonra seçenekleri hatırlamaya çalışmakla değil, seçenekten ilgili cümleye dönmekle kolaylaşır. Önce seçenek hangi cümleyi ve hangi özelliği söylüyor, bu belirlenir; ardından yalnızca o cümle üzerinde denetim yapılır. İçerik soruluyorsa cümlenin ne anlattığına, anlam özelliği soruluyorsa amaç, koşul, neden, karşılaştırma, çıkarım, öneri gibi yapılara, anlatım soruluyorsa öznel-nesnel, doğrudan-dolaylı aktarım, içerik-üslup ayrımına bakılır. Bir cümlenin birkaç özelliği aynı anda taşıyabileceği unutulmamalıdır. Yanlış seçenek çoğu zaman cümlenin gerçek özelliğini başka bir adla sunar veya cümlede olmayan bir ilişki ekler.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.40 - Cümlelerin Yapısı

Cümlelerin Yapısında Yüklem Sayısı ve Yan Yargı

KISACA

Cümlelerin yapısı, büyük harften noktalama işareti kadar kurulan yargı düzeninin yüklem sayısına ve yan yargı durumuna göre değerlendirilmesidir. İlk adım yüklemi bulmaktır. Tek yüklemliler basit ya da birleşik; birden çok yüklemliler ise sıralı ya da bağlı olabilir.

Cümle yapısı sorularında belirleyici nokta yüklemidir. Cümlede tek yüklem varsa önce yüklem dışındaki bölüme bakılır. Yüklem dışında fiilimsi, şart yapısı, yükleme zaman ya da koşul anlamıyla bağlanan “mi”, yükleme yan yargı bağlayan “ki” veya iç içe geçmiş alıntı cümlesi yoksa cümle basittir. Bunlardan biri yüklem dışında bulunup ana yargıya bağlı yan yargı oluşturuyorsa cümle birleşik olur. Fiilimsi bulunan birleşik cümlelere girişik birleşik, şartla kurulanlara şartlı birleşik, alıntı cümlesi içerenlere iç içe birleşik denir. Bir cümlede birden çok yüklem varsa cümleler arasındaki bağa bakılır. Virgül ya da noktalı virgül yüklemleri sıralıyorsa sıralı cümle; bağlaçlar cümleleri bağlıyorsa bağlı cümle oluşur. Bağlacın yalnızca sözcükleri bağlaması bağlı cümle için yeterli değildir. Sıralı ve bağlı cümlelerde anlamına, yüklem yerine veya türüne göre yorum yapılacaksa çoğu durumda son yüklem esas alınır. Öge ortaklığı varsa cümle bağımlı, yoksa bağımsız kabul edilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.41 - Cümle Tamamlama

Cümle Tamamlamada Anlam ve Dil Bilgisi Uyumu

KISACA

Cümle tamamlama, boş bırakılan yere anlam ve dil bilgisi bakımından en uygun sözü yerleştirme işidir. Boşluk tek sözcük, söz öbeği ya da cümle olabilir. Doğru seçenek, metnin ana mesajıyla, boşluğun çevresindeki eklerle ve sözlerin birbirine bağlanma biçimiyle uyumlu olmalıdır.

Cümle tamamlama sorularında boşluk yalnızca eksik bir kelime değildir; metnin anlam örgüsünde yeri olan parçadır. Bu yüzden önce verilen cümlelerin ya da kısa metnin ne hakkında konuştuğu ve hangi yargıyı kurmak istediği anlaşılır. Ardından boşluğun öncesi ve sonrası birlikte değerlendirilir. Seçilecek söz, hem anlam bakımından mesajı tamamlamalı hem de ek, tamlama, bağlaç ve yüklem ilişkileri bakımından cümleye oturmalıdır. “Ancak”, “fakat”, “çünkü”, “bu nedenle” gibi bağlayıcılar boşluğun hangi yönde tamamlanacağını gösterir. Boşluk birden fazlaysa seçenekler sırayla denenmeli; ilk boşluğa uygun görünen ifade ikinci boşlukta anlamı bozuyorsa elenmelidir. Olumsuz soru köklerinde ise getirilemeyecek seçenek aranır; bu durumda dört seçeneğin cümleyi doğal biçimde tamamladığı, birinin anlam ya da yapı bakımından dışarıda kaldığı görülür. Sağlam çözümde seçeneklerdeki kelimelerden yararlanılır, fakat yalnızca kulağa hoş gelene güvenilmez. Boşluk, cümlelerin konusu, tonu, karşıtlık ilişkisi ve dil bilgisel akışıyla birlikte sınırlanır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.2.42 · Cümle Oluşturma

Cümle Oluşturmada Yüklem ve Son-Baş Uyumu

KISACA

Cümle oluşturma sorularında verilen söz öbekleri anlamlı ve kurallı bir cümle hâline getirilir. Kurallı cümlede yüklem sonda yer aldığı için önce yüklem olabilecek öbek aranır. Sonra söz öbeklerinin sonlarıyla sonraki öbeklerin başları arasındaki anlam ve ek uyumu izlenir.

Cümle oluşturma, dağınık söz öbeklerini yalnızca sezgiyle dizmek değil, Türkçenin söz dizimi ve anlam bağlarını izleyerek düzenlemektir. İlk adım yüklemi bulmaktır; çünkü soru kökü çoğu zaman “anlamlı ve kurallı cümle” der ve kurallı cümlede yüklem sonda bulunur. Yüklem bazen açık bir fiil, bazen ek eylemle tamamlanan isim soylu bir öbek olabilir. Yüklem belirlendikten sonra söz öbeklerinin birbirine nasıl bağlandığına bakılır. Bir öbeğin sonunda yer alan kelime, çoğu zaman sonraki öbeğin başındaki kelimeyle tamlama, ek, nesne, niteleme veya anlam ilişkisi kurar. Bu ilişki son-baş uyumu olarak düşünülebilir. “Yayınlanan” sözü bir “makale”yi, “tercih etmesinin” sözü “nedenleri”ni, “taklit eden” sözü bir nesneyi çağırabilir. Böylece ikili veya üçlü bloklar bulunur; sonra bu bloklar özne, tamamlayıcı ögeler ve yüklem düzenine göre yerleştirilir. Soru kökü baştan ikinci, sondan üçüncü gibi bir konumu sorabileceği için son aşamada kurulan diziliş mutlaka soru köküyle yeniden eşleştirilmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.1 · Paragrafın Yapısı

Paragrafın Yapısında Bölüm Düzeni ve Cümle Bağları

KISACA

Paragrafın yapısı, cümlelerin rastgele yan yana gelmesi değil, konu ve ana düşünce çevresinde birbirini tamamlayan bir düzen kurmasıdır. Bu düzende giriş konunun sınırını açar, gelişme düşüncüyü ayrıntılandırır, sonuç ise metni toparlar. Yapı sorularında asıl ölçüt, cümlelerin hem anlam hem de sözcük düzeyinde birbirine bağlanıp bağlanmadığını izlemektir.

Paragrafın yapısını anlamak için önce metni bir bütün olarak görmek gerekir. Giriş bölümü çoğu zaman okura konunun hangi sınırdan ele alınacağını sezdirir; bu yüzden kendinden önce başka bir cümle varmış izlenimi veren bağlayıcılarla başlamaz. Gelişme bölümü, girişte açılan düşüncüyü örneklerle, açıklamalarla, karşılaştırmalarla ya da neden-sonuç ilişkileriyle derinleştirir. Sonuç bölümü ise anlatılanları yeniden genişletmekten çok toplama, yargıya bağlama ve metnin iletisini belirginleştirme işlevi görür. Ancak her paragrafın mutlaka üç bölümü de açık biçimde taşıdığı düşünülmemelidir; bazı paragraflar giriş-gelişme, bazıları gelişme-sonuç ya da sonuç-gelişme düzeninde kurulabilir. Bu nedenle yapı sorularında yalnız ilk ve son cümleye güvenmek yanıltıcıdır. Daha sağlam yol, cümlelerin birbirine hangi izlerle bağlandığını takip etmektir. Aynı kavramın tekrarı, eş anlamlı ya da üst anlamlı bir sözcükle sürdürülmesi, işaret sözcükleri ve zamirler sözcüksel bağ kurar. Buna karşılık neden-sonuç, karşıtlık, örneklendirme, genelden özele ya da özelden genele ilerleme anlam bağı oluşturur. Bir cümle önceki cümleyi gerektiriyor, sonraki cümlenin önünü açıyor ve paragrafın ana yönünden kopmuyorsa yapı içindeki yeri güçlüdür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.2 • Paragrafın Bölümleri ve Boşluk Tamamlama

Paragrafta Bölüm İzi ve Boşluğu Doğru Tamamlama

KISACA

Boşluk tamamlama sorularında eksik cümle, paragrafın bölüm düzeni içinde aranır. Boşluk girişteyse metnin konusunu açan genel bir yargı gerekir; gelişmede önceki ve sonraki cümle arasında köprü kuran ayrıntı aranır; sonuçta ise anlatılanları toparlayan yargı beklenir. Doğru cümle, yalnız anlamca uygun görünen değil, iki yanında bulunan cümlelerle bağ kurabilen cümledir.

Paragrafın bölümleri boşluk tamamlama sorularında yol haritası işlevi görür. Eksik yer paragrafın başındaysa seçeneklerde kendinden önce açıklama yapılmış gibi başlayan, “bu”, “böylece”, “çünkü”, “dolayısıyla” gibi bağlayıcılarla önceki cümle arayan ifadeler elenir. Başlangıç cümlesi konuyu tanıtır, okurun zihninde parçanın ne hakkında ilerleyeceğini kurar ve fazla ayrıntıya girmeden genel çerçeveyi verir. Boşluk ortadaysa iş değişir; burada cümlenin hem öncesinden iz alması hem de sonrasına zemin hazırlaması gerekir. Önceki cümledeki kavramın aynı sözcükle, eş anlamlısıyla, zamirle ya da daha genel bir adlandırmayla sürdürülmesi güçlü bir bağlantıdır. Aynı zamanda düşüncenin neden-sonuç, karşıtlık, örnekleme ya da açıklama ilişkisiyle ilerleyip ilerlemediğine bakılır. Boşluk sonda ise beklenen cümle çoğu zaman metni yeni ayrıntıyla büyütmez; ana düşüncüyü toparlar, sonuç bildirir veya anlatılanların ortak yönünü açıklar. Bu yüzden doğru cevap, parçaya dışarıdan güzel görünen bir cümle değil, paragrafın bulunduğu bölümde eksik kalan işlevi tamamlayan cümledir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.3 · Düşüncenin Akışını Bozan Cümleler

Düşünce Akışında Konu Dışı Kalan Cümleyi Bulma

KISACA

Düşüncenin akışını bozan cümle, paragrafın genel konusu içinde görünse bile metnin asıl yönüne bağlanamayan cümledir. Bu cümle çoğu zaman önceki ve sonraki cümlelerle sözcüksel ya da anlamsal bağ kuramaz. Çözümde her cümle tek başına değil, çevresindeki cümlelerle birlikte değerlendirilir.

Düşüncenin akışını bozan cümleyi bulurken amaç, yalnızca “konu dışı” görünen ifadeyi seçmek değildir. Bazen bütün cümleler aynı geniş alana ait kelimeler kullanır; buna rağmen bir cümle paragrafın ilerlediği dar bakış açısına hizmet etmez. Bu nedenle önce parçanın hangi konu çevresinde ilerlediği, sonra da bu konu hakkında hangi mesajın kurulmak istendiği belirlenir. Ardından cümleler ikili ilişkiler içinde okunur. Bir cümle kendinden önceki cümlede geçen kavramı sürdürüyor, onun sonucunu veriyor, ona örnek getiriyor ya da onu açıklıyorsa akışın içindedir. Buna karşılık bir cümle yeni bir alt konu açıyor, önceki cümledeki yönü kesiyor ve sonraki cümle tekrar eski hatta dönüyorsa akışı bozan cümle olma ihtimali güçlenir. Sadece biçimsel ipuçlarına bağlanmak doğru değildir; bir cümlede bağlaç bulunması onun mutlaka akışa ait olduğunu göstermez. Asıl karar, cümlelerin paragrafın ana çizgisine ve komşu cümlelerle kurduğu ilişkiye göre verilir. Sağlam çözüm, sorunlu cümle çıkarıldığında geriye kalan cümlelerin daha doğal ve kesintisiz akıp akmadığını kontrol etmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.4 · Paragrafı İkiye Bölme

Paragrafta Yeni Düşüncenin Başladığı Yeri Görme

KISACA

Paragrafı ikiye bölme, metin içinde ikinci bir düşünce hattının başladığı yeri bulma işidir. İlk bölüm kendi konu ve mesajını tamamlar; ikinci bölüm ise aynı geniş alan içinde yeni bir yön, örnek, karşılaştırma ya da bakış açısı açar. Bölme noktası, cümleler arası bağın koptuğu değil, yeni bir bütünün başladığı yerdir.

Paragrafı ikiye bölme sorularında metin tek parça gibi verilse de içinde iki ayrı düşünce birimi bulunur. Bu iki birim çoğu zaman aynı geniş konuyla ilgilidir; bu yüzden sadece sözcüklere bakarak karar vermek yeterli olmaz. İlk iş, her cümlenin kendinden öncekiyle nasıl bağlandığını izlemektir. Bir cümle önceki cümlenin açıklaması, sonucu, örneği ya da devamıysa aynı bölümde kalır. Fakat bir noktadan sonra yazar aynı ana alanda başka bir yönü ele almaya, farklı bir karşılaştırma kurmaya ya da yeni bir alt düşünceyi geliştirmeye başlıyorsa ikinci paragrafın başlangıcı orasıdır. Bu başlangıç cümlesi çoğu zaman tam anlamıyla kopuk değildir; hatta önceki bölümden iz taşıyabilir. Onu ayıran özellik, artık yeni cümlelerin o cümlenin çevresinde kümelenmesidir. Bu nedenle doğru bölme yeri, önceki cümleyi dışarıda bıraktığında ikinci bölümün kendi içinde anlamlı bir giriş kazanabildiği noktadır. Metni ikiye ayırdıktan sonra iki parçanın da kendi içinde bütünlük taşıyıp taşımadığı kontrol edilmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.5 • Paragraf Oluşturma

Dağınık Cümlelerden Tutarlı Paragraf Kurma

KISACA

Paragraf oluşturma, verilen cümleleri anlamlı bir sıra içinde yeniden kurmayı gerektirir. Önce giriş cümlesi bulunur; sonra kavramların, zamirlerin, bağlaçların ve anlam ilişkilerinin hangi cümleyi hangi cümleye bağladığı izlenir. Doğru sıralama, cümlelerin konu ve ana düşünce çevresinde doğal bir gelişme göstermesidir.

Paragraf oluşturma sorularında dağınık cümleler tek tek doğru olabilir; mesele bu cümlelerin hangi sırayla bir metne dönüşeceğini görmektir. İlk adım, kendinden önce cümle aramayan genel yargıyı bulmaktır. Bir cümle “bu”, “böylece”, “çünkü”, “dolayısıyla”, “söz konusu durum” gibi ifadelerle başlıyorsa çoğu zaman giriş olamaz; çünkü bu tür sözler önceki bir bilgiye yaslanır. Giriş belirlendikten sonra cümleler arasındaki gönderimler izlenir. Aynı kavramın tekrar edilmesi, eş anlamlısıyla sürdürülmesi, üst anlamlı bir sözcükle kapsanması ya da zamirle karşılanması sırayı gösteren güçlü işaretlerdir. Anlam ilişkileri de aynı derecede önemlidir: neden cümlesinden sonra sonuç, genel yargıdan sonra örnek, sorun ifadesinden sonra çözüm ya da karşıt görüşten sonra açıklama gelebilir. Sıralama yapılırken yalnız yakın görünen iki cümleye değil, bütün paragrafın çizgisine bakılır. Doğru paragraf, başta konuyu açan, ortada düşünceyi geliştiren ve sonda metni tamamlayan bir akış kurar; herhangi bir cümle yerinden oynadığında bu akış hissedilir biçimde zayıflar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.6 • Paragrafta Yer Değiştirme

Paragrafta Yanlış Yerde Duran Cümleleri Düzenleme

KISACA

Paragrafta yer değiştirme soruları, cümlelerin doğru konuya ait olup olmadığından çok doğru sırada durup durmadığını ölçer. Bir cümle metne ait olduğu halde önceki ya da sonraki cümleyle beklenen bağı kuramıyorsa yeri yanlış olabilir. Çözüm, cümlelerin gönderimlerini ve anlam basamaklarını izleyerek doğal dizilişi kurmaktır.

Yer değiştirme sorularında sorunlu cümle çoğu zaman paragraf dışı değildir; metnin konusuna aittir ama bulunduğu yer düşünce akışını aksatır. Bu nedenle cümleyi silmek yerine hangi cümleyle yan yana durması gerektiğini aramak gerekir. İlk kontrol giriş cümlesindedir: genel çerçeve kuran cümle başta, kendinden önceki bilgiye gönderme yapan cümleler daha sonra yer almalıdır. Sonra gönderici unsurlar izlenir. “Bu durum”, “söz konusu yaklaşım”, “böyle bir sonuç”, zamirler ya da tekrar edilen anahtar sözcükler hangi cümlenin hangi bilgiyi devraldığını gösterir. Anlam yönü de belirleyicidir; örnek, açıklamasından önce gelirse; sonuç, nedeni verilmeden söylenirse; karşıtlık, karşılaştırılacak bir yargı oluşmadan kurulursa sıra bozulur. Doğru değişiklik yapıldığında paragrafın önceki ve sonraki cümleleri birbirine daha rahat bağlanır. Bu tür sorularda en sağlıklı yöntem, önerilen yer değişikliğinden sonra metni baştan sona kısa bir bütün olarak okumak ve yeni düzenin konu, ana düşünce ve cümle bağları bakımından kesintisiz ilerleyip ilerlemediğini denetlemektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.7 · Paragrafın İçeriği

Paragrafın İçeriğinde Konu, İleti ve Ayrıntı

KISACA

Paragrafın içeriği, metnin ne anlattığı, neyi savunduğu veya hangi durumu açıkladığıyla ilgilidir. İçeriği anlamak için önce konu belirlenir, sonra bu konu hakkında verilen ana ileti ve onu destekleyen ayrıntılar ayrılır. Sağlam okuma, metne dışarıdan bilgi eklemekten yalnız paragrafın söylediklerini izlemektir.

Paragrafın içeriği sorularında temel dikkat, metnin sınırlarını doğru çizmektir. Bir paragraf genellikle belirli bir konu çevresinde kurulur; yazar bu konuyu açıklayabilir, yorumlayabilir, eleştirebilir, örneklendirebilir ya da bir olay içinde gösterebilir. İçerik değerlendirmesinde önce “metin neden söz ediyor?” sorusu yanıtlanır. Bu soru konuyu verir. Ardından “bu konu hakkında hangi yargı kuruluyor?” sorusu sorulur; bu da ana düşünceye yaklaşmayı sağlar. Yardımcı düşünceler ise ana iletiyi genişleten ayrıntılardır. Paragrafın içinde geçen her bilgi aynı ağırlıkta değildir: bazı cümleler ana fikri taşır, bazıları onu açıklamak, somutlaştırmak veya gerekçelendirmek için bulunur. Bu yüzden içerik sorularında seçenekler okunurken metinde açıkça bulunan yargılarla, okurun dışarıdan eklediği makul ama metinde söylenmeyen yorumlar ayrılmalıdır. Metnin sözcüksel izleri, tekrar edilen kavramlar ve bölüm düzeni de içeriği anlamayı kolaylaştırır. Giriş çoğu zaman konunun alanını, gelişme ayrıntılarının yönünü, sonuç ise metnin genel iletisini görünür kılar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.8 · Ana Düşünce

Paragrafta Ana Düşünceyi Nesnel Biçimde Belirleme

KISACA

Ana düşünce, paragrafın konusu hakkında okura verilmek istenen temel iletidir. Konu yalnız “ne anlatılıyor?” sorusuna cevap verirken ana düşünce “bu konuda ne söyleniyor?” sorusuna karşılık gelir. Ana düşünceyi bulurken metnin tamamı okunur, yazarın vurgusu dış yorum eklenmeden belirlenir.

Ana düşünce, paragrafın merkezindeki mesajdır. Her metnin bir konusu vardır; fakat yalnız konuyu bulmak, yazarın ne anlatmak istediğini tam olarak göstermez. Örneğin metin “özgünlük”ten söz edebilir; ana düşünce ise özgünlüğün kalıcılık sağladığı, taklidin unutulduğu ya da sanatçıyı farklı kıldığı yönünde olabilir. Bu nedenle ana düşünce sorularında konu ile ileti ayrımı dikkatle yapılır. Metnin giriş bölümü çoğu zaman konunun sınırını gösterir, gelişme bölümü düşünceyi ayrıntılandırır, sonuç bölümü ise yazarın vardığı yargıyı belirginleştirebilir. Ancak ana düşünce her zaman son cümlede hazır bekleyen bir ifade değildir; bazen bütün paragrafın ortak yönünden çıkarılır. Sağlam okuma, metni nesnel biçimde değerlendirmeyi gerektirir. Okurun kendi fikri, metindeki yargıyı genişletmemeli ya da değiştirmemelidir. Seçeneklerde çok dar, yalnız bir ayrıntıya tutunan ifadeler yardımcı düşünceye; metnin kapsamını aşan genellemeler ise dış yoruma dönüşür. Doğru ana düşünce, paragrafın bütün cümlelerini kapsayabilecek kadar genel, ama metnin söylediğinden fazlasını yüklemeyecek kadar sınırlı olmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.9 • Yardımcı Düşünceler

Yardımcı Düşünceleri Ana İletiden Ayırma

KISACA

Yardımcı düşünceler, paragrafın ana düşüncesini destekleyen, genişleten ve somutlaştıran yan yargılardır. Bir metinde tek bir ana ileti bulunurken onu açıklayan birden çok yardımcı düşünce yer alabilir. Bu yüzden yardımcı düşünce sorularında metinde açıkça değinilen ve değinilmeyen ayrıntıları ayırmak gerekir.

Yardımcı düşünceler, paragrafın ana düşüncesine bağlı ayrıntı basamaklarıdır. Yazar bir konuyla ilgili temel mesajı verirken bu mesajı örneklerle, gerekçelerle, karşılaştırmalarla, açıklamalarla ve yan bilgilerle güçlendirir. İşte bu destekleyici yargılar yardımcı düşüncüyü oluşturur. Ana düşünce metnin bütününe kuşatan merkezdir; yardımcı düşünce ise bu merkezin bir yönünü aydınlatır. Bu ayrım özellikle olumsuz biçimli sorularda önem kazanır. “Değinilmemiştir”, “yer verilmemiştir”, “bahsedilmemiştir” gibi ifadeler seçeneklerdeki ayrıntıların metinde bulunup bulunmadığını kontrol ettirir. Buna karşılık “ulaşamaz”, “çıkarılamaz”, “söylenemez” gibi fiiller bazen ana düşünceyle, bazen yardımcı düşünceyle ilgili çıkarım denetimi ister. Çözümde seçenekler paragrafın cümleleriyle tek tek eşleştirilir. Metinde açıkça bulunan bir ayrıntı elenir; metnin söylediği yargının doğal sonucu olan bir ifade de elenebilir. Fakat metinde hiç değinilmeyen, dış bilgiyle doğru görünse bile paragrafın içinde karşılığı olmayan seçenek doğru cevaba yaklaşır. Yardımcı düşüncüyü anlamak, metnin ayrıntı haritasını dikkatle çıkarmaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.10 - Paragrafta Anlatım Biçimleri

Paragrafta Anlatım Biçimini Yazılış Amacından Tanıma

KISACA

Paragrafta anlatım biçimi, yazarın metni hangi amaçla kurduğunu gösterir. Amaç bilgi vermekse açıklayıcı, bir düşünceyi savunmak ya da çürütmekse tartışmacı, olayı zaman akışı içinde aktarmaksa öyküleyici, izlenim kazandırmaksa betimleyici anlatım öne çıkar. Doğru belirleme, tek bir kelimeye değil metnin genel yönüne bakmayı gerektirir.

Anlatım biçimleri, paragrafın ne anlattığından çok nasıl ve hangi amaçla anlatıldığını gösterir. Açıklayıcı anlatımda yazar okura bilgi vermeyi, bir kavramı tanıtmayı ya da bir durumu anlaşılır kılmayı amaçlar; nesnel ve öğretici bir çizgi ağır basar. Tartışmacı anlatımda yazar bir görüşü savunur, karşı görüşe itiraz eder ya da okurun düşüncesini değiştirmeye çalışır. Öyküleyici anlatımda olay, kişi, zaman ve hareket belirginleşir; cümleler bir oluş sırası içinde ilerler. Betimleyici anlatımda ise amaç okurun zihninde görüntü, izlenim veya duygusal ayrıntı oluşturmaktır. Bir paragrafta bu biçimlerden birden fazlasının izi bulunabilir; fakat soruda genellikle baskın olan amaç aranır. Bu nedenle yalnız tek bir örneğe, tek bir duygu sözcüğüne ya da tek bir açıklama cümlesine dayanmak yanıltıcıdır. Metnin bütününe bakılır ve yazarın asıl hedefi belirlenir: bilgi mi veriyor, düşünce mi ileri sürüyor, olay mı aktarıyor, yoksa sahne ya da varlık izlenimi mi kuruyor? Anlatım biçimini doğru tanımak, paragrafın içeriğiyle üslubunu birlikte okumayı sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.11 - Açıklayıcı Anlatım

Açıklayıcı Anlatımda Bilgiyi Açık ve Sade Kurma

KISACA

Açıklayıcı anlatımda temel amaç okura bir konu hakkında bilgi kazandırmaktır. Metin, kişisel bir görüşü kabul ettirmekten çok kavramı, durumu ya da olguyu anlaşılır hâle getirir. Bu yüzden nesnel söyleyiş, sade cümleler, tanım ve açıklama ilişkisi ön plana çıkar. Bir paragraf açıklayıcıysa okur metni bitirdiğinde anlatılan konu hakkında yeni ve düzenli bir bilgi edinmiş olur.

Açıklayıcı anlatım, bir metnin yazılış amacının bilgi aktarmak olduğu durumlarda kullanılır. Yazar burada okuru belli bir düşünceye çekmekten, duygusal bir etki kurmaktan ya da olay akışı anlatmaktan önce konuyu anlaşılır kılmaya çalışır. Bu nedenle açıklayıcı anlatımda cümleler çoğu zaman sade, doğrudan ve öğretici bir çizgide ilerler. Bir kavram tanıtılır, bir durumun ne olduğu açıklanır, bir alanın temel özellikleri gösterilir. Metnin sonunda okurun zihninde öncekinden daha açık bir bilgi oluşuyorsa açıklayıcı tutum ağır basıyor demektir.

Bu anlatım biçimini tanıırken tek bir cümleye takılmak yerine paragrafın bütününe bakmak gerekir. Bir metinde arada karşılaştırma, örnekleme ya da tanımlama bulunabilir; bunlar açıklamayı destekleyen düşünceyi geliştirme yollarıdır. Asıl belirleyici olan, yazarın metni hangi hedefle kurduğudur. Metnin çoğu bir konuyu tanıtıyor, okurun bilmediği bilgiyi düzenli biçimde veriyor ve kişisel yargıdan çok açıklık sağlamaya çalışıyorsa anlatım biçimi açıklayıcıdır. Böyle metinlerde süslü söyleyiş, söz sanatı ve dolaylı anlatım geri planda kalır; çünkü hedef zihni karıştırmak değil, bilgiyi görünür kılmaktır. Bu yüzden açıklayıcı anlatım paragraf sorularında genellikle bilgi verme, nesnel anlatım ve öğreticilik işaretleriyle ayırt edilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.12 · Tartışmacı Anlatım

Tartışmacı Anlatımda Görüş Kurma ve Okuru İkna Etme

KISACA

Tartışmacı anlatım, bir düşüncenin ortaya konduğu ve okurun o düşünceye yaklaştırılmaya çalışıldığı anlatım biçimidir. Bu metinlerde yalnızca bilgi verilmez; yazar bir görüşü savunur, yerleşik bir kanıya itiraz eder ya da farklı bir bakış açısı geliştirir. Öznellik açıklayıcı anlatıma göre daha belirgindir, çünkü metnin merkezi yazarın düşüncesidir.

Tartışmacı anlatımda metnin asıl gücü fikirden gelir. Yazar bir konu hakkında yalnızca bilgi sıralamaz; o konuya nasıl bakılması gerektiğini de sezdirir. Bu nedenle tartışmacı anlatımda çoğu zaman iki farklı bakış açısının varlığı hissedilir. Bir görüş savunulur, başka bir görüşe karşı çıkılır, okurun zihnindeki kabul değiştirilmek istenir ya da yazar kendi düşüncesini benimsetmeye çalışır. Paragraf düşünce eksenli ilerlediği için kişisel değerlendirme, gerekçe, kanıtlama ve yönlendirme açıklayıcı anlatıma göre daha görünürdür.

Bu anlatım biçimini açıklayıcı anlatımdan ayıran nokta, bilgi ile görüş arasındaki farktır. Açıklayıcı anlatımda yazar okura bir konuyu öğretir; tartışmacı anlatımda ise okurun o konu hakkındaki tutumuna dokunur. Metindeki cümlelere “yazara göre” sorusu yöneltildiğinde belirgin bir cevap çıkıyorsa, yazarın belli bir fikri öne aldığı anlaşılır. Tartışmacı metinlerde öznel yargılar, neden-sonuç ilişkileri, tanık gösterme ya da sayısal veri gibi destekler bulunabilir; bunların amacı düşünceyi daha inandırıcı kılmaktır. Bir paragrafın bütününde bilgi aktarmaktan çok fikir savunma, yanlış gördüğü anlayışı değiştirme veya okuru belli bir sonuca götürme çabası ağır basıyorsa anlatım biçimi tartışmacıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.13 · Öyküleyici Anlatım

Öyküleyici Anlatımda Olay, Hareket ve Zaman Akışı

KISACA

Öyküleyici anlatımda bir olay ya da olaylar dizisi aktarılır. Kişi, yer, zaman ve hareket belirginleşir; fiiller metnin akışını taşır. Bu anlatım biçimi gerçek bir yaşantıyı da kurmaca bir olayı da anlatabilir. Ayırt edici nokta, okurun metni okurken durağan bir görüntüden çok ilerleyen bir oluşu takip etmesidir.

Öyküleyici anlatım, olayın ve hareketin ön plana çıktığı anlatım biçimidir. Bir metinde kişiler bir şey yapıyor, olaylar belirli bir zaman içinde gelişiyor ve cümleler okuru bir oluş sırasına bağlı olarak iletiriyorsa öyküleyici tutumdan söz edilir. Bu olay gerçek hayattan alınmış olabilir ya da yazarın kurduğu bir hikâye olabilir; anlatım biçimini belirleyen şey olayın gerçekliği değil, metindeki devinimdir. Bu yüzden öyküleyici anlatımda fiiller ve fiilimsiler güçlüdür, çünkü metni taşıyan unsur eylemlerdir.

Bu anlatım biçimi çoğu zaman yer, kişi ve zaman unsurlarıyla birlikte görülür. Bir kahraman vardır, o kahramanın bulunduğu bir çevre vardır ve olay belli bir zaman diliminde gerçekleşir. Fakat öyküleyici anlatımı tanımak için bu unsurların adını tek tek aramak yetmez; paragrafın genel hareketine bakmak gerekir. Okur metni okurken bir sahnenin ilerlediğini, kişilerin davrandığını, olayın baştan sona doğru aktığını hissediyorsa öyküleme ağır basar. Betimleme ile öyküleme bazen iç içe geçebilir; bir olay anlatılırken mekân ya da kişi de tasvir edilebilir. Bu durumda belirleyici ölçüt yine paragrafın baskın amacıdır. Metnin çoğu hareketi ve olay akışını aktarıyorsa, birkaç tasvir cümlesi bulunsa bile temel anlatım biçimi öyküleyicidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.14 · Betimleyici Anlatım

Betimleyici Anlatımda Zihinde Görüntü ve İzlenim Kurma

KISACA

Betimleyici anlatımda amaç bir varlığı, kişiyi, mekânı ya da durumu okurun zihninde canlandırmaktır. Metin olay akışından çok izlenim kurar; niteleyici sözcükler, duyusal ayrıntılar ve özellikle görsel özellikler öne çıkar. Bu yüzden betimleme çoğu zaman bir fotoğraf karesi gibi düşünülür: hareketten çok görüntü, akıştan çok tasvir belirgindir.

Betimleyici anlatım, sözcüklerle bir görüntü ya da izlenim oluşturma işidir. Yazar bir kişiyi, mekânı, nesneyi veya durumu okurun zihninde belirginleştirmeye çalışır. Bu nedenle betimleyici metinlerde niteleyici sözcükler, sıfatlar ve duyulara seslenen ayrıntılar önemli yer tutar. Amaç bir olayın nasıl geliştiğini anlatmak değil, okurun anlatılan şeyi görür gibi, duyar gibi ya da hisseder gibi algılamasını sağlamaktır.

Betimlemeyi öykülemekten ayıran temel ölçüt hareket ile görüntü arasındaki farktır. Öyküleyici anlatımda metin bir film gibi ilerler; betimleyici anlatımda ise çoğu zaman bir fotoğraf karesi gibi durur. Bir sokak, oda, yüz, manzara ya da nesne ayrıntılarıyla çiziliyorsa betimleme vardır. Elbette bir öyküleyici metnin içinde betimleyici cümleler de bulunabilir. Kişiler bir olay yaşarken mekân tasvir edilebilir ya da kahramanın dış görünüşü anlatılabilir. Bu durumda tek bir tasvir cümlesi metnin tamamını betimleyici yapmaz; paragrafın bütününe neyin ağır bastığına bakılır. Metin okurun zihninde durağan bir görünüş, duyusal ayrıntı veya izlenim kuruyorsa betimleyici anlatım ağır basar. Niteleme, görsellik ve duyularla algılanan ayrıntılar bu anlatım biçimini yakalamada en güçlü ipuçlarıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.15 · Düşünceyi Geliştirme Yolları

Düşünceyi Geliştirme Yollarıyla Anlatımı Güçlendirme

KISACA

Düşünceyi geliştirme yolları, yazarın anlattığı bilgiyi ya da savunduğu düşünceyi daha açık, inandırıcı ve somut hâle getirmek için kullandığı araçlardır. Tanımlama kavramın sınırını çizer, karşılaştırma benzerlik ve farklılığı gösterir, örnekleme soyut düşünceyi somutlaştırır. Tanık gösterme, sayısal veri, benzetme, kişileştirme ve duyusal ayrıntılar da anlatımın etkisini artırabilir.

Düşünceyi geliştirme yolları, paragrafın ana düşüncesini destekleyen anlatım araçlarıdır. Bir yazar bilgi verirken, bir görüş savunurken ya da okurun zihninde daha açık bir kavrayış oluşturmak isterken yalnızca düz cümleler kurmakla yetinmez. Kavramı tanımlar, iki varlığı karşılaştırır, örnek verir, sayısal verilerden yararlanır, alanında bilinen bir kişinin sözünü kullanır ya da benzetme ve kişileştirme gibi anlam ilişkileriyle anlatımı güçlendirir. Bu yollar metnin asıl anlatım biçimiyle aynı şey değildir; açıklayıcı, tartışmacı, öyküleyici veya betimleyici metnin içinde kullanılan destekleyici tekniklerdir.

Bu başlıkta önemli olan, her yolun metne ne kattığını görmektir. Tanımlama okura “bu nedir” sorusunun cevabını verir ve kavramı belirgin özellikleriyle tanıtır. Karşılaştırma en az iki varlık, kavram veya durum arasında benzerlik, farklılık ya da üstünlük ilişkisi kurar. Örnekleme, soyut kalan düşünceyi somut bir durumla anlaşılır hâle getirir. Tanık gösterme, bilinen bir kişinin sözünü düşünceyi destekler; sayısal veriler ise anlatıma kanıtlanabilirlik ve nesnellik kazandırır. Benzetme ve kişileştirme anlatımı daha etkili kılar, duyusal ayrıntılar ise özellikle betimleme ve öykülemede okurun algısını genişletir. Paragraf sorularında bu yollar çoğu zaman seçeneklerde aranır; bu yüzden metni okurken yalnızca ne anlatıldığına değil, düşüncenin hangi araçlarla güçlendirildiğine de dikkat etmek gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.16 · Tanımlama

Tanımlamada Kavramın Belirgin Özelliklerini Verme

KISACA

Tanımlama, bir varlık ya da kavramın belirgin özellikleriyle tanıtılmasıdır. Metindeki cümle “Bu nedir?” veya “Bu kimdir?” sorusuna cevap veriyorsa tanım değeri taşır. Tanım cümlesi nesnel de öznel de kurulabilir; belirleyici olan, anlatılan şeyin ne olduğunun sınırlarının çizilmesidir.

Tanımlama, düşünceyi geliştirme yolları içinde kavramın kapısını açan temel yoldur. Bir yazar okura bir kavramı, varlığı, kişiyi ya da durumu tanıtmak istediğinde onun belirgin özelliklerini verir ve okurun zihnindeki “bu nedir” sorusunu cevaplar. Bu yüzden tanımlama yalnızca sözlük cümlesi gibi düşünülmemelidir. Metnin içinde bir kavramın ne olduğu, ne işe yaradığı veya hangi ayırt edici özellikleri taşıdığı anlatılıyorsa tanımlama vardır.

Tanım cümlelerinin her zaman bütünüyle nesnel olması gerekmez. Bir kavram bilimsel, açık ve ölçülü bir dille tanıtılabileceği gibi yazarın kişisel yorumunu taşıyan bir ifadeyle de kurulabilir. Önemli olan, cümlelerin kavramın sınırını belirlemesidir. “Dil nedir?” diye sorulduğunda verilen cevap, ister daha tarafsız ister daha yorumlu bir söyleyişle kurulsun, kavramı tanıtıyorsa tanımlama işlevi görür. Paragraf sorularında tanımlama çoğu zaman açıklayıcı anlatımı destekler; çünkü bir konunun anlaşılması için önce o konunun ne olduğunun bilinmesi gerekir. Ana düşünceyi, konuyu ya da metnin yönünü belirlerken tanım cümleleri bu yüzden güçlü ipuçları verir. Bir cümle okura anlatılan kavramın kimliğini ve ayırt edici çizgisini gösteriyorsa, o cümlede tanımlamaya başvurulmuştur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.17 - Karşılaştırma

Karşılaştırmada Benzerlik, Farklılık ve Üstünlük İlişkisi

KISACA

Karşılaştırma, en az iki varlık, kavram ya da durum arasında ilişki kurmaktır. Bu ilişki benzerlik, farklılık veya üstünlük biçiminde olabilir. “En” ve “İse” gibi yapılar güçlü ipuçları verir; fakat her zaman tek kelimeye güvenilmez. Metindeki iki unsurun hangi bakımdan birlikte düşünüldüğü okunmalıdır.

Karşılaştırma, düşünceyi geliştirme yolları içinde okurun iki unsur arasındaki ilişkiyi görmesini sağlar. Bir metinde en az iki kavram, varlık, kişi, dönem ya da durum yan yana getirilir ve bunlar arasında benzerlik, farklılık ya da üstünlük ilişkisi kurulur. Yazar bunu açıklayıcı bir metinde bilgiyi daha anlaşılır kılmak için de tartışmacı bir metinde görüşünü güçlendirmek için de kullanabilir. Bu nedenle karşılaştırma yalnızca belli bir anlatım biçimine bağlı değildir; anlatılan düşünceyi daha seçilebilir hâle getiren bir araçtır.

Karşılaştırmayı tanıırken iki şeye dikkat edilir. Önce metinde gerçekten en az iki unsur bulunup bulunmadığına bakılır. Sonra bu unsurlar arasında nasıl bir bağ kurulduğu anlaşılır. Birinin diğerinden daha güçlü, daha eski, daha etkili, daha açık ya da daha farklı olduğunun söylenmesi karşılaştırmadır. İki unsurun ortak yönlerinin belirtilmesi de karşılaştırmadır; çünkü benzerlik de ancak iki şey birlikte düşünüldünce görünür. Bazı sözcükler bu ilişkiyi kolayca sezdirir. “En” üstünlük anlamı taşıdığı için çoğu zaman açık bir karşılaştırma işaretidir. “İse” bağlacı da iki farklı yargıyı karşı karşıya getirerek kıyas kurabilir. Buna karşılık “göre”, “kadar” veya ayrılma eki her kullanımda karşılaştırma yapmaz; cümlelerin anlamı okunmadan karar verilmez. Sağlam okuma, ipucu sözcükleri yakalayıp ardından iki unsur arasındaki gerçek anlam bağını kontrol etmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.3.18 - Örnekleme

Örneklemede Soyut Düşünceyi Somutlaştırma

KISACA

Örnekleme, anlatılan düşüncenin okur tarafından daha kolay kavranması için somut durumlarla desteklenmesidir. “Örneğin”, “mesela”, “söz gelimi” gibi sözler güçlü ipuçlarıdır; ancak örnekleme yalnızca bu sözcüklerle kurulmaz. Bir cümle önceki yargıyı açıklayan somut kişi, olay, eser, durum ya da nesneler veriyorsa örnekleme yapılmıştır.

Örnekleme, soyut ya da genel bir düşünceyi somutlaştıran düşünceyi geliştirme yoludur. Yazar bir kavramı açıklarken okurun zihninde belirsizlik kalabileceğini düşünür ve anlattığı şeyi günlük hayattan, edebiyattan, bilimden, tarihten ya da başka bir alandan somut örneklerle destekler. Böylece okur yalnızca genel yargıyı duymaz; o yargının hangi durumlarda karşılık bulunduğunu da görür. Bu nedenle örnekleme, anlatılanı daha anlaşılır ve akılda kalıcı hâle getirir.

Örnekleme çoğu zaman belirli ipuçlarıyla yakalanır. “Örneğin”, “mesela” ve “söz gelimi” gibi ifadeler doğrudan örnek vereceğini haber verir. “Gibi” sözcüğü de kimi zaman örnekleme kurabilir; fakat bu sözcük benzetme ve karşılaştırmada da kullanılabildiği için anlam dikkatle okunmalıdır. Asıl ölçüt, verilen bölümün önceki düşünceyi somutlayıp somutlamadığıdır. Bir metinde “atıklar” denildikten sonra cam, gazete ya da metal eşya gibi türlerin sıralanması; bir yazı türü tanıtıldıktan sonra o türün bilinen eserlerinin verilmesi; “vazgeçilmez alışkanlıklar” denildikten sonra tek tek alışkanlıkların sayılması örneklemenin mantığını gösterir. Cümle, okurun “ne gibi” ya da “hangileri” sorusuna cevap vererek genel düşünceyi açık hâle getiriyorsa örnekleme yapılmıştır. Bu yüzden örneklemeyi yalnız anahtar kelimeyle değil, düşünce ile verilen somut karşılık arasındaki bağla tanımak gerekir.

1. TÜRKÇE

1.4.1 • Sesler

İçindekiler

Ses Bilgisinde Ünlü ve Ünsüzlerin Temel Ayrımı

KISACA

Ses bilgisi, Türkçedeki seslerin özelliklerini ve sözcüklerde uğradıkları değişimleri anlamayı sağlar. Sesler genel olarak ünlüler ve ünsüzler olarak ayrılır. Ünlüler söylenirken ses yolu belirgin bir engele takılmaz; ünsüzlerde ise boğumlanma sırasında bir engel ya da temas oluşur. Bu temel ayırım, ünlü uyumları ve ses olaylarını kavramanın başlangıç noktasıdır.

Ses bilgisi, sözcükleri oluşturan seslerin nasıl meydana geldiğini ve sözcük içinde nasıl değişebildiğini inceler. Türkçede sesleri anlamının ilk adımı ünlü ve ünsüz ayırımıdır. Ünlüler, ağız yolunda belirgin bir engele takılmadan çıkarılan seslerdir. Bu yüzden tek başlarına hece kurabilirler ve sözcüğün ses düzeninde taşıyıcı rol üstlenirler. Ünsüzler ise çıkarılırken dudak, diş, damak, dil ya da gırtlak gibi organlarda bir temas veya daralma oluşturur. Bu ayırım yalnızca adlandırma değildir; ileride görülen ünlü uyumu, ünlü düşmesi, ünsüz benzeşmesi ve yumuşama gibi konuların temelini kurar.

Ünlüleri incelerken dil, dudak ve çene hareketi önemlidir. Dilin önde ya da arkada bulunması ünlüleri ince ve kalın olarak ayırır; dudakların düz ya da yuvarlak biçim alması düzlük-yuvarlaklık ayırımını doğurur; çenenin açıklığı ise geniş ve dar ünlüleri belirler. Bu sınıflandırmalar özellikle büyük ve küçük ünlü uyumunu anlamada kullanılır. Ünsüzlerde ise sesin nerede ve nasıl boğumlandığı, sertlik-yumuşaklık gibi özellikler sonraki ses olaylarını açıklar. Ses bilgisi çalışırken amaç tek tek harf adı ezberlemekten çok, sözcüğün ses yapısında hangi ilişkinin kurulduğunu görmektir. Bir ek geldiğinde ses değişiyorsa, bir ünlü düşüyor ya da daralıyorsa, bir ünsüz sertleşiyor ya da yumuşuyorsa bunun nedeni seslerin bu temel özelliklerinde aranır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.2 · Ünlü Sesler ve Ünlü Uyumları

Ünlü Sesler, Büyük Ünlü Uyumu ve Küçük Ünlü Uyumu

KISACA

Türkçede sekiz ünlü ses dil, dudak ve çene durumuna göre sınıflandırılır. İnce ve kalın ayrımı büyük ünlü uyumunu, düz ve yuvarlak ayrımı küçük ünlü uyumunu anlamayı sağlar. Büyük ünlü uyumu sözcüğün bütününde incelik-kalınlık düzenine bakar; küçük ünlü uyumu ise komşu heceler arasında düzlük-yuvarlaklık ilişkisini izler.

Ünlü sesler, söylenirken ağız yolunda belirgin bir engele takılmadan çıkan seslerdir. Türkçedeki sekiz ünlü, oluşum sırasında dilin, dudakların ve çenenin aldığı duruma göre sınıflandırılır. Dil önde konumlandığında ince ünlüler, arkada konumlandığında kalın ünlüler oluşur. Dudakların düz ya da yuvarlak biçim alması düz ve yuvarlak ünlü ayrımını verir. Çene açıklığına göre de ünlüler geniş ve dar olarak değerlendirilir. Bu sınıflandırma ezberden çok sesin nasıl üretildiğini fark etmeye yarar; çünkü ünlü uyumlarının mantığı bu özelliklerden doğar.

Büyük ünlü uyumu dil uyumudur. Bir sözcüğün ilk hecesinde kalın ünlü varsa sonraki hecelerde de kalın ünlülerin; ilk hecede ince ünlü varsa sonraki hecelerde de ince ünlülerin bulunması beklenir. Bu uyum sözcüğün bütününe bakar. Bazı Türkçe sözcükler zamanla bu uyumun dışına çıkmış olabilir; bazı ekler de getirildikleri sözcüğe göre uyumu bozabilir. Buna karşılık tek heceli sözcüklerde, birleşik sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde ünlü uyumu aranmaz; çünkü ya karşılaştırılacak ikinci ünlü yoktur ya da sözcüğün yapısı Türkçenin doğal uyum düzeniyle kurulmamıştır.

Küçük ünlü uyumu dudak uyumu olarak düşünülür ve komşu heceler arasındaki ilişkiyi izler. Önceki hecede düz ünlü varsa sonraki hecede yine düz ünlü gelmesi beklenir; önceki hecede yuvarlak ünlü varsa sonraki hecede geniş düz ya da dar yuvarlak ünlü bulunur. Burada her hece kendinden sonrakiyle ilişkilidir. Ayrıca Türkçede o ve ö ünlülerinin genellikle ilk hecede bulunması küçük ünlü uyumunu anlamada önemlidir. Şimdiki zaman eki gibi bazı ekler veya dudak ünsüzlerinin etkisiyle değişmiş bazı sözcükler uyum dışı görünebilir. Doğru yorum, önce ünlülerin niteliğini belirlemek, sonra uyumun aranıp aranmayacağını ve gerçekten bozulup bozulmadığını ayırmaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.3 · Ünsüz Sesler

Ünsüz Seslerde Sertlik, Yumuşaklık ve Ses Değeri

KISACA

Ünsüz sesler, çıkarılırken ses yolunda bir temas, daralma ya da engel oluşan seslerdir. Türkçede ünsüzleri anlamanın en kullanışlı yolu, onları sert ve yumuşak oluşlarına göre ayırmaktır. Sert ünsüzler ç, f, h, k, p, s, ş, t sesleridir; bu grup ses olaylarının çoğunda belirleyici olur. Bu seslerin dışında kalan ünsüzler yumuşak ünsüz kabul edilir. Ünsüzlerin bu sınıflandırması yalnızca harf ezberi değildir; eklerin hangi biçimde geleceğini, sözcük sonunda hangi sesin değişeceğini ve yazımda hangi biçimin doğru sayılacağını açıklar. Bu yüzden ses bilgisi çalışırken ünsüzleri tek başına değil, ekle ve komşu sesle kurduğu ilişki içinde düşünmek gerekir.

Ünsüz sesler, söylenirken ses yolunda bir engel oluşan seslerdir. Ünlülerde hava akımı belirgin bir takılmaya uğramadan çıkar; ünsüzlerde ise dudak, diş, dil, damak ya da gırtlak bölgesinde bir kapanma, sürtünme veya daralma hissedilir. Bu nedenle ünsüzler tek başına heceyi taşıyan sesler gibi değil, ünlülerle birleşerek heceyi tamamlayan sesler gibi düşünülmelidir. Türkçede ses olaylarını anlamak için ünsüzlerin en önemli ayrımı sertlik ve yumuşaklıktır. Sert ünsüzler ç, f, h, k, p, s, ş, t sesleridir. Bu sekiz sesi ezberlemek için kullanılan geleneksel kodlama farklı biçimlerde anılsa da asıl mesele, bu seslerin ek başındaki ünsüzleri etkileyebilmesidir.

Yumuşak ünsüzler, sert ünsüzler dışında kalan ünsüzlerdir. B, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z gibi sesler bu grupta değerlendirilir. Ses olaylarında yumuşaklık özellikle p, ç, t, k seslerinin ünlüyle başlayan ek aldığı b, c, d, ğ ya da g yönüne değişmesiyle görünür. Buna karşılık sert ünsüzler, kendilerinden sonra gelen ekin ilk ünsüzünü sertleştirerek ünsüz benzeşmesine zemin hazırlar. Bu iki yönlü ilişki, ünsüzleri sadece bir alfabe bilgisi olmaktan çıkarır ve sözcük yapısının canlı bir parçası haline getirir.

Ünsüzleri yorumlarken ilk bakılacak yer sözcüğün son sesi ve getirilen ekin başlangıcıdır. Sözcük sert ünsüzle bitiyorsa ekin ilk ünsüzünde sertleşme aranabilir. Sözcük p, ç, t, k ile bitiyor ve ünlüyle başlayan bir ek alıyorsa yumuşama ihtimali değerlendirilir. Ancak her p, ç, t, k değişmez; tek heceli sözcüklerde ve bazı alıntı kelimelerde korunma görülebilir. Sağlam bir ses bilgisi yorumu bu yüzden önce sesin türünü tanır, sonra sözcük ile ek arasındaki ilişkiyi inceler. Böyle çalışıldığında ünsüzler, ezberlenen harfler değil, ses olaylarını açıklayan düzenli ipuçları haline gelir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.4 • Ses Olayları

Ses Olaylarını Tanıma: Değişme, Düşme, Türeme ve Bağlanma

KISACA

Ses olayları, sözcüğün ek alırken ya da başka bir sözcükle yan yana gelirken ses yapısında görülen değişimlerdir. Bir ses başka bir sese dönüşebilir, düşebilir, araya yeni bir ses girebilir veya iki sözcük konuşmada birbirine bağlanabilir. Doğru yorum için önce sözcüğün kökü ya da gövdesi bulunur, sonra ekin veya yanındaki sözcüğün etkisi izlenir. Ünlü düşmesi, ünlü daralması, ünlü türemesi, ünsüz yumuşaması, ünsüz sertleşmesi, ünsüz düşmesi, dudak ünsüzlerinin benzeşmesi ve ulama aynı büyük çerçevenin alt başlıklarıdır. Bu konularda ezberden çok karşılaştırma önemlidir: sözcüğün yalın biçimiyle ek almış veya cümlede kullanılmış biçimi yan yana düşünülürse hangi sesin değiştiği daha açık görünür.

Ses olayları, Türkçede sözcüklerin kullanım sırasında uğradığı ses değişimlerini anlatır. Bir sözcük yalın haldeyken farklı, ek aldığı ya da başka bir sözcükle yan yana geldiğinde farklı seslenebilir. Bu fark bazen yazıya da yansır, bazen yalnızca söyleyişte kalır. Konunun merkezinde şu soru vardır: Sözcüğün ilk biçiminde bulunmayan, kaybolan ya da başka bir sese dönüşen bir unsur var mı? Bu soru düzenli sorulduğunda ses olayları birbirinden ayrılmaya başlar. Çünkü yumuşama bir sert ünsüzün yumuşak karşılığı geçmesidir, sertleşme ekin ilk ünsüzünün sertleşmesidir, düşme var olan bir sesin kaybolmasıdır, türeme ise sözcüğe yeni bir sesin girmesidir.

Ses olaylarını ayırt etmenin ilk adımı kök veya gövdeyi görmek, ikinci adımı gelen eki fark etmektir. Örneğin p, ç, t, k ile biten bir sözcük ünlüyle başlayan ek aldığı son ses değişiyorsa ünsüz yumuşaması gündeme gelir. Sert ünsüzle biten bir sözcüğe c, d, g ile başlayan bir ekin sert karşılığı geliyorsa ünsüz benzeşmesi aranır. Ünlüyle biten bir fiile şimdiki zaman eki geldiğinde a veya e daralıp ı, i, u, ü yönüne kayıyorsa ünlü daralması oluşur. Bazı sözcüklerde orta hecedeki dar ünlü ekle birlikte düşer; bazı küçültme veya pekiştirme biçimlerinde ise yeni bir ünlü ortaya çıkar. Her olayın adı, sesin ne yaptığına göre verilir.

Bu başlıkta aceleyle karar vermek en yaygın hatadır. Bir sözcükte iki olay birden görülebilir; bir ek hem ünlü uyumuna uyar hem ünsüz sertleşmesi doğurabilir; bir biçimde hem türeme hem yumuşama izlenebilir. Bu yüzden tek bir işarete bakıp hüküm vermek yerine sözcüğü aşama aşama çözmek gerekir. Önce yalın biçim, sonra eklenmiş biçim, ardından değişen ses belirlenir. Böylece konu ezber listesi olmaktan çıkar ve sözcük üzerinde yapılan dikkatli bir karşılaştırmaya dönüşür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.5 · Ünsüz Değişimi – Yumuşama

Ünsüz Yumuşaması: Sert Son Sesin Ünlüyle Değişmesi

KISACA

Ünsüz yumuşaması, p, ç, t, k sesleriyle biten bazı sözcüklerin ünlüyle başlayan ek aldığında son sesini yumuşak karşılığına çevirmesidir. Bu değişimde p sesi b'ye, ç sesi c'ye, t sesi d'ye, k sesi ise bağlama göre ğ ya da g sesine yaklaşır. Olayın gerçekleşmesi için sözcüğün sonundaki ses önemlidir; ekin ünlüyle başlaması da belirleyici koşuldur. Yumuşama özellikle çok heceli sözcüklerde beklenir, fakat tek heceli sözcüklerin çoğunda son ses korunabilir ve bazı alıntı kelimeler de değişmeyebilir. Bu nedenle doğru çözüm, yalnızca p, ç, t, k harfini görmekle değil, sözcüğün yapısını ve ekin başlangıcını birlikte okumakla mümkündür.

Ünsüz değişimi denince ses bilgisi içinde en çok karşılaşılan başlıklardan biri ünsüz yumuşamasıdır. Bu olayda sözcüğün sonunda bulunan sert bir ünsüz, ünlüyle başlayan ekin etkisiyle daha yumuşak bir sese dönüşür. Değişime en elverişli sesler p, ç, t, k sesleridir. P sesi b'ye, ç sesi c'ye, t sesi d'ye, k sesi ise çoğu örnekte ğ'ye, bazı söyleyiş ve yazım ilişkilerinde g'ye yönelir. Ağaç sözcüğü ek aldığında ağacı biçimine gelirken ç sesi c olur; geçit sözcüğünde geçidi biçimi t sesinin d'ye döndüğünü gösterir. Bu tür karşılaştırmalarda olayın adı, son sesin sertten yumuşağa yönelmesinden gelir.

Yumuşamanın aranacağı yer sözcüğün sonudur. Sözcük p, ç, t, k ile bitmiyorsa bu başlıkta yumuşama beklenmez. Ayrıca ekin ünlüyle başlaması gerekir; çünkü son ünsüzü iki ünlü arasına alan durum değişmeyi kolaylaştırır. Çok heceli sözcüklerde bu dönüşüm daha düzenli görünür. Tek heceli sözcüklerde ise çoğunlukla son ses korunur; atı, eti, ipi gibi biçimlerde t veya p değişmez. Bununla birlikte tek heceli olduğu halde yumuşayan sözcükler de vardır. Bu yüzden kuralı ezber cümlesi gibi değil, örneklerle sınanan bir eğilim gibi okumak daha sağlamdır.

Yumuşamanın önemli bir tarafı, yazım bilgisiyle de birleşmesidir. Sözcük ek aldığında ses gerçekten değişmişse yazıda da bu değişen ses gösterilir. Ancak her p, ç, t, k görünümü otomatik olarak yumuşama demek değildir. Bazı alıntı kelimeler ve yerleşmiş kullanımlar son sesi korur. Ayrıca özel adlara getirilen eklerde söyleyişte yumuşama duyulsa bile yazıda kesme ve adın özgün biçimi korunabilir; konu anlatımı bakımından asıl ölçü, sözcüğün genel yazım biçiminde son sesin dönüşüp dönüşmediğidir. Sağlam çözüm için yalın biçimle ek almış biçim yan yana konur, değişen ses tespit edilir ve olayın gerçekten ünsüz yumuşaması olup olmadığı buna göre belirlenir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.6 · Ünsüz Benzeşmesi (Sertleşme)

Ünsüz Benzeşmesi: Sert Ünsüzden Sonra Sert Ek

KISACA

Ünsüz benzeşmesi, sert ünsüzle biten bir sözcüğe ünsüzle başlayan bir ek geldiğinde ekin ilk sesinin sertleşmesidir. Sert ünsüzler ç, f, h, k, p, s, ş, t sesleridir. Sözcük bu seslerden biriyle bitiyorsa ekin c, d, g gibi yumuşak başlayan biçimi yerine ç, t, k gibi sert biçimi kullanılır. Böylece sözcük sonundaki sert ses ile ek başındaki ses birbirine uyum sağlar. Çiftçi, geçtim, ipekçi gibi örneklerde olay sözcük kökünün değişmesinden değil, gelen ekin sertleşmesinden doğar. Bu ayrım önemlidir; çünkü yumuşamada sözcüğün son sesi değişirken benzeşmede ekin başlangıcı sertleşir.

Ünsüz benzeşmesi ya da ünsüz sertleşmesi, sözcük ile ek arasında kurulan sertlik uyumudur. Türkçede ç, f, h, k, p, s, ş, t sert ünsüzler olarak değerlendirilir. Bir sözcük bu seslerden biriyle bitiyorsa ve getirilen ekin c, d, g gibi yumuşak başlayan bir biçimi varsa, ek çoğu zaman sert karşılığıyla kullanılır. Böylece sözcüğün sonundaki sert ses, kendisinden sonra gelen ekin ilk ünsüzünü de sertleştirir. Çift sözcüğüne meslek eki getirildiğinde çiftci değil çiftçi denmesi bu mantığı gösterir. Geç fiiline belirli geçmiş zaman eki geldiğinde geçdi değil geçti biçimi kullanılır. Burada kök değişmez; değişen şey ekin ilk ünsüzüdür.

Benzeşme ile yumuşama sık karıştırılır, çünkü ikisi de sert ve yumuşak ünsüzler etrafında döner. Aralarındaki fark, değişimin nerede gerçekleştiğidir. Yumuşamada sözcüğün sonunda bulunan p, ç, t, k ünlüyle başlayan ek karşısında yumuşar. Sertleşmede ise sözcüğün sonundaki sert ünsüz yerinde kalır, ekin ilk ünsüzü sert biçime geçer. Bu nedenle çözüm yaparken önce sözcüğün yalın haline bakmak gerekir. Eğer son ses aynen duruyor, fakat ek c yerine ç, d yerine t, g yerine k gibi bir biçimle geliyorsa olay ünsüz benzeşmesidir.

Ünsüz benzeşmesi yazım kurallarıyla doğrudan ilişkilidir. Günlük konuşmada doğru biçim çoğu zaman kendiliğinden kullanılsa da yazıda yanlışın nedeni bu ses uyumunu fark etmemektir. Sert ünsüzle biten sözcükten sonra gelen ek sertleştiğinde yazıda da sert biçim gösterilir. Sütçü, kitapta, çalışan gibi biçimlerde ekin başlangıcı sözcüğün son sesine uyum sağlamıştır. Bu başlığın pratik yolu, önce sert ünsüzleri tanımak, sonra ekin ilk ünsüzüne bakmaktır. Değişim ek tarafındaysa sertleşme; sözcüğün son sesi yumuşak karşılığa dönmüşse yumuşama söz konusudur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.7 · Ses Düşmesi

Ses Düşmesi: Sözcükte Kaybolan Ünlü ve Ünsüzler

KISACA

Ses düşmesi, sözcüğün ek alırken veya birleşik yapı kurarken içindeki bir sesin kaybolmasıdır. Düşen ses ünlü de olabilir, ünsüz de olabilir. Ünlü düşmesinde özellikle ikinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcükler ünlüyle başlayan ek aldığında bu dar ünlüyü kaybeder. Ömür sözcüğünün ömrü biçimine gelmesi bu türden bir örnektir. Ünsüz düşmesinde ise sözcükteki bir ünsüz, çoğunlukla ekleşme veya küçültme sırasında ortadan kalkar. Ses düşmesini doğru tanımak için sözcüğün yalın biçimiyle ek almış biçimi karşılaştırılır; bir ses eksilmişse olayın düşme olduğu görülür. Burada önemli olan, değişen sesin yerine başka bir ses gelmesi değil, var olan bir sesin artık yazıda ya da söyleyişte bulunmamasıdır.

Ses düşmesi, bir sözcüğün yeni biçiminde önceki biçiminde bulunan bir sesin artık yer almamasıdır. Bu olay ünlülerde de ünsüzlerde de görülebilir. Ünlü düşmesinde çoğu zaman sözcüğün orta hecesindeki dar ünlü ekle birlikte kaybolur. Ağız sözcüğü ağızı biçiminde kullanılmaz; ağızı biçiminde dar ünlü düşer. Ömür sözcüğünün ömrü, şehir sözcüğünün şehri biçimine gelmesi de aynı mantığı gösterir. Burada ekin etkisiyle sözcüğün içindeki ünlü korunmaz; sözcük daha kısa bir ses dizilişine geçer. Bu nedenle olayın adı ses değişmesi değil ses düşmesidir.

Ünsüz düşmesinde ise kaybolan unsur ünsüzdür. Bazı sözcüklerde küçültme eki ya da ekleşme sırasında kökteki ünsüzlerden biri düşebilir. Küçük sözcüğünden küçücük biçiminin kurulması, son bölümdeki k sesinin ortadan kalktığını gösterir. Böyle örneklerde yalnızca yeni biçime bakmak yetmez; yalın biçimle karşılaştırma yapılmadığında hangi sesin eksildiği fark edilmeyebilir. Ses düşmesi sorularında bu yüzden karşılaştırma yöntemi çok değerlidir. Önce sözcüğün kökü veya yalın hali düşünülür, sonra ek almış ya da birleşmiş biçimde hangi sesin bulunmadığı belirlenir.

Ses düşmesi başka ses olaylarıyla aynı sözcükte yan yana gelebilir. Bir sözcük hem dar ünlüsünü kaybedebilir hem de başka bir noktada ünsüz yumuşaması gösterebilir. Bu durum, olayların birbirini dışladığı anlamına gelmez; her değişim ayrı ayrı adlandırılır. Sağlam yorum için eksilen sesin gerçekten sözcüğün önceki biçiminde var olup olmadığına bakmak gerekir. Eğer bir ses kaybolmuşsa düşme, yeni bir ses eklenmişse türeme, bir ses başka bir sese dönüşmüşse değişme söz konusudur. Bu ayrım kurulduğunda ses düşmesi, sadece örnek ezberlemekten çıkıp sözcük yapısındaki eksilmeyi görme becerisine dönüşür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.8 • Ses Türemesi

Ses Türemesi: Sözcüğe Eklenen Yeni Ses

KISACA

Ses türemesi, sözcüğün yeni biçiminde kökte bulunmayan bir sesin ortaya çıkmasıdır. Bu ses ünlü de olabilir, ünsüz de olabilir. Ünlü türemesi özellikle bazı küçültme biçimlerinde belirginleşir; az sözcüğü azıcık, dar sözcüğü daracık, bir sözcüğü biricik, genç sözcüğü gencecik biçimini alırken araya yeni bir ünlü girer. Türemeyi düşmeden ayıran nokta, karşılaştırmada eksilme değil fazlalık görülmesidir. Yalın biçimde olmayan bir ses ekli biçimde görünüyorsa olay türemedir. Bu yüzden ses türemesinde dikkat, sözcüğün nasıl söylendiğine değil, önceki biçimle sonraki biçim arasındaki yeni ses farkına yöneltilmelidir.

Ses türemesi, sözcüğün yapısında önce bulunmayan bir sesin yeni biçimde ortaya çıkmasıdır. Ses düşmesinde bir ses kaybolur; türemede ise sözcük ses bakımından genişler. Bu olay ünlü türemesi ve ünsüz türemesi olarak düşünülebilir, fakat ses bilgisi çalışmalarında en kolay fark edilen örnekler genellikle ünlü türemesidir. Az sözcüğüne küçültme anlamı kazandırıldığında azıcık değil azıcık biçimi kullanılır. Dar sözcüğü daracık, bir sözcüğü biricik, genç sözcüğü gencecik biçimini aldığı anda araya yeni bir ünlünün girdiği görülür. Bu örneklerde yeni ses, sözcüğün yalın biçiminde yoktur; eklenme sırasında ortaya çıkar.

Türemeyi doğru ayırt etmenin yolu, sözcüğün önceki biçimiyle yeni biçimini yan yana düşünmektir. Eğer yeni biçimde fazladan bir ünlü ya da ünsüz varsa türeme vardır. Buna karşılık bir ses başka sese dönüşmüşse bu yumuşama, sertleşme veya başka bir değişme olabilir; bir ses kaybolmuşsa düşme söz konusudur. Ses türemesinde merkezdeki fikir, ekin veya kullanımın sözcüğe yeni bir ses kazandırmasıdır. Bu yüzden yalnızca kulağa farklı gelmesine bakmak yeterli değildir; gerçekten yeni bir sesin eklendiği gösterilmelidir.

Bu başlık başka ses olaylarıyla birlikte de görülebilir. Özellikle küçültme eklerinde hem ekin kendi yapısı hem sözcüğün son sesi devreye girdiği için aynı biçimde birden fazla ses hareketi fark edilebilir. Yine de türemenin ölçüsü değişmez: önceki sözcükte olmayan ses yeni biçimde belirmiş olmalıdır. Böyle bakıldığında azıcık, daracık, biricik, gencecik gibi örnekler yalnızca ezber örnekleri olmaktan çıkar; ses türemesinin mantığını gösteren açık karşılaştırmalara dönüşür. Öğrenirken her örnekte şu soru sorulmalıdır: Yeni biçimde hangi ses, yalın biçimde yoktu?

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.9 · Ulama

Ulama: Söyleyişte Sözcüklerin Sesçe Bağlanması

KISACA

Ulama, ünsüzle biten bir sözcüğün ardından ünlüyle başlayan bir sözcük geldiğinde, konuşmada bu iki sözcüğün sesçe bağlanmasıdır. Yazıda sözcükler ayrı kalır; olay asıl olarak söyleyişte görülür. Bu yüzden ulama bir ek alma olayı değildir, iki ayrı sözcüğün yan yana gelişinden doğar. Arada belirgin durak, noktalama ya da söyleyişi kesen bir sınır varsa ulama kurulmaz. Ulama sorularında önemli olan sözcüklerin yazımını değiştirmek değil, son ses ile sonraki ilk ses arasındaki ilişkiyi görmektir. Birinci sözcük ünsüzle bitiyor, ikinci sözcük ünlüyle başlıyor ve arada kesinti bulunmuyorsa söyleyişte bağlantı oluşur.

Ulama, ses olayları içinde yazıdan çok söyleyişle ilgili olan başlıklardan biridir. Bir sözcük ünsüzle biter, hemen arkasından gelen sözcük ünlüyle başlarsa konuşma akışı bu iki sözcüğü birbirine bağlayabilir. Bu durumda ilk sözcüğün son ünsüzü, ikinci sözcüğün başındaki ünlüyle birlikte okunur. Yazıda sözcükler ayrı yazılmaya devam eder; ulama yazımı değiştiren bir kural değildir. Bu yönüyle yumuşama, sertleşme veya düşme gibi ekle birlikte yazıya yansıyan olaylardan ayrılır.

Ulamayı tanımak için iki ayrı sözcük gerekir. Tek bir sözcüğün içinde ekle oluşan değişim ulama değildir. Önce birinci sözcüğün son sesine bakılır; son ses ünsüz olmalıdır. Sonra ikinci sözcüğün ilk sesine bakılır; ilk ses ünlü olmalıdır. Bu iki koşul sağlandığında ve arada söyleyişi bölen bir durak bulunmadığında ulama meydana gelir. Araya virgül, nokta, soru işareti gibi belirgin bir durak girdiğinde ya da konuşur sözcükler arasında kesinti yaptığında ulama düşünülmez. Bu nedenle ulama yalnızca harflerin yan yana gelmesi değil, cümlelerin okunuş akışıyla birlikte değerlendirilir.

Bu başlıkta en yaygın hata, ulama ile kaynaştırma seslerini karıştırmaktır. Kaynaştırma, ekleşme sırasında sözcük ile ek arasında kullanılan yardımcı sestir; ulama ise iki ayrı sözcüğün söyleyişte bağlanmasıdır. Birinde sözcüğün yapısına ek girer, diğerinde yazıdaki sözcük sınırı korunur. Sağlam yorum için cümledeki sözcükleri ayrı ayrı görmek, son ve ilk sesleri kontrol etmek, sonra aradaki durak durumunu değerlendirmek gerekir. Bu yöntemle ulama, soyut bir söyleyiş bilgisi olmaktan çıkar ve cümle üzerinde açıkça gösterilebilen bir ses bağlantısına dönüşür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.10 · Dudak Ünsüzlerinin Benzeşmesi

Dudak Ünsüzlerinin Benzeşmesi: N Sesinin M'ye Dönüşmesi

KISACA

Dudak ünsüzlerinin benzeşmesi, n sesinin b sesi önünde m'ye dönüşmesiyle ortaya çıkar. B sesi dudaklarla çıkarıldığı için kendisinden önceki n sesini etkiler ve söyleyiş daha uyumlu hale gelir. Bu olay pembe, ambar, cambaz, çember gibi yerleşmiş biçimlerde görülür. Burada değişen ses b değil, b'den önce gelen n sesidir; n, m biçimine yaklaşır. Bu nedenle olay gerileyici benzeşme olarak da açıklanabilir, çünkü sonraki ses kendinden önceki sesi etkiler. Konuyu doğru tanımak için sözcüğün eski ya da beklenen biçiminde n-b dizilişi bulunduğunu, kullanılan biçimde ise m-b seslerinin yan yana geldiği fark edilmelidir.

Dudak ünsüzlerinin benzeşmesi, seslerin çıkarılış yerinin birbirini etkilemesiyle açıklanır. B sesi dudak ünsüzüdür; söylenirken iki dudağın kapanmasıyla oluşur. Bu sesin önünde n bulunduğu, n sesi de dudak bölgesine yaklaşarak m'ye dönüşebilir. Böylece n-b dizilişi m-b biçimine kayar. Pembe, ambar, cambaz, çember, kümbet gibi örnekler bu değişimin yerleşmiş biçimlerini gösterir. Olayın özü, sonraki b sesinin kendinden önceki n sesini etkilemesidir. Bu yüzden bu başlık yalnızca yazım ezberi değil, boğumlanma yerinin ses üzerindeki etkisini kavrama konusudur.

Bu benzeşmede dikkat edilmesi gereken ilk nokta, değişen sesin n olmasıdır. B sesi yerinde kalır; ondan önce gelen n, m'ye dönüşür. Bu yönüyle olay ünsüz sertleşmesinden ya da yumuşamasından farklıdır. Sertleşmede ekin ilk ünsüzü sertleşir, yumuşamada sözcüğün son sert ünsüzü yumuşar. Dudak ünsüzlerinin benzeşmesinde ise mesele sertlik değil, çıkarılış yeridir. B dudakta olduğu için kendinden önceki sesi de dudak ünsüzü olan m'ye yaklaştırır. Bu tür etkiye gerileyici benzeşme denmesi, etkileyen sesin sonra gelmesinden kaynaklanır.

Soru çözümünde bu olay çoğu zaman n-m değişimi üzerinden yakalanır. Sözcükte m harfi görüldüğünde hemen karar vermek doğru değildir; m'nin b'den önce gelip gelmediği ve biçimin n-b dizilişinden m-b dizilişine dönüşüp dönüşmediği düşünülür. Örneğin saklambaç biçiminde b'den önce m bulunması bu ilişkiyi gösterir. Buna karşılık her m sesi bu olayın kanıtı değildir. Sağlam çözüm, seslerin yerini ve birbirine etkisini okuyarak yapılır. Böylece dudak ünsüzlerinin benzeşmesi, ezberlenmiş birkaç örnekten ibaret kalmaz; n sesinin b karşısında neden m'ye döndüğünü açıklayan düzenli bir ses olayı olarak anlaşılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.11 · Ünlü Daralması

Ünlü Daralması: A ve E'nin Şimdiki Zamanda Daralması

KISACA

Ünlü daralması, geniş ünlülerin dar ünlülere yönelmesidir. Ses bilgisi çalışmalarında en belirgin görünüm, a veya e ile biten fiillere şimdiki zaman eki geldiğinde bu ünlülerin ı, i, u, ü seslerinden birine dönüşmesidir. Başla fiili başlıyor, söyle fiili söylüyor biçimini alırken son ünlü daralır. Ancak her şimdiki zaman ekinde daralma aranmaz; fiil kökü ünsüzle bitiyorsa yor eki gelse de daralma oluşmaz. Bu yüzden önce fiilin kökü bulunur, sonra kökün ünlüyle mi ünsüzle mi bittiği kontrol edilir. Ünlü daralmasında değişen ses kökün sonundaki geniş ünlüdür; ekin varlığı tek başına yeterli işaret değildir.

Ünlü daralması, geniş ünlülerin daha kapalı, yani dar ünlü niteliğine yaklaşmasıdır. Türkçede bu olay en çok şimdiki zaman ekiyle birlikte görülür. A veya e ile biten bir fiile yor eki geldiğinde kökün sonundaki geniş ünlü daralabilir. Başla fiili başlıyor biçimine gelirken a sesi ı yönüne kayar; söyle fiili söylüyor biçimini aldığı anda e sesi ünlü uyumuna bağlı olarak dar bir sese dönüşür. Burada olayın merkezi yor eki değildir; yor eki, daralmayı ortaya çıkaran çevreyi oluşturur. Değişen asıl unsur, fiil kökünün sonundaki geniş ünlüdür.

Ünlü daralmasını doğru tanımak için önce kökü bulmak gerekir. Dinliyor sözcüğünde kök dinle biçimindedir; kök e ile bittiği için yor eki geldiğinde daralma oluşur. Buna karşılık tutuyor sözcüğünde kök tut biçimindedir ve ünsüzle biter; bu durumda yor eki bulunmasına rağmen kökün sonunda daralacak bir a ya da e yoktur. Aynı nedenle oturuyor gibi biçimlerde de daralma aranmaz. Yalnızca yor ekini görmek, ünlü daralması var demek için yeterli değildir. Kök ünlüyle bitmeli ve bu ünlü dar biçime dönüşmelidir.

Bu başlık ses düşmesiyle de karıştırılabilir. Ses düşmesinde bir ünlü tamamen ortadan kalkar; daralmanda ise ünlü kaybolmaz, niteliği değişir. Başla sözcüğünden başlıyor biçimine geçerken a'nın yerinde artık dar bir ünlü vardır; bu yüzden olay düşme değil daralmadır. Çözüm sırasında önce eski ve yeni biçim karşılaştırılır, sonra sesin kaybolup kaybolmadığı ya da başka bir ünlüye dönüp dönmediği belirlenir. Eğer geniş ünlü dar ünlüye dönüşmüşse ünlü daralması vardır. Bu dikkat, özellikle şimdiki zaman ekli fiillerde yanlış genelleme yapmayı engeller.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.12 · Kökte Ünlü Değişimi

Kökte Ünlü Değişimi: Ben ve Sen Biçimlerinde Kalınlaşma

KISACA

Kökte ünlü değişimi, sözcüğün kökünde yer alan ünlünün ekle birlikte başka bir ünlüye dönüşmesidir. Bu başlıkta en belirgin örnekler ben ve sen zamirleridir. Yönelme hali eki geldiğinde beklenen biçim ben-e ve sen-e gibi görünse de yerleşik doğru biçimler bana ve sana olur. Böylece kökteki e ünlüsü a'ya döner ve ünlü kalınlaşması ortaya çıkar. Bu olay, ünlü daralmasından farklıdır; çünkü a veya e dar bir ünlüye yönelmez, kökteki e kalınlaşarak a olur. Ses düşmesinden de ayrılır; çünkü ünlü kaybolmaz, başka bir ünlüye dönüşür. Doğru yorum, kökün eski ünlüsüyle yeni biçimdeki ünlüyü karşılaştırmaya dayanır.

Kökte ünlü değişimi, sözcüğün ek alırken kökünde bulunan ünlünün başka bir ünlüye dönüşmesidir. Bu olay ses bilgisi içinde dar kapsamlı ama ayırt edici bir başlıktır. En açık örnekler ben ve sen zamirlerinin yönelme haliyle kullanılışıdır. Normal bir ekleme mantığıyla ben-e, sen-e gibi biçimler beklenebilirmiş gibi görünür; fakat Türkçede kullanılan yerleşik biçimler bana ve sana sözleridir. Bu dönüşümde kökteki e ünlüsü a'ya döner. Bu nedenle olay ünlü değişimi, daha özel ifadeyle ünlü kalınlaşması olarak açıklanabilir.

Bu konuyu doğru anlamak için değişimin kökte gerçekleştiğini görmek gerekir. Ünlü daralmasında geniş ünlü dar ünlüye yönelir; burada ise e, dar bir ünlüye değil a'ya dönüşür. Ses düşmesinde ünlü tamamen kaybolur; burada ünlü kaybolmaz, başka bir nitelik kazanır. Ses türemesinde yeni bir ses eklenir; burada yeni bir ses eklemekten çok var olan ünlünün değişmesi söz konusudur. Bu yüzden bana ve sana biçimleri, bir ekin sıradan eklenişinden daha fazlasını gösterir: kökün ses yapısı ekle birlikte değişmiştir.

Kökte ünlü değişimi sorularında geniş örnek havuzu beklemek doğru değildir; konu özellikle ben ve sen zamirlerinin yönelme biçimleri üzerinden tanınır. Bu sınırlılık, başlığı önemsiz yapmaz; tersine ayırt etmeyi kolaylaştırır. Bir sözcükte kökün ünlüsü yeni biçimde farklı bir ünlü olarak görünüyorsa değişim vardır. Ancak her ünlü farklılığı bu olay değildir; değişimin kökte olması ve örneğin yerleşik kullanım biçimine dayanması gerekir. Sağlam çözüm için kök belirlenir, ek ayrılır ve kökteki ünlünün eski biçimiyle yeni biçimi karşılaştırılır. Eğer e'nin a'ya döndüğü ben-bana, sen-sana ilişkisi görülüyorsa kökte ünlü değişimi doğru adlandırmadır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.4.13 - Yardımcı Sesler

Yardımcı Sesler: Kaynaştırmayı Kök, Ek ve Ses İlişkisiyle Okumak

KISACA

Yardımcı sesler, Türkçede eklenme sırasında sözcüğün söylenişini kolaylaştıran ve kök ile ek arasındaki geçişi düzenleyen seslerdir. Bu başlıkta asıl dikkat edilmesi gereken nokta, görülen her y, ş, s veya n sesinin otomatik olarak yardımcı ses sayılmamasıdır. Kaynaştırma kararı verilirken önce sözcüğün kökü bulunur, ardından kökten sonra gelen ekin gerçekten ek olup olmadığı ve aradaki sesin köke mi, eke mi ait olduğu değerlendirilir. Ünlüyle biten köklere ünlüyle başlayan ekler geldiğinde y sesi çok sık görülür; anne-si, su-yu, pencere-si gibi örneklerde s ve y sesleri de karşımıza çıkabilir. Ancak beşer sözcüğündeki ş veya sayı bildiren on sözcüğündeki n, yalnızca harf benzerliği yüzünden yardımcı ses sayılamaz. Bu nedenle yardımcı ses bilgisi, ezberden çok kök-ek çözümlemesi ister.

Yardımcı sesler, ses bilgisinin ek bilgisiyle birleştiği noktada ortaya çıkar. Türkçe eklemeli bir dil olduğu için sözcüklere ekler getirilirken kök ile ek arasında söyleyişi kolaylaştıran bazı ara sesler kullanılabilir. Bu seslere geleneksel olarak kaynaştırma sesleri veya yardımcı sesler denir. Konunun sınav açısından değeri, yalnızca hangi harflerin yardımcı ses olabileceğini bilmekte değil, o harfin gerçekten kök ile ek arasında görev yapıp yapmadığını ayırt edebilmekte yatar.

Kaynaştırmada ilk adım sözcüğün kökünü doğru bulmaktır. Bir sözcüğün içinde y, ş, s veya n görülmesi tek başına yeterli değildir; bu sesin kökten sonra ve eklenme sırasında ortaya çıkmış olması gerekir. Dünya-yı örneğinde kök dünya, belirtme eki ise ünlüyle başlayan biçimiyle gelir; aradaki y sesi köke ait değildir ve eklenme geçişini sağlar. Su-yu örneğinde de su kökünden sonra gelen y aynı işlevdedir. Buna karşılık çayı sözcüğünde y sesi çay kökünün zaten parçasıdır; bu yüzden sadece iki ünlü arasında göründü diye kaynaştırma kabul edilmez.

Yardımcı sesleri anlamamanın ikinci tarafı, kaynaştırmanın yalnız iki ünlü arasına sıkışmış bir olay gibi düşünülmemesidir. Kaynak anlatımda özellikle bu yanlış üzerinde durulur: bazı örneklerde yardımcı ses ünlü ile ünlü arasında belirginleşirken, bazı örneklerde kök ve ek ilişkisi daha farklı görünebilir. Pencere-si, anne-si, anne-sin-i gibi biçimlerde s sesi; zamir kökenli örneklerde ise n sesi eklenme yapısını görünür kılar. Bu nedenle öğrenci, sesin bulunduğu yeri değil, sözcüğün parçalanma düzenini esas almalıdır.

Sınav sorularında en sık hata, harfi görüp hükmü acele vermektir. Beşer sözcüğündeki ş, beş köküyle ilişkilidir ve yeni bir eklenme geçişi değildir. Onu, bunu, şunları gibi örneklerde n sesi kimi zaman zamir yapısının içinde değerlendirilir; bu tür örneklerde de kök, ek ve sözcük türü birlikte okunmalıdır. Aynı şekilde elindeki paketlerin onu yere düştü cümlesinde geçen onu sözcüğündeki n, sayı olan on ile karıştırılırsa yanlış sonuca gidilir. Yardımcı ses sorusu bu yüzden sadece ses bilgisi sorusu değil, aynı zamanda anlam ve biçim çözümlemesi sorusudur.

Doğru çözüm yöntemi basittir: önce sözcüğü cümledeki anlamıyla okuyup kökü belirlemek, sonra ekleri ayırmak, en sonunda aradaki sesin kökün asli parçası mı yoksa eklenme sırasında kullanılan yardımcı bir unsur mu olduğuna karar vermek gerekir. Böyle bakıldığında yardımcı sesler ezberlenen birkaç harften ibaret kalmaz; Türkçenin ekleri sözcüğe bağlarken kurduğu ses uyumunun pratik göstergesi hâline gelir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.5.1 - Kök ve Gövde

Kök ve Gövde: Sözcüğün Anlamlı Çekirdeğini ve Türemiş Biçimini Ayırmak

KISACA

Kök, bir sözcüğün anlamlı en küçük parçasıdır; gövde ise köke en az bir yapım eki getirildikten sonra oluşan yeni anlamlı yapıdır. Bu ayırım, sözcükte yapı sorularının temelidir çünkü basit, türemiş ve birleşik sözcükleri doğru tanımak önce kökü doğru bulmaya bağlıdır. Kök bulunurken sözcüğün sadece baştan bir bölümünü koparmak yetmez; kalan parça anlamlı olmalı ve bütün sözcükle anlam bağı kurmalıdır. Sevda gibi Türkçeye yerleşmiş bir sözcüğü sev- fiiline zorla bağlamak, kök ararken yapılan tipik hatalardandır. Bir sözcüğün kökü isim veya fiil kökü olabilir; hareket bildiren kökler fiil kökü, varlık veya kavram karşılayan kökler isim kökü sayılır. Gövde ise türetme sonucudur: kök yapım eki alınca artık yeni bir söz varlığı oluşur.

Kök ve gövde ayrımı, Türkçede sözcük yapısını anlamamanın başlangıç noktasıdır. Kök, bir sözcüğün daha küçük anlamlı parçaya ayrılamayan çekirdeğidir. Bu çekirdek bazen tek başına kullanılan bir ad, bazen hareket bildiren bir fiil, bazen de anlamı cümlede belirginleşen bir temel birim olabilir. Kökü bulurken amaç, sözcüğü mümkün olduğunca küçültmek değil, anlamlı en küçük parçaya inmektir. Bu yüzden sözcüğün başındaki her hece kök değildir; kök dediğimiz parça, sözcüğün bütünüyle anlam ilişkisini korumalıdır.

Kök bulma işlemi iki ölçüyle yürür. Birincisi, bulunan parça kendi başına ya da dilde kabul edilebilir biçimde anlam taşımalıdır. İkincisi, bu parça ile sözcüğün tamamı arasında anlam bağı bulunmalıdır. Baş-taki sözcüğünde baş kökü korunur; çünkü baş hem anlamlıdır hem de sözcüğün genel anlamıyla ilişkilidir. Buna karşılık yalnızca ses benzerliğine bakarak yanlış kök çıkarmak yanıltıcıdır. Sevda sözcüğünü sev- fiiline bağlamak her zaman doğru değildir; çünkü bazı sözcükler tarihsel veya kullanım bakımından kök hâlinde kabul edilir ve bugünkü sınav çözümünde yapay parçalamaya zorlanmaz.

Kökler tür bakımından isim kökü ve fiil kökü olarak değerlendirilir. Hareket, oluş veya iş bildiren çekirdek fiil köküdür; yaz-, gör-, gel- gibi biçimler bu gruba girer. Varlık, kavram, nitelik veya nesne karşılayan çekirdekler ise isim köküdür; baş, yol, sıcak, umut gibi sözcüklerde bu yapı görülür. Soru kökün türünü soruyorsa zamir, sıfat ya da zarf gibi cümledeki görev adlarıyla değil, kökün hareket bildirip bildirmediğiyle ilgilenmek gerekir. Bu yüzden kendi sözcüğünün kök türü sorulduğunda zamir demek yerine isim kökü mantığıyla düşünülür.

Gövde, kökün yapım eki almış biçimidir. Kök tek başına dururken yeni bir söz türetme işlemi gerçekleşmemiştir; yapım eki geldiğinde ise kökün anlamı genişler, değişir veya sözcüğün türü başka bir yöne taşınır. Göz-lük, sev-gi, baş-la, yaz-dır gibi örneklerde köke gelen ekler yeni bir anlamlı yapı oluşturur. Artık bu yapı yalnız kök değildir; bir gövdedir. Eğer gövdeye bir yapım eki daha gelirse, sözcük gövdeden türemiş sayılır ve çözümde en az iki türetme basamağı aranır.

Bu ayırım sınavda özellikle altı çizili sözcüklerde belirleyicidir. Önce cümledeki anlam okunur, sonra kök bulunur, ardından kökten sonra gelen parçaların yapım eki mi çekim eki mi olduğu belirlenir. Kök doğru bulunmadan gövde de doğru kurulamaz. Kök ve gövde bilgisi bu yüzden yalnız tanım ezberi değil, sözcüğü soldan sağa anlamıyla birlikte çözme becerisidir.

1. TÜRKÇE

1.5.2 • Ekler

İçindekiler

Ekler: Türkçede Sözcük Kurma ve Sözcüğü Göreve Bağlama Mantığı

KISACA

Ekler, Türkçede kök veya gövdelere bağlanarak sözcüğün anlamını, görevini ya da cümledeki ilişkisini belirleyen dil birimleridir. Sözcükte yapı sorularında ekleri iki ana işlev üzerinden okumak gerekir: yapım ekleri yeni sözcük türetir, çekim ekleri ise sözcüğü cümle içinde kullanılabilir hâle getirir. Yapım eki geldiğinde sözcüğün anlamında mutlaka yeni bir yön oluşur; bazen tür de değişir. Çekim eki ise çoğul, iyelik, hâl, kip, kişi veya zaman gibi ilişkiler kurar fakat sözcüğün sözlük anlamını yeni bir kelimeye dönüştürmez. Bu yüzden ekleri ezberlemek tek başına yeterli değildir. Önce kök belirlenir, sonra ekin sözcüğe ne kattığı incelenir. Bir ek, anlamı değiştirip yeni söz varlığı oluşturuyorsa türetme; yalnızca sözcüğü cümlede görevlendiriyorsa çekim işlevindedir.

Ekler, Türkçenin eklemeli yapısını görünür kılan temel unsurlardır. Bir kök tek başına anlam taşıyabilir; fakat dilde sözcükler çoğu zaman kök hâlinde kalmaz, ekler aracılığıyla yeni anlamlar kazanır veya cümlede görev üstlenir. Bu nedenle ek bilgisi, hem sözcükte yapı hem de sözcük türleri sorularının ortak zeminidir. Sınavda bir ek sorulduğunda yalnızca ekin biçimini tanımak değil, sözcüğe ne yaptığını görmek gerekir.

Eklerin ana ayrımı yapım eki ve çekim eki ayrımıdır. Yapım ekleri türetme görevi görür. Eklendikleri sözcüğün anlamını değiştirir, anlam alanını genişletir ya da sözcüğün türünü başka bir türe taşıyabilir. Ev sözcüğünden evli, göz sözcüğünden gözlük, yaz- fiilinden yazı gibi yeni sözcükler oluştuğunda artık karşımızda yalnızca ek almış bir kök değil, türetilmiş bir söz vardır. Yapım ekinin varlığı, sözcüğün yapısı bakımından türemiş sayılması için yeterlidir.

Çekim ekleri ise türetme yapmaz. Sözcüğü cümle içinde kullanıma sokar, başka sözcüklerle ilişkilendirir veya kişi, zaman, kip, iyelik, çokluk, hâl gibi dil bilgisel bağlantıları gösterir. Evler, evim, evde, geldim, gelecek gibi biçimlerde sözcük yeni bir sözlük anlamı kazanmaz; yalnızca cümledeki görevine göre biçimlenir. Bu nedenle çekim eki alan bir sözcük, sırf ek aldı diye türemiş olmaz. Yapı bakımından hâlâ basit olabilir; çünkü türetme gerçekleşmemiştir.

Ek çözümlemesinde en güvenilir yol kökten başlamaktır. Önce sözcüğün anlamlı en küçük parçası belirlenir, sonra kökten sonra gelen her unsurun anlamı mı değiştirdiği yoksa görev mi kurduğu incelenir. Eğer ek, sözcüğe yeni bir kavram kazandırıyorsa yapım eki yönünde düşünülür. Eğer ek yalnızca çoğul, sahiplik, durum, zaman veya kişi ilişkisi kuruyorsa çekim eki kabul edilir. Bazı sorularda ekin adı değil, işlevi sorulur; bu durumda ezberden çok sözcüğün bütün anlamı ve cümledeki kullanımı belirleyici olur.

Ekler konusu, yardımcı sesler ve kök-gövde ayrımıyla da bağlantılıdır. Kök ile ek arasında görülen bir sesin gerçekten ek olup olmadığı, önce eklenme düzenini anlamaya bağlıdır. Ayrıca bir sözcük birden

fazla ek alabilir; yapım eki ile çekim eki peş peşe gelebilir. Çözümde sıra önemlidir: önce yapım ekleriyle oluşan gövde belirlenir, ardından çekim eklerinin bu gövdeyi cümleye nasıl bağladığı görülür. Böylece ekler, dağınık bir liste olmaktan çıkar ve sözcüğün anlamdan göreve doğru ilerleyen yapısını açıklar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.5.3 • Yapım Ekleri

Yapım Ekleri: Türetme, Anlam Değişmesi ve Tür İlişkisi

KISACA

Yapım ekleri, kök veya gövdelere gelerek yeni sözcük oluşturan türetme ekleridir. Bu ekler sözcüğün anlamında mutlaka bir değişme meydana getirir; kimi zaman sözcüğün türünü de değiştirir. Türkçede yapım ekleri genel olarak isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapan ekler şeklinde düşünülür. Bu sınıflama, ekin kendisine değil, eklendiği kökün türüne ve ortaya çıkan sözcüğün türüne bakılarak yapılır. Ev-li örneğinde isimden isim, baş-la örneğinde isimden fiil, sev-gi örneğinde fiilden isim, gör-dür örneğinde fiilden fiil mantığı vardır. Sınavda yapım eki aranırken yalnız biçim tanımak yeterli olmaz; ekin sözcüğe yeni anlam kazandırıp kazandırmadığı, sözcüğün yapısını türemiş hâle getirip getirmediği ve tür değiştirip değiştirmediği birlikte değerlendirilir.

Yapım ekleri, Türkçede yeni sözcük üretmenin en temel yoludur. Bir köke veya daha önce yapım eki almış bir gövdeye geldiğinde sözcüğün anlamını değiştirir, genişletir ya da başka bir kavrama taşır. Bu nedenle yapım ekleri yalnızca biçimsel ekler değildir; söz varlığını çoğaltan türetme araçlarıdır. Bir sözcükte tek bir yapım eki bile bulunuyorsa o sözcük yapı bakımından türemiş kabul edilir. Çekim eki çok olsa bile türetme yapmaz; yapım eki ise bir tane olduğunda bile yapıyı değiştirir.

Yapım eklerini sınıflandırırken iki soru sorulur: Ek hangi tür köke geldi ve ortaya çıkan sözcük hangi türde oldu? Eğer isim köküne gelip yine isim oluşturuyorsa isimden isim yapım eki vardır. Ev-li, tuz-suz, çocuk-su gibi örneklerde kök isimdir ve sonuç da isim ya da isim soylu bir sözcüktür; ek anlamı değiştirir ama türü her zaman değiştirmek zorunda değildir. Bu nokta önemlidir: yapım eki türü değiştirebilir, fakat tür değişikliği yapım ekinin zorunlu şartı değildir. Anlam değişmesi ise temel göstergedir.

İsimden fiil yapım ekleri, isim kökünü eylem alanına taşır. Baş-la, su-la, göz-le gibi örneklerde varlık veya kavram bildiren köklerden hareket bildiren fiiller türetilir. Fiilden isim yapım eklerinde ise hareket kökü adlaşır; sev-gi, yaz-ı, koş-u gibi biçimler bu mantıkla açıklanır. Fiilden fiil yapım ekleri de fiilin anlamını değiştirir, ettirgenlik, dönüşlülük, işteşlik veya farklı bir eylem ilişkisi kurabilir. Gör-dür, yaz-dır, döv-üş-tür gibi örneklerde fiil kökü yine fiil olarak kalır; ama eylemin anlam yapısı değiştiği için yapım eki söz konusudur.

Sınav sorularında yapım ekiyle ilgili en güçlü ipucu, sözcüğün anlamındaki yeni yönelimdir. Ev ile evli aynı alanı paylaşırsa da evli sözcüğü artık yalnız mekânı değil, belirli bir niteliği taşımaya anlatır. Çocuk ile çocuksu arasında benzerlik veya andırma anlamı doğar. Yazmak ile yazı arasında fiilden adlaşma gerçekleşir. Bu değişmeler, ekin türetme görevi üstlendiğini gösterir. Buna karşılık evde, evden, evler gibi biçimler yeni sözlük anlamı üretmediği için çekim alanında kalır.

Yapım eki çözümünde gövde kavramı da unutulmamalıdır. Kök bir yapım eki aldığı anda gövde oluşur; bu gövde yeni bir yapım eki daha alabilir. Gövdeden türemiş denildiğinde en az iki türetme basamağı aranır. Böylece öğrenci, sözcüğü yalnız sondan ek sayarak değil, kökten başlayıp her türetme adımının

anlamını kontrol ederek çözer. Yapım ekleri bu yüzden Türkçenin hem anlam üretme hem de sözcük türlerini dönüştürme düzenini anlamanın anahtarıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.5.4 · Çekim Ekleri

Çekim Ekleri: Sözcüğü Cümlede Göreve Bağlayan Ekler

KISACA

Çekim ekleri, yeni sözcük türetmeyen; kök veya gövdeyi cümlede kullanılacak biçime sokan eklerdir. İsimlerde çoğul, iyelik, hâl ve tamlayan ekleri; fiillerde kip, zaman, kişi ve olumsuzluk gibi çekim unsurları bu işlevi üstlenir. Çekim eki sözcüğün temel anlamını yeni bir kavrama dönüştürmez; yalnızca sözcüğün cümledeki ilişkisini gösterir. Ev, evler, evde, evden, evim biçimlerinde aynı sözlük çekirdeği korunur; değişen şey sayısı, yeri, ayrılma ilişkisi veya sahiplik bağlantısıdır. Bu nedenle çekim eki almış bir sözcük, yapım eki almadıkça yapı bakımından türemiş sayılmaz. Sınavda çekim eki soruları çoğu zaman anlam değişmesi ile görev ilişkisini ayırma becerisini ölçer. Ek sözcüğe yeni sözlük anlamı kazandırmıyor, onu başka sözcüklerle ilişkilendiriyorsa çekim ekidir.

Çekim ekleri, Türkçede sözcükleri cümle içinde kullanılabilir hâle getiren görev ekleridir. Bir sözcük tek başına anlam taşısa bile cümleye girdiğinde çoğu zaman sayı, sahiplik, durum, kişi, zaman veya kip ilişkisi kurmak zorunda kalır. Çekim ekleri bu ilişkileri gösterir. Yapım eklerinden farkı, yeni bir sözlük birimi üretmemeleridir. Sözcüğün anlam çekirdeği korunur; yalnızca o sözcüğün cümlede hangi görevle yer aldığı belirginleşir.

İsim çekim ekleri, ad soylu sözcükleri cümlede başka öğelerle ilişkilendirir. Çokluk eki varlığın birden fazla olduğunu gösterir. İyelik ekleri, adın kime veya neye ait olduğunu belirtir. Hâl ekleri, adın yüklemle veya cümlede diğer unsurlarıyla kurduğu yönelme, bulunma, ayrılma, belirtme gibi ilişkileri düzenler. Tamlayan eki de isim tamlamalarında bir adın başka bir adı belirlemesini sağlar. Evler, evim, evde, evden, evin kapısı gibi biçimlerde sözcük yeni bir kavrama dönüşmez; yalnızca ilişki kurar.

Fiil çekim ekleri de benzer biçimde eylemin cümledeki zaman, kip ve kişi değerini gösterir. Gel-di-m, gel-ecek-sin, gel-se-k gibi biçimlerde eylemin gerçekleşme zamanı, tasarlanan kip değeri ve işi yapan kişi anlaşılır. Bu ekler fiili yeni bir kelimeye çevirmekten çok, cümlede yüklem olabilecek biçime getirir. Bu nedenle fiil çekim ekleri sözcüğün yapısını türemiş hâle getirmez; fiilin çekimli biçimini oluşturur.

Çekim ekiyle yapım ekini ayırmanın pratik ölçütü anlam değişmesidir. Bir ek geldiğinde sözcüğün sözlük anlamı değişiyor veya yeni bir sözcük oluşuyorsa yapım eki düşünülür. Ek yalnızca sözcüğü çoğullaştırıyor, sahiplik bildiriyor, yer-yön ilişkisi kuruyor ya da fiili kişi-zaman bakımından çekimliyorsa çekim ekidir. Evli sözcüğü evden farklı yeni bir nitelik bildirdiği için yapım eki taşır; evde sözcüğü ise ev kavramını koruyup bulunma ilişkisi kurduğu için çekim eki taşır.

Sınav sorularında çekim ekleri çoğu zaman yapı bakımından basitlik ve türemişlik sorularıyla birlikte gelir. Bir sözcük çok sayıda çekim eki almış olabilir; ama yapım eki yoksa yapı bakımından basit kalabilir. Buna karşılık bir yapım eki aldıktan sonra çekim eki alan sözcük önce gövde olur, sonra cümleye çekimle bağlanır. Bu sıra dikkatli okunursa, ekleri ezber listesi gibi görmek yerine sözcüğün anlam ve görev basamakları olarak değerlendirmek mümkün olur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.5.5 · Yapılarına Göre Sözcükler

Yapılarına Göre Sözcükler: Basit, Türemiş ve Birleşik Ayrımı

KISACA

Yapılarına göre sözcükler, sözcüğün kök, yapım eki ve birleşme ilişkisine bakılarak sınıflandırılır. Basit sözcükler yapım eki almamış sözcüklerdir; çekim eki alsalar bile yeni söz türetmedikleri için basit kalabilirler. Türemiş sözcükler en az bir yapım eki almış sözcüklerdir; bu ek sözcüğün anlamında yeni bir yön oluşturur. Birleşik sözcükler ise iki veya daha fazla sözcüğün kalıplaşarak yeni bir kavramı karşılamasıyla oluşur. Bu ayırmada en sık hata, ek sayısına bakıp karar vermektir. Evler sözcüğü ek almıştır ama yapım eki taşımadığı için basittir; evli sözcüğü bir yapım ekiyle yeni anlam kazandığı için türemiştir. Sözcükte yapı sorularında önce kök bulunmalı, ardından gelen eklerin yapım mı çekim mi olduğu ve sözcüğün tek kökten mi birleşmeden mi oluştuğu belirlenmelidir.

Yapılarına göre sözcükler, Türkçede sözcüğün nasıl kurulduğunu gösteren sınıflamadır. Bu sınıflama üç ana başlıkta düşünülür: basit, türemiş ve birleşik sözcükler. Basit sözcük, yapım eki almamış sözcüktür. Burada önemli olan, sözcüğün hiç ek almamış olması değildir; yapım eki almamış olmasıdır. Ev, yol, kitap gibi kök hâlindeki sözcükler basittir. Evler, yolda, kitabım gibi çekim eki almış biçimler de yeni bir sözlük anlamı üretmediği için yapı bakımından basit kabul edilebilir.

Türemiş sözcük, kök veya gövdeye en az bir yapım eki getirilmesiyle oluşur. Yapım eki geldiğinde sözcük anlam bakımından yeni bir alana geçer. Gözlük, tuzlu, başla, yazı, sevgi gibi örneklerde kök artık tek başına durmaz; ekle birlikte yeni bir sözcük kurar. Türemişlik için ekin tür değiştirmesi şart değildir. İsimden isim yapan bir ek türü koruyabilir; ama anlam değiştiği için sözcük türemiştir. Bir sözcük birden fazla yapım eki de alabilir. Böyle durumlarda önce kökten gövde oluşur, sonra gövde yeni bir yapım ekiyle yeniden türeyebilir.

Birleşik sözcüklerde ise temel özellik eklenmeden çok birleşmedir. İki veya daha fazla sözcük kalıplaşarak tek bir kavramı karşılar. Hanımeli, gecekondu, bilgisayar, ayakkabı gibi örneklerde parçalar artık her zaman ayrı ayrı anlamlarıyla işlem görmez; bütün sözcük yeni bir adlandırma değeri kazanır. Birleşik sözcüğü türemiş sözcükten ayırırken tek köke gelen yapım ekinden mi, yoksa birden fazla sözün kalıplaşmasından mı söz edildiğine bakılır.

Sınav çözümünde yapı ayrımı için güvenilir sıra bellidir. Önce sözcüğün kökü veya kökleri bulunur. Sonra ekler varsa bunların yapım mı çekim mi olduğu incelenir. Yapım eki yoksa, çekim eki bulunsa bile sözcük basit kalabilir. Yapım eki varsa sözcük türemiştir. Birden fazla bağımsız sözcük birleşip tek kavram oluşturmuşsa birleşik yapı gündeme gelir. Bu sıra izlenmediğinde, çok ekli bir çekimli sözcük yanlışlıkla türemiş sanılabilir ya da tek yapım eki almış bir sözcüğün türemişliği gözden kaçabilir.

Yapılarına göre sözcükler konusu, kök-gövde ve ekler konularının ortak sonucudur. Kök doğru bulunmadan basitlik anlaşılamaz; yapım eki ile çekim eki ayrılmadan türemişlik belirlenemez; birleşik

sözcüklerde de parçaların kalıplaşıp kalıplaşmadığı görülmeden karar verilemez. Bu nedenle yapı sorularında acele biçim tanıma yerine, sözcüğün anlamını, kuruluşunu ve cümledeki kullanımını birlikte okumak gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.1 · İsim (Ad)

İsim: Varlıkları ve Kavramları Karşıl原因 Sözcük Türü**KISACA**

İsim, varlıkları, kavramları, duygu ve düşünceleri karşılayan sözcük türüdür. Dil içinde nesneleri, kişileri, yerleri, olayları ve soyut kavramları adlandırarak kalıcı bir karşılık oluşturur. Bu yüzden isimler, sözcük türleri konusunun merkezindedir; zamir, sıfat, zarf ve tamlama gibi başlıklar çoğu zaman ismin kurduğu zemine göre anlaşılır. Bir sözcüğün isim olup olmadığı yalnız biçimine bakılarak değil, cümlede neyi karşıladığına bakılarak belirlenir. Kalem, kamera, kedi, sevgi, düşünce gibi sözcükler farklı varlık veya kavram alanlarını adlandırır. İsimler çekim eklerini alabilir, tamlama kurabilir, cümlede özne, nesne veya tümleç gibi görevler üstlenebilir. Sınavda isim soruları genellikle varlık karşılama, kalıcılık ve ek alabilme özelliklerini birlikte okumayı gerektirir.

İsim ya da ad, dilde varlıkları ve kavramları karşılayan sözcük türüdür. Bir nesnenin, kişinin, yerin, duygunun, düşüncenin veya durumun adı olduğunda o sözcük isim alanına girer. Kalem, masa, Ankara, çocuk, kedi gibi somut varlık adları da; sevgi, korku, düşünce, özgürlük gibi soyut kavram adları da bu gruptadır. İsimlerin temel işlevi, dünyadaki ya da zihindeki varlıkları kalıcı biçimde adlandırmaktır. Kaynak anlatımda da isimlerin varlıkları karşılama özelliği, sözcük türleri içindeki ana başlangıç noktası olarak ele alınır.

İsmi tanıırken cümledeki göreve ve anlam alanına birlikte bakılır. Bir sözcük gözle görülen bir nesneyi karşılayabilir; bu durumda isim olduğunu fark etmek kolaydır. Ancak yalnız somut varlıklar isim değildir. Duygular, düşünceler, nitelikler ve soyut kavramlar da adlandırıldığında isim olur. Bu yüzden isim bilgisi, yalnız nesne adı ezberi değildir; dilin adlandırma gücünü kavramaktır. Bir sözcük varlığı veya kavramı karşılıyorsa, cümledeki görevine göre özne, nesne, dolaylı tümleç ya da tamlayan olabilir.

İsimlerin önemli özelliklerinden biri çekim ekleriyle rahatça kullanılabilmeleridir. Çokluk eki, iyelik eki, hâl ekleri ve tamlayan eki adların cümlede başka unsurlarla ilişki kurmasını sağlar. Kalem, kalemim, kalemde, kalemin ucu gibi biçimlerde isim yeni bir sözcüğe dönüşmez; farklı ilişkiler kazanır. Bu özellik, isimleri fiillerden ve diğer sözcük türlerinden ayırmada işe yarar. Ayrıca isimler tamlama kurarak başka isimleri belirleyebilir veya sıfatlar tarafından nitelenebilir.

Sözcük türleri sorularında isim ile zamir, sıfat ve zarf ayrımı dikkat ister. Zamir, ismin yerini tutar; sıfat, ismi niteler veya belirtir; zarf ise genellikle fiili, fiilimsiyi, sıfatı ya da başka bir zarfı etkiler. Bu nedenle bir sözcüğün tek başına değil, cümledeki ilişkisi içinde değerlendirmek gerekir. Güzel sözcüğü bir varlığın adı olarak kullanılırsa isimleşebilir, bir adı nitelerse sıfat olur. Bu esneklik, isim konusunu cümle bağlamından koparmadan çalışmayı gerektirir.

İsimler konusu, sonraki alt başlıkların temelidir. Varlığın türüne göre özel ve cins ad ayrımı, sayısına göre tekil, çoğul ve topluluk adları, hâl ekleri ve isim tamlamaları hep bu ana tanımın üzerine kurulur. Öğrenci isim kavramını yalnız bir tanım olarak değil, sözcüğün cümlede varlığı nasıl karşıladığını gösteren bir merkez olarak kavradığında, sözcük türleri sorularında daha tutarlı karar verir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.2 - Varlıkların Türüne Göre İsimler

Varlıkların Türüne Göre İsimler: Özel Ad, Cins Ad, Somut ve Soyut Ad

KISACA

Varlıkların türüne göre isimler, adlandırılan varlığın tek ve belirli bir varlık mı, yoksa aynı türden birçok varlığı kapsayan genel bir ad mı olduğunu gösterir. Özel adlar, tek olan veya belirli bir varlığı karşılayan adlardır; kişi adları, ülke, şehir, kurum, eser ve belirli yer adları bu gruba girer. Cins adlar ise aynı türden varlıkların ortak adıdır; şehir, insan, kitap, okul gibi sözcükler bu mantıkla değerlendirilir. Bu ayrımın yanında somut ve soyut ad ayrımı da varlığın duyu organlarıyla algılanıp algılanamadığına bakar. Kalem, kedi, masa somut; sevgi, korku, düşünce soyuttur. Sınavda sözcüğün türünü belirlerken yalnız büyük harfe bakmak yetmez; sözcüğün cümlede belirli bir varlığı mı yoksa tür adını mı karşıladığı okunmalıdır.

Varlıkların türüne göre isimler, isim konusunun adlandırma yönünü ayrıntılandırır. Bir ad, bazen tek ve belirli bir varlığı gösterir; bazen de aynı türden bütün varlıkların ortak adıdır. Bu ayrım özel ad ve cins ad karşıtlığıyla açıklanır. Özel ad, eşî olmayan ya da dil içinde belirli bir varlığa verilmiş addır. Ankara, Türkiye, Ahmet, Çanakkale, Türk Dil Kurumu, Nutuk gibi adlar belirli kişi, yer, kurum veya eserleri karşılar. Cins ad ise aynı türden varlıkların tümüne verilen ortak addır; şehir, insan, kitap, kurum, nehir, çocuk gibi sözcükler bir türün genel adıdır.

Özel ad ile cins ad ayrımında cümledeki kullanım önemlidir. Bir sözcük büyük harfle yazılmış diye her durumda yalnız biçimsel bir karar verilmez; o sözcüğün belirli bir varlığa mı yoksa genel bir türe mi işaret ettiğine bakılır. İstanbul özel addir çünkü belirli bir şehri gösterir; şehir ise cins addir çünkü aynı türden birçok yerleşimi kapsar. Benzer biçimde Kedi bir hayvan türünü genel olarak anlatıyorsa cins addir; ancak bir hayvana özel ad olarak verilmişse o kullanımda özel ad değeri kazanabilir. Bu yüzden anlam ve bağlam birlikte okunmalıdır.

Varlığın algılanma biçimine göre isimler somut ve soyut olarak da ayrılır. Somut adlar duyu organlarıyla algılanabilen varlıkları karşılar. Masa, ses, koku, ışık, kalem gibi sözcüklerde varlık duyular aracılığıyla fark edilebilir. Soyut adlar ise doğrudan duyularla algılanamayan, zihinsel veya duygusal kavramları karşılar. Sevgi, korku, umut, düşünce, özgürlük gibi sözcüklerde adlandırılan şey nesne gibi tutulmaz; zihinde kavranır. Bu ayrım, sözcüğün gerçek dünyada maddi bir karşılığı olup olmamasından çok, algılanma yoluna göre değerlendirilir.

Sınav sorularında bu alt sınıflar çoğu zaman birlikte kullanılır. Bir sözcük hem özel ad hem somut ad olabilir; Ankara belirli bir yeri gösterdiği için özel ad, mekânsal bir varlığı karşıladığı için somut addir. Sevgi cins ad değil, soyut bir kavram adıdır; belli bir eserin adı olarak kullanılırsa özel adlaşabilir. Böyle örnekler, isim türlerini ezber tablosu gibi değil, adlandırılan varlığın niteliğini okuma işi olarak görmeyi gerektirir.

Bu başlığın sağlam öğrenilmesi, yazım kurallarıyla da bağlantı kurar. Özel adların büyük harfle yazılması ve ek aldıklarında kesme işaretiyle ilgili kurallar ayrı bir yazım başlığıdır; fakat o kuralları uygulamak için önce özel adın ne olduğunu doğru tanımak gerekir. Varlıkların türüne göre isimler bu nedenle hem sözcük türü hem de yazım bilgisinin temel ayrımlarından biridir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.3 · Varlıkların Sayılarına Göre İsimler

Varlıkların Sayılarına Göre İsimler: Tekil, Çoğul ve Topluluk Adları

KISACA

Varlıkların sayılarına göre isimler, adın bir varlığı mı, birden çok varlığı mı yoksa biçimce tekil olduğu hâlde bir topluluğu mu karşıladığını gösterir. Tekil adlar tek bir varlığı belirtir; kalem, öğrenci, şehir gibi sözcükler bu gruptadır. Çoğul adlar genellikle -lar, -ler ekiyle birden çok varlığı anlatır; kalemler, öğrenciler, şehirler gibi. Topluluk adları ise çoğul eki almadan birden fazla varlıktan oluşan bir bütünü karşılar; ordu, sınıf, millet, takım gibi sözcüklerde biçim tekil, anlam topludur. Sınavda sayılarına göre isimler sorulurken yalnız ek varlığına bakmak yanıltıcı olabilir. Çoğul eki alan her sözcük çoğul ad olur; ancak topluluk adında çoğul eki bulunmasa da anlam çokluk içerir. Bu yüzden biçim ve anlam birlikte değerlendirilmelidir.

Varlıkların sayılarına göre isimler, adın kaç varlığı karşıladığıyla ilgilidir. Bu sınıflama tekil ad, çoğul ad ve topluluk adı üzerinden kurulur. Tekil adlar, bir varlığı veya bir kavramı tek olarak karşılar. Kitap, çocuk, şehir, masa, düşünce gibi sözcüklerde sayı bakımından tek bir adlandırma vardır. Bu sözcükler çoğul eki almamış hâllerleriyle tekil kabul edilir; ancak soyut ya da somut olmaları bu sınıflamayı değiştirmez. Sayı bakımından esas ölçüt, adın birim olarak nasıl kullanıldığıdır.

Çoğul adlar, birden fazla varlığı karşılayan adlardır. Türkçede bu anlam çoğu zaman -lar, -ler ekiyle kurulur. Kitaplar, çocuklar, şehirler, düşünceler gibi biçimler, aynı türden birden çok varlığı anlatır. Çoğul eki çekim eki olduğu için sözcüğün sözlük anlamını yeni bir kelimeye dönüştürmez; yalnızca sayı değerini değiştirir. Bu nedenle kitaplar sözcüğü yapı bakımından türemiş değil, çekim eki almış basit bir sözcük olabilir. Sayılarına göre isimler başlığı, çekim ekleri konusuyla bu noktada birleşir.

Topluluk adları, biçimce tekil görünen fakat anlamca birden çok varlıktan oluşan bütünü karşılayan adlardır. Ordu, millet, sınıf, takım, sürü, aile gibi sözcüklerde tek bir sözcük vardır; ama bu sözcük tek bir bireyi değil, bireylerden oluşan bir topluluğu anlatır. Topluluk adlarını çoğul adlardan ayıran nokta, çoğul ekinin bulunması değil, anlamın çokluk içermesidir. Sınıf sözcüğü tek bir derslik anlamında kullanılabileceği gibi öğrencilerden oluşan grup anlamında da topluluk değeri taşıyabilir; bu yüzden bağlam önemlidir.

Sınavda bu ayrım genellikle biçim ve anlamı birlikte okuma becerisini ölçer. Öğrenciler sözcüğünde çoğul eki açıkça vardır; bu nedenle çoğul addır. Öğrenci sözcüğü tek bir kişiyi gösteriyorsa tekil addır. Sınıf sözcüğü öğrenciler topluluğunu anlatıyorsa topluluk addır; sınıflar biçiminde kullanıldığında ise topluluk adı çoğul eki almış olabilir. Demek ki bir sözcük hem topluluk anlamı taşıyabilir hem de ayrıca çoğul çekimi alabilir. Bu iki düzeyi karıştırmamak gerekir.

Varlıkların sayılarına göre isimler, isim çekim eklerini anlamayı da güçlendirir. Çoğul eki çekim ekidir; sözcüğü cümlede sayı bakımından düzenler. Topluluk adı ise ekten çok anlamla ilgilidir. Öğrenci, ek

görüp hemen hüküm vermek yerine adın neyi karşıladığını, kaç varlığı düşündüğünü ve cümlede nasıl kullanıldığını okuduğunda bu başlıkta güvenli sonuca ulaşır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.4 · İsmi Hâlleri

İsmi Hâlleri: Adın Cümlede Yükleme Kurduğu İlişkiler

KISACA

İsmi hâlleri, adın cümlede yükleme veya başka sözcüklerle kurduğu görev ilişkilerini gösteren çekim biçimleridir. Yalın hâl ek almaz; ad temel biçimiyle kullanılır. Belirtme hâli, adın belirli nesne olarak kullanılmasını sağlar ve genellikle -ı, -i, -u, -ü biçimleriyle görülür. Yönelme hâli -a, -e; bulunma hâli -da, -de; ayrılma hâli -dan, -den ekleriyle kurulur. Tamlayan hâli ise -ın, -in, -un, -ün biçimleriyle isim tamlamalarında sahiplik veya aitlik ilişkisi oluşturur. Hâl ekleri çekim ekidir; sözcüğün anlamını yeni bir kelimeye dönüştürmez, yalnızca cümledeki yerini belirler. Bu başlıkta ekin biçimi kadar, adın cümlede hangi soruya cevap verdiği ve hangi ilişkiyi kurduğu da önemlidir.

İsmi hâlleri, adların cümle içinde görev almasını sağlayan çekim biçimleridir. Bir isim tek başına bir varlığı veya kavramı karşılar; hâl ekleri ise bu adın yükleme, başka adlarla veya cümlelerin öteki unsurlarıyla nasıl ilişkilendiğini gösterir. Bu nedenle hâl ekleri yapım eki değildir. Ev, evi, eve, evde, evden biçimlerinde ev kavramı korunur; değişen şey adın cümledeki yönü, yeri, ayrılma noktası veya nesne oluşudur.

Yalın hâl, adın hâl eki almamış biçimidir. Kitap masada duruyor cümlesinde kitap sözcüğü yalın hâlde özne olabilir. Belirtme hâli, adın belirli nesne olarak kullanılmasını sağlar. Kitabı okudum cümlesinde kitabı sözcüğü neyi sorusuna cevap verir ve belirli nesne değerindedir. Bu ek ünlü uyumuna göre -ı, -i, -u, -ü biçimlerinde görünür; araya yardımcı ses girebilir. Belirtme hâlini iyelik ekiyle karıştırmamak için cümledeki nesne ilişkisi mutlaka kontrol edilmelidir.

Yönelme hâli, -a ve -e ekleriyle adın yöneldiği kişi, yer veya hedefi gösterir. Okula gittim, sana söyledim gibi örneklerde hareketin yönü ya da ilişkinin hedefi belirlenir. Bulunma hâli -da, -de biçimleriyle yer, zaman veya durum içinde bulunmayı anlatır; evde bekledi, yazda değil yazın kullanımı gibi örneklerde bağlam belirleyicidir. Ayrılma hâli -dan, -den biçimleriyle çıkış, uzaklaşma, kaynak veya neden ilişkisi kurar; okuldan geldi, korkudan sustu gibi kullanımlarda bu ilişki görülür.

Tamlayan hâli, isim tamlamalarında bir adın başka bir adla aitlik veya belirleme ilişkisi kurmasını sağlar. Evin kapısı, çocuğun kitabı gibi yapılarda ilk ad tamlayan konumundadır. Bu ek çoğu zaman -ın, -in, -un, -ün biçimlerinde görünür ve iyelik ekiyle birlikte tamlama sistemini tamamlar. Hâl ekleri içinde tamlayan eki, nesne veya yer-yön ilişkisi kurmaktan çok adlar arasında bağ kurmasıyla ayrılır.

Sınav sorularında ismi hâllerini ayırırken yalnız ek biçimine bakmak yeterli değildir. Aynı ses dizisi farklı görevlerde bulunabilir; özellikle belirtme hâli ile üçüncü tekil iyelik eki karıştırılabilir. Bu yüzden sözcüğün cümlede neye cevap verdiği, yükleme nasıl ilişkilendiği ve tamlama içinde bulunup bulunmadığı okunmalıdır. Hâl ekleri doğru çözüldüğünde hem cümlelerin öğeleri hem de isim tamlamaları daha sağlıklı analiz edilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.5 · İsim Tamlamaları

İsim Tamlamaları: Tamlayan, Tamlanan ve Anlam Bağı

KISACA

İsim tamlamaları, en az iki ismin birbirine bağlanarak aitlik, tür, parça-bütün ya da belirleme ilişkisi kurduğu söz öbekleridir. Bu yapıda ilk unsur tamlayan, ikinci unsur tamlanan görevindedir. Belirtili isim tamlamasında tamlayan ilgi eki, tamlanan iyelik eki alır; okulun kapısı örneğinde okulun tamlayan, kapısı tamlanandır. Belirtisiz isim tamlamasında tamlayan ek almaz, tamlanan iyelik ekiyle kurulur; okul kapısı örneğinde ilişki daha genel ve tür adı gibidir. Zincirleme isim tamlamasında ise bir tamlama başka bir ismin ya da tamlamanın içinde yeniden tamlama ilişkisi kurar. Çözümde yalnız ekleri görmek yetmez; iki unsurun da isim değerinde olup olmadığı, tamlanan unsurun hangi varlığı karşıladığı ve araya giren sıfatların yapıyı bozup bozmadığı birlikte okunmalıdır.

İsim tamlaması, iki ismin yan yana gelip tek bir anlam birimi oluşturmasıyla kurulur. Birinci isim çoğu zaman kime, neye veya hangi varlığa ait olduğunu sezdirir; ikinci isim ise asıl karşılanan varlığı taşır. Bu yüzden tamlamada anlamın merkezi genellikle tamlanandadır. Kedilerin sesi dendiğinde asıl söylenen ses kavramıdır; kedilerin sözü bu sesin kime ait olduğunu belirler. Sokak kedisi dendiğinde de asıl varlık kedir; sokak sözcüğü kedinin türünü veya ilişki alanını daraltır. Bu mantık kavranmadan yalnızca ek ezberiyle yapılan çözüm, özellikle sıfat tamlamalarıyla karışan örneklerde çabuk dağılır.

Belirtili isim tamlamasında tamlayan ilgi eki alır; bu ek -ın, -in, -un, -ün biçimlerinde görülebilir ve ses uyumuna göre farklılaşır. Tamlanan ise iyelik eki taşır. Evin kapısı, öğrencinin defteri, kedilerin sesi gibi yapılarda ilk unsur belirli bir sahiplik veya aitlik alanı kurar. Bu tür tamlamalarda iki taraf arasındaki bağ daha belirgindir; hangi evin kapısı, hangi öğrencinin defteri sorularına cevap verilebilir. Tamlayan eki kimi örneklerde düşmüş gibi görünse de anlamda belirli bir aitlik varsa yapı dikkatle değerlendirilmelidir.

Belirtisiz isim tamlamasında tamlayan ek almaz, tamlanan ise iyelik eki alır. Okul kapısı, sokak kedisi, kitap kapağı gibi yapılarda ilk isim çoğu zaman tür, cins, yer veya amaç bildirir. Bu nedenle belirtisiz tamlamalar zamanla kalıplaşmaya ve tek kavram gibi algılanmaya daha yatkındır. Burada öğrencinin yapacağı en önemli ayırım, birinci sözcüğün sıfat mı yoksa isim mi olduğudur. Beyaz kedi yapısında beyaz bir nitelik bildirir ve sıfattır; sokak kedisi yapısında sokak bir varlık adıdır ve kediyle isim tamlaması kurar.

Zincirleme isim tamlaması, birden çok tamlama ilişkisinin iç içe geçmesiyle oluşur. Okul bahçesinin kapısı örneğinde okul bahçesi bir tamlama kurar, bu bütün daha sonra kapısı sözcüğüyle yeni bir tamlama ilişkisine girer. Zincirleme yapılarda her parçayı tek tek ayırmak gerekir; aksi hâlde hangi unsurun tamlayan, hangisinin tamlanan olduğu karışır. Araya sıfat girmesi isim tamlamasını bozmadır. Eski okulun bahçesi ya da okulun büyük kapısı gibi örneklerde sıfatlar bir unsuru nitelese de temel tamlama bağı sürer.

Sınav çözümünde isim tamlaması aranırken önce öbeğin sonundaki asıl isme bakılır, ardından bu ismin solundaki adların onunla aitlik, tür veya belirleme ilişkisi kurup kurmadığı denetlenir. Tamlayan ve tamlanan ekleri yardımcı işaretlerdir; fakat cümledeki görev ve anlam ilişkisi son kararı verir. Böyle bakıldığında isim tamlaması, yalnız sözcük türleri içinde değil, cümlenin öğelerini ve söz gruplarını çözmede de merkezi bir araç hâline gelir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.6 - Zamir (Adıl)

Zamirler: İsmi Yerini Tutan Sözcükler

KISACA

Zamir, bir ismin yerini tutan ve o ismi tekrar etmek zorunda bırakmayan sözcük ya da ek değerindeki unsurdur. İsim bir varlığı doğrudan karşılar; zamir ise o varlığa işaret eder, onu kişi, belirsizlik, soru veya aitlik yoluyla yeniden temsil eder. Bu nedenle zamirlerin temel ölçütü yerini tuttuğu ismin cümlede gerçekten bulunup bulunmamasıdır. Ben, sen, o, biz, siz, onlar kişi zamirleridir; bu, şu, o gibi sözcükler bir ismin önünde değil de tek başına kullanıldığında işaret zamiri olur. Biri, kimse, bazıları belgisiz zamir; kim, ne, hangisi soru zamiri; benimki, sendeki gibi kullanımlardaki -ki ise ilgi zamiri değerindedir. Zamiri sıfatla karıştırmamak için sözcüğün arkasından bir isim gelip gelmediği ve sözcüğün o ismi niteleyip nitelemediği mutlaka kontrol edilmelidir.

Zamir, adın yerini tutma göreviyle çalışan sözcük türüdür. Bir cümlede aynı ismi tekrar tekrar kullanmak yerine onu temsil eden bir unsur devreye girer. Ayşe kitabı aldı, Ayşe kitabı okudu demek yerine Ayşe kitabı aldı, onu okudu denildiğinde onu sözcüğü kitap adının yerini tutar. Bu yer tutma görevi zamirin çekirdeğidir. Zamir, çoğu zaman bir varlığı kalıcı olarak adlandırmaz; bağlamda zaten bilinen ya da soruyla aranan bir varlığı temsil eder. Bu yüzden zamirleri doğru çözmek için yalnız sözcüğe değil, cümlelerin içinde hangi ismin yerine geçtiğine bakmak gerekir.

Zamirler kendi içinde farklı anlam görevleri taşır. Kişi zamirleri konuşan, dinleyen ve hakkında konuşulan kişileri gösterir. İşaret zamirleri bir varlığı yer, uzaklık ya da bağlam ilişkisiyle gösterir. Belgisiz zamirler varlığı kesinleştirmeden karşılar; bazıları, biri, kimse gibi sözcükler bu yüzden tam bir kişi ya da nesne adı vermez. Soru zamirleri ise cevabı istenen adın yerini tutar. Kim geldi sorusunda kim sözcüğü kişi adının yerinde durur; ne aldın sorusunda ne nesne adının karşılığını bekler. İlgi zamiri ise ek durumunda çalışır ve daha önce söylenmiş bir tamlananı tekrar ettirmeden aitlik bağı kurar.

Zamir çözümünde en büyük tuzak, aynı sözcüğün başka bir görevle kullanılabilmesidir. Bu sözcüğü tek başına kullanıldığında bir varlığı gösteriyorsa işaret zamiri olabilir; bu kitap yapısında ise kitap adının önünde durduğu için işaret sıfatı olur. Bazı kişiler dendiğinde bazı sözcüğü kişiler adını belirtir ve sıfattır; bazıları dendiğinde artık bir ismin yerini tutar ve belgisiz zamirdir. Aynı mantık hangi, kaç, ne gibi soru sözcüklerinde de görülür. Hangi kitap sorusunda hangi sıfattır; hangisi sorusunda bir adın yerini tuttuğu için zamirdir.

Zamirler isim soylu olduğu için cümlede isimlerin aldığı birçok görevi üstlenebilir. Özne, nesne, dolaylı tümleç veya tamlayan olabilirler; hâl ekleri ve iyelikte birlikte kullanılabilirler. Ona söyledim, bunu aldım, senden bekledim örneklerinde zamirler cümle içinde yüklemle doğrudan ilişki kurar. Bu özellik sıfatlardan ayrılmasını kolaylaştırır; niteleyici görevde kalan sıfat, isim çekim ekleriyle ad gibi davranmaya başladığında çoğu zaman adlaşır ya da zamirleşmiş bir değere yaklaşır.

Sınav odaklı okuma için zamirde üç soru yeterli bir denetim sağlar: Sözcük bir ismin yerini mi tutuyor, arkasından nitelediği açık bir isim geliyor mu, cümlede hangi varlığı temsil ediyor? Bu üç soru doğru

sorulduğunda zamir; sıfat, zarf ve isimle karışmaz. Zamirleri yalnız liste olarak ezberlemek yerine yer tutma mantığıyla görmek, özellikle parça içinden sözcük türü sorularında daha sağlam sonuç verir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.7 · Kişi Zamirleri

Kişi Zamirleri: Konuşan, Dinleyen ve Anlatılan Kişi**KISACA**

Kişi zamirleri, konuşma durumundaki kişileri isim yerine karşılayan zamirlerdir. Ben ve biz konuşanı; sen ve siz dinleyeni; o ve onlar hakkında söz edilen kişi ya da varlığı gösterir. Bu sözcükler adın yerini tuttukları için cümlede özne, nesne, dolaylı tümleç veya tamlayan gibi görevler üstlenebilir. Beni gördü, sana anlattı, onlardan bekledik örneklerinde kişi zamiri hâl eki alarak cümlelerin farklı ilişkilerine katılır. Kişi zamirleriyle işaret sözcükleri özellikle o kullanımında karışabilir. O tek başına bir kişinin veya varlığın yerini tutuyorsa kişi ya da bağlama göre işaret zamiri; o kitap gibi bir ismin önünde kullanılıyorsa işaret sıfatıdır. Dönüşlülük bildiren kendi sözcüğü kimi kaynaklarda kişi zamirleriyle birlikte ele alınsa da sınav dilinde çoğu zaman ayrı bir dönüşlülük değeriyle yorumlanır.

Kişi zamirleri, dilde konuşma ilişkisinin taraflarını adlandırmadan gösterir. Ben sözcüğü konuşanı, sen sözcüğü kendisine seslenileni, o sözcüğü ise konuşma ortamında hakkında söz edilen üçüncü kişiyi ya da varlığı temsil eder. Çoğul biçimler olan biz, siz ve onlar da aynı ilişkiyi çoğul düzeye taşır. Bu sözcüklerin ortak özelliği bir ismin yerini tutmalarıdır. Ahmet geldi yerine o geldi dendiğinde artık Ahmet adı tekrar edilmez; o zamiri bağlamda bu adı karşılar.

Kişi zamirleri isim soylu oldukları için isimlerin aldığı çekim ilişkilerine girebilir. Beni, bana, bende, benden biçimleri ben zamirinin hâl ekleriyle kurulmuş biçimleridir. Senin kitabın, bizim evimiz, onların düşüncesi gibi yapılarda kişi zamiri tamlayan konumuna geçer ve ilgi eki alır. Bu nedenle kişi zamirini yalnız yalın biçimleriyle düşünmek eksik kalır; cümlede karşılaşılan bana, senden, onu, bizim gibi biçimler de aynı zamir ailesinin çekimli kullanımlarıdır.

Kişi zamirlerinde dikkat isteyen noktalardan biri o sözcüğüdür. O, ben ve sen dizisinin üçüncü tekil kişisidir; fakat aynı sözcük işaret anlamı da taşıyabilir. O geldi cümlesinde bir kişi ya da varlık adı yerine geçiyorsa zamirdir. O çocuk geldi cümlesinde ise çocuk adından önce gelmiş, onu göstermiş ve nitelemiştir; burada işaret sıfatı görevindedir. Bu ayırım, sözcüğün arkasından açık bir isim gelip gelmediği kontrol edilerek yapılır.

Kendi sözcüğü dönüşlülük anlamı taşır ve öznenin yaptığı işi yine kendisine bağlar. Bazı anlatımlarda kişi zamirleriyle aynı yerde verilir; çünkü o da kişiyle ilgili bir varlığı temsil eder. Ancak sınav okumasında kendi sözcüğü ayrı bir dönüşlülük değeriyle görülürse onu doğrudan ben, sen, o dizisine karıştırmamak daha güvenlidir. Kendim, kendin, kendisi gibi biçimler kişi ekleriyle genişleyebilir ve cümlede yine adın yerini tutar.

Kişi zamirlerini çözerken sözcüğün kişi ilişkisini mi, yoksa bir nesneyi gösterme ya da niteleme ilişkisini mi taşıdığı anlaşılmalıdır. Ben, sen, biz, siz gibi biçimler genellikle açıktır; o ve onlar ise bağlama bakılarak değerlendirilir. Zamirin aldığı ekler çözümü bozamaz, tersine cümlede hangi görevi üstlendiğini gösterir. Böylece kişi zamiri, hem sözcük türü sorularında hem de cümlelerin öğeleri çözümlerinde güvenilir biçimde tanınır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.8 · İşaret Zamirleri

İşaret Zamirleri: Gösterme Yoluyla İsmi Yerini Tutma

KISACA

İşaret zamirleri, bir varlığı adını söylemeden gösterme yoluyla karşılayan zamirlerdir. Bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar gibi sözcükler tek başına bir ismin yerini tuttuğunda işaret zamiri olur. Bu kitabı aldım cümlesinde bu sözcüğü kitap adını belirttiği için sıfattır; bunu aldım cümlesinde ise kitap ya da başka bir nesne adının yerini tuttuğu için işaret zamiridir. Ayrımın özü, işaret sözcüğünden sonra açık bir isim gelip gelmediğidir. İşaret zamirleri hâl eki alabilir: bunu, şuna, onda, bunlardan gibi biçimler cümlede nesne veya tümleç olabilir. O sözcüğü kişi zamiriyle de karışabilir; insanı kişi olarak temsil ediyorsa kişi zamiri, bağlamdaki bir nesne ya da durumu gösteriyorsa işaret zamiri olarak değerlendirilir.

İşaret zamiri, konuşanın bir varlığı adını doğrudan söylemeden göstermesini sağlar. Bu, şu ve o sözcükleri yakınlık, uzaklık veya bağlam ilişkisi kurar; bunlar, şunlar ve onlar biçimleri çoğul karşılıklar olarak kullanılabilir. Zamir olmaları için temel şart, bu sözcüklerin bir ismin önünde niteleyici olarak değil, doğrudan o ismin yerinde bulunmasıdır. Bu geldi cümlesinde bu sözcüğü bağlama göre bir kişi, nesne ya da durumu temsil eder. Bu kitap geldi gibi bir yapı ise zaten anlam bakımından uygun değildir; bu kitap ifadesinde bu sözcüğü kitap adını gösterdiği için işaret sıfatıdır.

İşaret zamirleri ile işaret sıfatları arasındaki ayırım sınav sorularında çok belirleyicidir. Bu sevgi, şu ev, o soru gibi yapılarda işaret sözcüğü arkasından gelen ismi belirtir; burada isim açıkça durduğu için sözcük sıfat görevindedir. Buna karşılık bu, şu, o tek başına kullanıldığında veya bunu, şunu, onda, bunlardan gibi ekli biçimlere girdiğinde bir adın yerini tutar. Bunu okudum cümlesinde bunu sözcüğü okunan şeyin adını tekrar ettirmez; varlığı işaret ederek temsil eder.

İşaret zamirleri hâl ekleriyle rahatça kullanılabilir. Buna baktım, şundan vazgeçtim, orada bekledim, bunları getirdim gibi cümlelerde zamir cümlelerin yüklemiyle farklı ilişkiler kurar. Bu ekler zamirlik değerini ortadan kaldırmaz; aksine sözcüğün isim gibi görev aldığını gösterir. İşaret sıfatları ise niteledikleri isimle birlikte değerlendirilir ve tek başına cümle ögesi gibi davranmaz. Bu ayrımı görmek, özellikle altı çizili sözcüğün türü sorularında kısa ve güvenilir bir yol sağlar.

O sözcüğü ayrıca kişi zamiriyle kesiştiği için bağlam ister. O geldi cümlesinde sözü edilen insan ise kişi zamiri yorumu güçlüdür. O masada duruyor cümlesinde bağlam bir nesneyi gösteriyorsa işaret zamiri değeri öne çıkar. O kitap masada duruyor cümlesinde ise o artık kitap adının önünde durduğu için işaret sıfatıdır. Yani karar, sözcüğün biçiminden çok temsil ettiği varlığa ve arkasından açık bir isim gelip gelmediğine bağlıdır.

İşaret zamirini tanımak için cümlede adı verilmeyen varlık bulunmalıdır. Sözcük bir ismi göstererek onun yerini tutuyorsa zamirdir; bir ismin önünde durup onu belirtiyorsa sıfattır. Bu basit kontrol, bu, şu, o gibi çok görevli sözcüklerin yarattığı karışıklığı azaltır ve zamir-sıfat ayrımını sağlamlaştırır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.9 - Belgisiz Zamirler

Belgisiz Zamirler: Kesinleşmeyen Varlığın Yerini Tutma

KISACA

Belgisiz zamirler, hangi kişi ya da varlık olduğu kesinleştirilmeden bir ismin yerini tutan zamirlerdir. Biri, birileri, bazıları, kimse, herkes, hiçbiri, çoğu, birkaçı gibi sözcükler cümlede açık bir ismin yerine geçtiğinde belgisiz zamir olur. Temel ayırım belgisiz sıfatla yapılır. Bazı kişiler ifadesinde bazı sözcüğü kişiler adını belirttiği için sıfattır; bazıları dendiğinde kişiler adı söylenmez ve sözcük onun yerini tuttuğu için zamirdir. Belgisiz zamirler çoğu zaman genelleme, belirsizlik, eksiltme veya seçilememe anlamı taşır. Hâl ve iyelik ekleri alarak cümlede farklı görevler üstlenebilirler: birine, kimseyi, çoğundan, hiçbirimiz gibi biçimler buna örnektir. Çözümde sözcüğün belirsizlik anlamı kadar, gerçekten bir adın yerini tutup tutmadığı belirlenmelidir.

Belgisiz zamir, adı açıkça söylenmeyen bir kişi, nesne ya da topluluğu belirsiz biçimde karşılar. Bu zamirlerde varlık vardır, fakat kimliği net değildir. Biri geldi cümlesinde gelen kişinin adı verilmez; bazıları katılmadı cümlesinde hangi kişilerin katılmadığı belirlenmez. Kimse, herkes, birkaçı, çoğu, hepsi, hiçbiri gibi sözcükler de bağlama göre bir ismin yerinde durur. Bu yönüyle belgisiz zamir, hem adın tekrarını önler hem de varlığı kesinleştirmeyen bir anlam bırakır.

Belgisiz zamir ile belgisiz sıfat ayrımı bu başlığın ana noktasıdır. Bir sözcük belirsizlik bildiriyor diye doğrudan zamir sayılmaz. Bazı insanlar, birkaç soru, her öğrenci, hiçbir sebep gibi yapılarda belgisiz sözcük arkasından gelen ismi belirtir; bu durumda sıfat görevindedir. Bazıları, birkaçı, herkes, hiçbiri gibi kullanımlarda ise açık isim ortadan kalkar ve sözcük onun yerini tutar. Bazı kişiler ifadesi sıfatlı bir isim grubudur; bazıları ifadesi ise kişiler adını kendi içinde taşıdığı için belgisiz zamirdir.

Belgisiz zamirler isim gibi çekimlenebilir. Birini gördüm, birine söyledim, çoğundan yararlandım, hiçbirimiz unutmadık örneklerinde zamirler hâl veya iyelik ekleriyle cümleye bağlanır. Bu ekler belirsizlik anlamını kaldırmaz; yalnızca zaminin cümledeki görevini belirler. Özellikle kimse ve hiçbiri gibi sözcüklerde olumsuzlukla kurulan anlamlara dikkat edilir. Kimse gelmedi cümlesinde zamir özne görevindedir ve cümlenin olumsuz anlamıyla birlikte bütünleşir.

Belgisiz zamirlerde kapsam genişliği değişebilir. Herkes bütün bir topluluğu kapsayabilir; bazıları topluluğun belirli olmayan bir bölümünü gösterir; biri tek ama kimliği bilinmeyen varlığı karşılar; hiçbiri ise beklenen kümeden hiçbir unsurun seçilmediğini bildirir. Bu çeşitlilik, sözcüklerin aynı grupta olmasına rağmen cümlede aynı anlamı vermediğini gösterir. Bu yüzden yalnız ezber listesi değil, sözcüğün bağlamdaki belirsizlik türü de okunmalıdır.

Sınavda belgisiz zamir sorusu çözerken önce sözcüğün arkasından bir isim gelip gelmediği aranır. Açık isim varsa çoğu durumda sıfat görevi vardır; açık isim yoksa ve sözcük kişi ya da varlık adının yerini tutuyorsa zamir değeri öne çıkar. Ardından aldığı ekler, cümledeki öge görevini ve hangi varlık alanını temsil ettiğini gösterir. Bu yöntemle belgisiz zamir; belgisiz sıfat, sayı sıfatı ve genel isim kullanımlarıyla karıştırılmadan çözülebilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.10 - Soru Zamirleri

Soru Zamirleri: Cevabı İsim Olan Sorular

KISACA

Soru zamirleri, cevabı bir isim ya da isim değerinde unsur olan soru sözcükleridir. Kim, ne, hangisi, kaç, neresi gibi sözcükler cümlede bir adın yerini tutarak soru kurar. Kim geldi sorusunda kim, gelmesi beklenen kişinin adını temsil eder; ne aldın sorusunda ne, alınan nesnenin yerini tutar. Soru zamirlerini soru sıfatlarından ayıran temel ölçüt, soru sözcüğünden sonra açık bir ismin bulunup bulunmamasıdır. Hangi kitap dendiğinde hangi sözcüğü kitap adını belirttiği için soru sıfatıdır; hangisi dendiğinde kitap ya da seçenek adı söylenmez, sözcük onun yerini tutar ve soru zamiri olur. Soru zamirleri hâl eki alabilir: kimi, kime, neyden, hangisini gibi biçimler cümlede görev üstlenir.

Soru zamiri, bilinmeyen bir ismin yerini soru yoluyla tutar. Cümlede bir kişi, nesne, yer ya da seçenek adı eksiktir; soru zamiri bu boşluğu temsil eder ve cevabın o boşluğu doldurmasını ister. Kim geldi cümlesinde beklenen cevap bir kişi adıdır. Ne kırıldı cümlesinde beklenen cevap bir nesne adıdır. Hangisi doğru sorusunda seçeneklerden birinin adı ya da içeriği sorulur. Bu nedenle soru zamirinin mantığı, yalnız soru anlamı taşımak değil, cevabı isim olan bir boşluğu cümlede üstlenmektir.

Soru zamirleriyle soru sıfatları aynı sözcüklerden kurulabildiği için ayırım bağlamla yapılır. Hangi öğrenci geldi cümlesinde hangi sözcüğü öğrenci adını belirtir; arkasından açık bir isim geldiği için sıfattır. Hangisi geldi cümlesinde ise öğrenci, kişi ya da seçenek adı söylenmemiştir; hangisi sözcüğü bu adın yerini tutar. Kaç kitap aldın cümlesinde kaç sözcüğü kitap adının miktarını sorar ve sıfattır. Kaçını aldın cümlesinde ise kitap ya da seçenek adı düşmüş, soru sözcüğü onun yerini almıştır.

Soru zamirleri hâl ekleriyle cümle içinde değişik görevler üstlenir. Kimi gördün sorusunda kimi belirtili nesne olabilir; kime söyledin sorusunda kime yönelme ilişkisi kurar; neyden korktun sorusunda neyden ayrılma ekiyle dolaylı tümleç değerindedir. Bu ekler soru zamirinin zamirlik özelliğini ortadan kaldırmaz. Tam tersine, soru sözcüğünün bir isim gibi çekimlenip yüklemle ilişki kurduğunu gösterir.

Soru zamirleri içinde kim daha çok kişi, ne nesne ya da kavram, neresi yer, hangisi seçme, kaç miktar veya sıra içinden ayırma anlamı taşır. Fakat bu anlamlar cümledeki gerçek göreve göre okunmalıdır. Ne sözcüğü kimi zaman soru sıfatı, kimi zaman soru zamiri, kimi zaman da başka bir görevde kullanılabilir. Bu nedenle tek başına sözcük listesine güvenmek yerine, sözcüğün arkasından isim gelip gelmediği ve cevabın hangi tür adla verileceği kontrol edilmelidir.

Sınav çözümünde soru zamiri ararken önce soru sözcüğünün temsil ettiği eksik adı bulmak gerekir. Cevap bir kişi, nesne, yer ya da seçenek adıysa ve soru sözcüğü bu adın yerinde duruyorsa zamirdir. Soru sözcüğü açık bir ismin önünde durup onu belirtiyorsa sıfattır. Bu ayırım, özellikle hangi, kaç ve ne gibi çok görevli sözcüklerde belirleyicidir ve soru zamirlerinin diğer soru sözcüklerinden güvenle ayrılmasını sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.11 - İlgi Zamiri (Aitlik Eki)

İlgi Zamiri: Tamlananı Karşıllayan -ki**KISACA**

İlgi zamiri, ilgi eki almış bir isme gelen -ki biçimiyle tamlanan unsurun yerini tutan ek hâlindeki zamirdir. Benim kitabım senin kitabından yeni demek yerine benim kitabım seninkinden yeni denildiğinde seninki sözcüğündeki -ki, kitap adını tekrar ettirmez ve onun yerini tutar. Bu nedenle ilgi zamiri bir sözcük değil, ek hâlinde çalışan bir zamir değeridir. Kuruluşta önce tamlayan ilişkisi bulunur; benim, senin, okulun, evin gibi ilgi eki almış unsurdan sonra -ki gelir. İlgi zamiri ile sıfat yapan -ki ve bağlaç olan ki karıştırılmamalıdır. İlgi zamiri bitişik yazılır, öncesinde aitlik ilişkisi vardır ve çoğu zaman düşmüş bir tamlananı geri çağırır. Cümlede hâl ekleri de alabilir: benimkini, sendekine, onlarınkinden.

İlgi zamiri, Türkçede tekrar edilmesi gerekmeyen tamlananı ek biçiminde karşılayan özel bir zamirdir. Bu kullanımda -ki, kendinden önceki ilgi ekli unsura bağlanır ve daha önce söylenmiş ya da bağlamdan anlaşılan bir ismin yerini tutar. Onun defteri kırmızı, senin defterin mavi cümlesi yerine onun defteri kırmızı, seninki mavi denildiğinde seninki biçimindeki -ki, defter adını tekrar ettirmez. Yerini tuttuğu unsur bir isim olduğu için bu ek zamir değeri kazanır.

İlgi zaminin kurulması için aitlik ilişkisi önemlidir. Benimki, seninki, onunki, evinki, okulunki gibi biçimlerde önce bir ilgi ya da tamlayan bağı vardır; ardından -ki gelir. Bu -ki çoğu zaman tamlamanın tamlananını yutar denebilir. Evinki daha büyük cümlesinde evin neyi sorusu bağlamdan anlaşılır; bahçe, kapı, oda ya da başka bir ad tekrar edilmez. İşte bu eksiltile adın yerini tutma görevi, ilgi zaminin sıradan bir ek olmaktan çıkarır.

İlgi zamiri, bağlaç olan ki ve sıfat yapan -ki ile karıştırılmamalıdır. Bağlaç olan ki ayrı yazılır ve cümleleri ya da yargıları birbirine bağlar. Sıfat yapan -ki ise dünkü toplantı, sınıftaki öğrenci gibi yapılarda bir ismi niteler veya belirtir; arkasından çoğu zaman açık bir isim gelir. İlgi zaminde ise -ki bir ismin yerini tutar ve ad gibi çekimlenebilir. Benimkini aldın mı, sendekine baktım, onlarınkinden farklı örneklerinde -ki üzerine hâl ekleri gelebilir. Bu çekimlenme, onun zamir değerini güçlendirir.

İlgi zamiri aynı zamanda anlatımda tekrarları azaltır. Bir karşılaştırmada veya aitlik ilişkisinde aynı adın sürekli yinelenmesi dili ağırlaştırır. Senin telefonun, benim telefonum, onun telefonu demek yerine seninki, benimki, onunki biçimleriyle daha kısa ve akıcı bir anlatım kurulur. Fakat bu kısalığın anlaşılabilirliği için bağlamda yerini tuttuğu adın sezilebilir olması gerekir. Bağlam kopuksa ilgi zamiri belirsizleşir.

Sınavda ilgi zaminin yakalamak için üç işaret aranır. Birincisi, -ki bitişik yazılmış olmalıdır. İkincisi, kendinden önce aitlik veya ilgi ilişkisi taşıyan bir unsur bulunmalıdır. Üçüncüsü, -ki açıkça söylenmeyen bir tamlananın yerine geçmelidir. Bu üç şart birlikte görülüyorsa yapı ilgi zamiridir. Böylece aitlik eki, sıfat yapan -ki ve bağlaç olan ki birbirinden ayrılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.12 - Sıfat (Ön Ad)

Sıfatlar: İsmi Niteleyen ve Belirten Sözcükler

KISACA

Sıfat, isimlerden önce gelerek onların niteliğini, sayısını, yerini, belirsizliğini ya da soru yoluyla aranan yönünü belirten sözcük türüdür. Güzel ev, bu kitap, bazı insanlar, üç soru, hangi yol gibi yapılarda sıfat, arkasından gelen adla birlikte anlam kazanır. Sıfatın temel ölçütü bir isme bağlı olmasıdır; aynı sözcük fiili etkiliyorsa zarf, adın yerini tutuyorsa zamir olabilir. Güzel konuştu cümlesinde güzel sözcüğü konuşma eylemini nitelediği için zarf değerindedir; güzel insan sözünde insan adını nitelediği için sıfattır. Sıfatlar genel olarak niteleme ve belirtme sıfatları diye iki ana grupta düşünülür. Niteleme sıfatı varlığın nasıl olduğunu söyler; belirtme sıfatı ise işaret, sayı, belirsizlik ya da soru yoluyla adı sınırlar.

Sıfat, adın önünde durarak ona bilgi ekleyen sözcük türüdür. Bir varlığın nasıl olduğunu, hangisi olduğunu, kaç tane olduğunu ya da hangi yönden belirsiz bırakıldığını sıfat gösterir. Akıllı öğrenci, bu masa, birkaç soru, hangi konu gibi yapılarda sıfat tek başına değil, bağlı olduğu isimle birlikte anlam kazanır. Bu nedenle sıfat çözümünde ilk aranan şey, sözcüğün bir isme hizmet edip etmediğidir. Arkasından gelen veya anlamca bağlı olduğu bir isim yoksa sözcüğün sıfat olduğu hemen söylenemez.

Sıfatların en belirgin özelliği isimleri nitelemeleri veya belirtmeleridir. Niteleme, adın kalitesini, durumunu, rengini, biçimini veya ayırt edici özelliğini anlatır. Sessiz sokak, uzun yol, kırık kalem gibi örneklerde sıfatlar nasıl sorusuna cevap verir. Belirtme ise adı işaret, sayı, belirsizlik veya soru yoluyla sınırlar. Bu ev, üç gün, bazı insanlar, hangi kitap gibi örneklerde sözcükler ismin kapsamını daraltır ama çoğu zaman onun niteliğini anlatmaz.

Sıfat ile zarf ayrımı, aynı sözcüğün değişik görevlerde kullanılabilmesi nedeniyle önemlidir. Güzel insan sözünde güzel, insan adını nitelediği için sıfattır. Güzel konuştu cümlesinde ise güzel, konuşmak eyleminin nasıl gerçekleştiğini anlatır ve zarf olur. Benzer biçimde hızlı araba sözünde hızlı sıfatken, hızlı koştu cümlesinde zarf değerindedir. Bu nedenle sözcük türü yalnız kelimenin sözlük anlamından değil, cümlede hangi unsurla ilişki kurduğundan anlaşılır.

Sıfat ile zamir ayrımında da aynı bağ kontrol edilir. Bu kitap sözünde bu, kitap adını gösterir ve sıfattır. Bunu aldım cümlesinde bu sözcüğü ek alarak bir nesne adının yerini tutar ve zamirleşir. Bazı öğrenciler ifadesinde bazı sıfatken, bazıları geldi cümlesinde bazıları belgisiz zamirdir. Sıfat isimden önce durup onu belirttiği sürece sıfattır; ismin yerini almaya başladığında zamir görevi öne çıkar.

Sıfatlar isim çekim ekleriyle doğrudan ad gibi davranmaya başladığında görev değişikliği ortaya çıkabilir. Niteleyici durumdaki bir sözcük, bir ismin önünde kalıyorsa sıfattır; ancak güzeli, eskisi, bazıları gibi biçimlerde artık adlaşmış ya da zamirleşmiş bir değer taşıyabilir. Sınav çözümünde bu yüzden önce sözcüğün bağlı olduğu ad bulunur, sonra bu bağın niteleme mi belirtme mi olduğu belirlenir. Sıfatı bu ilişki üzerinden okumak, sözcük türleri içinde en sağlam ayrımı sağlar.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.13 · Niteleme Sıfatları

Niteleme Sıfatları: İsmi Nasıl Olduğunu Gösteren Sıfatlar

KISACA

Niteleme sıfatları, bir ismin nasıl olduğunu gösteren sıfatlardır. Güzel insan, sessiz oda, uzun yol, kırık sandalye gibi yapılarda sıfat, adı renk, biçim, durum, özellik veya nitelik bakımından açıklar. Bu sıfatlar çoğunlukla nasıl sorusuna cevap verir; nasıl insan, nasıl oda, nasıl yol soruları niteleme ilişkisini ortaya çıkarır. Niteleme sıfatını belirleme sıfatından ayıran nokta, adı sayma, gösterme ya da belirsizleştirme yerine onun özelliğini anlatmasıdır. İki sıfat art arda gelebilir; eski ahşap kapı örneğinde hem eski hem ahşap kapı adını niteleyebilir. Ancak sözcük isim çekim eki alıp tek başına kullanılmaya başlarsa sıfatlık çizgisinden çıkabilir ve adlaşmış sıfat değeri kazanabilir. Bu yüzden niteleme sıfatı, bağlı olduğu isimle birlikte okunmalıdır.

Niteleme sıfatı, ismin özelliğini anlatan sıfattır. Bir varlığın nasıl, ne durumda, hangi görünüşte ya da hangi ayırt edici nitelikte olduğunu gösterir. Güzel kadın, sessiz sokak, ağır çanta, kırık kalem, eski defter gibi yapılarda ilk sözcükler adın niteliğini verir. Burada sıfatın görevi adı saymak veya göstermek değil, onu betimlemektir. Bu nedenle niteleme sıfatları çoğu zaman nasıl sorusuyla bulunur: nasıl sokak, nasıl kalem, nasıl defter sorularının cevabı niteleme sıfatını gösterir.

Niteleme sıfatları isimden önce gelir ve onunla sıkı bir anlam bağı kurar. Sıfatın anlamı tek başına değil, nitelediği adla birlikte belirginleşir. Sert sözcüğü sert taş, sert söz, sert davranış gibi farklı adlarla farklı çağrışımlar kurabilir; fakat her durumda adın niteliğini açıklar. Bu özellik, niteleme sıfatlarını belirtme sıfatlarından ayırır. Üç kitap sayısı, bu kitap işareti, bazı kitaplar belirsizliği anlatır; kalın kitap ise kitabın niteliğini verir.

Bir isim birden fazla niteleme sıfatı alabilir. Uzun, dar, karanlık yol sözünde üç sıfat da yol adının özelliğini anlatır. Eğer sıfatlar eş görevliyse aralarında noktalama veya bağlama ilişkisi kurulabilir; fakat biri belirtme, diğeri niteleme görevindeyse her ikisini aynı değerli sıfatlar gibi düşünmek doğru olmaz. İlk yabancı kitap örneğinde ilk sözcüğü sıra anlamıyla belirtme sıfatı, yabancı sözcüğü ise kitabın niteliğini anlatan niteleme sıfatıdır. Bu ayrım, özellikle art arda gelen sıfatlarda önemlidir.

Niteleme sıfatları zarfla karışabilir. Güzel yazı sözünde güzel, yazı adını niteler ve sıfattır. Güzel yazdı cümlesinde ise güzel, yazmak eyleminin nasıl yapıldığını anlatır ve zarf olur. Aynı sözcüğün türünü değiştiren şey, hangi unsura bağlandığıdır. Eğer sözcük adla ilgili bilgi veriyorsa sıfat; fiil veya fiilimsiyle ilgili bilgi veriyorsa zarf görevi kazanır.

Niteleme sıfatı adlaşabilir. Güzel insanlar yerine güzeller, eski kitap yerine eskisi gibi kullanımlarda nitelediği isim düşer ve sıfat ad gibi davranmaya başlar. Bu durumda artık yalın sıfat ilişkisi değil, adlaşmış sıfat değeri vardır. Sınavda niteleme sıfatı aranırken önce nitelediği açık isim bulunmalı, sonra

sözcüğün gerçekten o ismin niteliğini mi anlattığı kontrol edilmelidir. Böylece niteleme sıfatı; belirtme sıfatı, zarf ve adlaşmış kullanımından ayrılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.14 - Belirtme Sıfatları

Belirtme Sıfatları: İsmi Gösterme, Sayma ve Sınırlama

KISACA

Belirtme sıfatları, isimleri nitelik bakımından anlatmaktan çok işaret, sayı, belirsizlik veya soru yoluyla sınırlandıran sıfatlardır. Bu kitap, şu ev, üç soru, birkaç öğrenci, her konu, hangi yol gibi yapılarda sıfat, adın hangi varlık ya da ne kadar kapsamla düşünüleceğini belirler. Belirtme sıfatları genellikle işaret sıfatları, sayı sıfatları, belgisiz sıfatlar ve soru sıfatları olarak ele alınır. Niteleme sıfatından farkı, nasıl sorusuna değil; hangi, kaç, kaçınıcı, ne kadar, hangi türden gibi belirleme sorularına cevap vermesidir. Aynı sözcük ismin önünde duruyorsa sıfat, ismin yerini tutuyorsa zamir olabilir. Bu insanlar ifadesinde bu işaret sıfatıdır; bunlar ifadesinde ise işaret zamiri olur.

Belirtme sıfatı, adın niteliğini anlatmaktan çok onu sınırlandıran, gösteren, sayan, belirsiz bırakan ya da soru yoluyla seçtiren sıfattır. Bu kitap dendiğinde kitabın nasıl olduğu değil, hangi kitap olduğu belirtilir. Üç soru dendiğinde soruların niteliği değil, sayısı verilir. Bazı öğrenciler dendiğinde öğrencilerin kim olduğu tam kesinleşmez; fakat adın kapsamı belirsiz biçimde daraltılır. Hangi yol dendiğinde de cevap beklenen yol, soru yoluyla belirlenir. Bu yüzden belirtme sıfatları, adın anlam alanını yönetir.

Belirtme sıfatları içinde işaret sıfatları bu, şu, o, böyle, şöyle, öyle gibi sözcüklerle kurulur ve bir ismin önünde bulunur. Bu masa, şu düşünce, o gün örneklerinde işaret sözcüğü adı gösterir. Aynı sözcük tek başına kullanılıp adın yerini tutarsa işaret zamiri olur. Bu geldi ya da onu aldım gibi yapılarda artık arkasından açık bir isim yoktur. Bu ayırım, belirtme sıfatlarının zamirlerle karışmasını önleyen en pratik kontroldür.

Sayı sıfatları, adın miktarını, sırasını, bölüşümünü veya kesirli değerini gösterebilir. Üç kitap, ikinci sıra, beşer soru gibi yapılarda ad sayısal bir yönden belirlenir. Belgisiz sıfatlar ise adı kesin olmayan bir kapsamla sınırlar. Bazı insanlar, birkaç gün, her konu, hiçbir sebep gibi örneklerde sayı ya da kimlik tam seçilmez; buna rağmen sözcük açık bir ismin önünde durduğu için sıfattır. Bazıları, birkaçı, hiçbirisi gibi biçimlerde ise isim düşer ve belgisiz zamir değeri doğar.

Soru sıfatları, bir adın hangi, kaç, kaçınıcı, nasıl bir, ne kadar gibi soru ilişkileriyle belirlenmesini sağlar. Hangi kitap, kaç soru, kaçınıcı sıra örneklerinde soru sözcüğü adın önünde durur ve onu soruyla sınırlar. Hangisi, kaç, neyi gibi biçimlerde ise ad söylenmez; soru sözcüğü adın yerini tutarak soru zamiri olur. Bu nedenle belirtme sıfatlarını çözerken açık isim varlığı her zaman kontrol edilmelidir.

Belirtme sıfatları niteleme sıfatlarıyla yan yana gelebilir. Bu eski ev yapısında bu işaret yoluyla evi belirler, eski ise evin niteliğini anlatır. İki görev aynı değildir; biri kapsamı seçer, diğeri özelliği verir. Sınavda belirtme sıfatını tanımak için sözcüğün bir ismin önünde durup onu gösterme, sayma, belirsizleştirme veya soru yoluyla sınırlama görevi üstlenip üstlenmediği okunmalıdır. Böyle yapıldığında belirtme sıfatı hem niteleme sıfatından hem de zamirlerden açık biçimde ayrılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.15 - Adlaşmış Sıfatlar

Adlaşmış Sıfatlar: Niteliğin İsmi Yerini Tutması

KISACA

Adlaşmış sıfat, normalde bir adı niteleyen sıfatın, nitelediği ad düşürüldüğünde onun yerini tutacak biçimde kullanılmasıdır. Kırmızı elbise sözünde kırmızı sıfattır; kırmızıyı aldım cümlesinde ise elbise adı söylenmediği için kırmızı sözcüğü ad gibi davranır. Bu yapı özellikle niteleme sıfatlarında ve bazı sayı sıfatlarında belirginleşir. Belirtme sıfatlarının işaret, belgisizlik ve soru türleri çoğu zaman zamirle karışabildiği için, çözümde asıl ölçüt sözcüğün önünde durduğu bir isim bulunup bulunmadığıdır. Sözcük bir ismi niteliyorsa sıfat, ismin yerini tutuyorsa adlaşmış sıfat ya da bağlama göre zamir değerindedir. Adlaşmış sıfatı yakalamak için cümlede düşen adı zihinde tamamlamak, sözcüğün aldığı hâl eklerine ve yükleme kurduğu göreve bakmak gerekir.

Adlaşmış sıfat, sıfatın isimle kurduğu ilişkinin cümlede değişmesiyle ortaya çıkar. Sıfatın temel görevi bir adı nitelemek veya belirtmektir; bu yüzden normal durumda yanında açık bir isim bulunur. İyi insan, genç çalışan, ikinci soru gibi örneklerde sıfat tek başına değil, arkasındaki adla birlikte anlam kazanır. Ancak konuşan kişi kimi zaman bu adı söylemez; nitelik veya sayı bilgisi tek başına o adın yerini karşılar. Böyle bir durumda sıfat artık yalnızca adın önünde duran yardımcı bir unsur değildir, adın taşıdığı görevi üstlenmiş olur.

Bu konunun merkezinde düşmüş ad düşüncesi vardır. Genç öğrenciler geldi cümlesinde genç sözcüğü öğrenciler adını nitelediği için sıfattır. Gençler geldi cümlesinde ise öğrenciler ya da insanlar gibi bir ad açıkça söylenmez; genç sözcüğü çokluk eki alarak özne görevini üstlenir. Aynı şekilde hastaları ziyaret etti derken hasta sözcüğü belirli bir kişi grubunun yerini tutuyorsa artık adlaşmış sıfat olarak okunur. Bu nedenle adlaşmış sıfat, yalnızca kelimenin anlamından değil, cümledeki görevinden anlaşılır.

Adlaşma en çok niteleme sıfatlarında görülür. Çünkü niteleme sıfatları varlığın niteliğini anlattığı için, o nitelik kolayca varlığın kendisini temsil etmeye başlar. Yaşlılara yer verildi, çalışkanı herkes fark eder, eskileri atmadım gibi cümlelerde yaşlı, çalışkan ve eski sözcükleri artık birer adı nitelememektedir; kişi ya da nesne adının yerini tutmaktadır. Bu kullanımda sözcükler hâl eki, çokluk eki veya iyelik eki alabilir; ek almak tek başına adlaşmayı oluşturmaz, fakat sözcüğün ad gibi davranmaya başladığını gösteren güçlü bir işarettir.

Sayı sıfatlarında da adlaşma görülebilir. İkinci soruyu çözemedi cümlesinde ikinci sözcüğü soru adını belirttiği için sıfattır. İkinciye çözemedi cümlesinde ise soru adı düşmüş, ikinci sözcüğü nesne görevine geçmiştir. Benzer biçimde üç öğrenci geldi ifadesinde üç sayı sıfatıdır; üçü geldi cümlesinde üç sözcüğü artık belirli bir grubun yerini tutar. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, sayı bilgisinin hâlâ var olması fakat sözcüğün cümlede adlaşarak kullanılmasıdır.

Adlaşmış sıfat ile zamir ayrımı bazen birbirine yaklaşır. Bu, özellikle işaret, belgisiz ve soru sözcüklerinde görülür. Bu kitap ifadesinde bu işaret sıfatıdır; bunu okudum cümlesinde bu sözcüğü adın yerini

tuttuğu için işaret zamiri olur. Bazı öğrenciler ifadesinde bazı belgisiz sıfattır; bazıları geldi cümlesinde belgisiz zamir değerindedir. Adlaşmış sıfat denildiğinde ise daha çok niteleme sıfatının veya sayı sıfatının isimsiz kalıp ad görevi üstlenmesi anlaşılır. Bu ayırım, sözcük türleri sorularında seçenekleri ayırmanın temel yoludur.

Cümle çözümünde adlaşmış sıfatı bulmak için önce sözcüğün nitelediği açık bir ad aranır. Eğer açık ad varsa sözcük sıfat olarak kalır. Açık ad yoksa, cümlede o sözcüğün hangi varlığı karşıladığı ve hangi öge görevini üstlendiği incelenir. Güzeli seçtim cümlesinde güzel sözcüğü seçme fiilinin nesnesidir; burada güzel olan şeyin adı söylenmemiştir. Küçüğe yardım etti cümlesinde küçük sözcüğü yönelme eki almış ve kişi adının yerini tutmuştur. Bu tür örneklerde sözcüğün sıfat kökenli olduğu unutulmaz, fakat cümledeki kullanımının adlaşmış olduğu kabul edilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.16 - Zarf (Belirteç)

Zarflar: Fiili, Fiilimsiyi ve Niteliği Belirten Sözcükler**KISACA**

Zarf, fiilin, fiilimsinin, sıfatın ya da başka bir zarfın anlamını durum, zaman, yön, miktar veya soru bakımından belirten sözcük türüdür. Sıfatla ortak noktası niteleyici olmasıdır; ancak sıfat isimle, zarf ise hareket bildiren yapıyla ya da bir niteliğin derecesiyle ilişki kurar. Hızlı araba sözünde hızlı ismi nitelediği için sıfattır; hızlı koştu cümlesinde koşma eyleminin nasıl gerçekleştiğini bildirdiği için zarftır. Zarfı bulmak için sözcüğe değil, sözcüğün cümlede neyi etkilediğine bakılır. Nasıl, ne zaman, ne yöne, ne kadar ve hangi nedenle gibi sorular zarfın görev alanını gösterir. Bu nedenle aynı kelime farklı cümlelerde farklı tür değerleri alabilir. Sağlam çözüm, önce fiili veya fiilimsiyi bulmak, sonra onu tamamlayan anlamı belirlemektir.

Zarf ya da belirteç, cümlede hareketin gerçekleşme biçimini, zamanını, yönünü, miktarını, sebebini veya soru yoluyla aranan yönünü gösteren sözcük türüdür. Sıfatlar gibi zarflar da niteleyici sözcüklerdir; fakat aralarındaki sınır, hangi unsura bilgi verdikleriyle çizilir. Sıfat bir isme yaklaşır ve o ismin niteliğini ya da kapsamını belirler. Zarf ise çoğunlukla fiile, fiilimsiyeye, sıfata veya başka bir zarfa yaklaşır. Bu yüzden zarf çözümü, kelimeyi ezberlemekten çok, kelimenin cümlede bağlandığı unsuru görmeyi gerektirir.

Fiili belirten zarflar en temel kullanımı oluşturur. Yavaş yürüdü cümlesinde yavaş sözcüğü yürümek eyleminin nasıl yapıldığını anlatır. Sabah geldi cümlesinde sabah, gelme eyleminin zamanını gösterir. İçeri girdi cümlesinde içeri, girme hareketinin yönünü belirtir. Çok çalıştı cümlesinde çok, çalışma eyleminin miktarını ya da derecesini artırır. Bu örneklerde sözcüklerin ortak noktası bir adı değil, hareketi tamamlamalarıdır.

Zarfın fiilimsilerle ilişkisi de önemlidir. Fiilimsiler eylem anlamı taşıdığı için zarf tarafından belirlenebilir. Sessizce konuşan çocuk ifadesinde sessizce sözcüğü konuşan fiilimsisinin nasıl gerçekleştiğini anlatır. Erken kalkmak sağlıklıdır cümlesinde erken, kalkmak fiilimsisinin zamanını belirtir. Bu tür yapılarda zarf, cümlelerin yüklemi olmayan ama eylem anlamı taşıyan bir unsuru etkiler. Böylece yalnız çekimli fiile odaklanan dar bakış hataya yol açabilir.

Zarflar yalnız fiil ve fiilimsiyeye sınırlı değildir; sıfatları ve başka zarfları da derecelendirebilir. Çok güzel ev ifadesinde çok sözcüğü ev adını değil, güzel sıfatının derecesini artırır. Oldukça hızlı koştu cümlesinde oldukça, hızlı zarfını derecelendirir. Bu kullanım, miktar zarflarının özel olarak dikkat istediği alanlardan biridir. Çünkü çok, az, epey, daha, en gibi sözcükler bazen fiilin miktarını, bazen sıfatın derecesini, bazen de başka bir zarfın yoğunluğunu gösterir.

Zarf türleri genel olarak durum, zaman, yer-yön, ölçü-miktar ve soru zarfları üzerinden incelenir. Durum zarfı hareketin nasıl gerçekleştiğini; zaman zarfı ne zaman gerçekleştiğini; yer-yön zarfı hangi yöne yöneldiğini; ölçü-miktar zarfı ne kadar gerçekleştiğini veya bir niteliğin derecesini; soru zarfı ise bu

anamlardan birini soru yoluyla arar. Bu sınıflandırma, zarfı tek tek kelime listesi gibi ezberlemek yerine anlam ilişkisiyle çözmeyi sağlar.

Sınav düzeyinde en güvenli yöntem, önce cümlelerin hareket merkezini bulmaktır. Bu merkez çekimli fiil, fiilimsi, sıfat ya da başka bir zarf olabilir. Sonra ilgili sözcüğün bu merkeze hangi soruyla bağlandığı kontrol edilir. Nasıl, ne zaman, nereye, ne kadar, neden gibi sorulara verilen cevap zarf görevini gösterebilir. Ancak aynı soru kelimesi her zaman aynı türü vermez; nasıl bir elbise derken nasıl isme yöneldiği için sıfat değerindedir, nasıl geldin derken fiile yöneldiği için soru zarfıdır. Bu ayırım, zarf konusunun ana mantığını oluşturur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.17 - Durum Zarfları

Durum Zarfları: Hareketin Nasıl Gerçekleştiğini Okumak

KISACA

Durum zarfı, fiilin ya da fiilimsinin nasıl gerçekleştiğini gösteren zarf türüdür. Yavaş yürüdü, dikkatlice dinledi, doğru söyledi, sessizce bekleyen çocuk gibi yapılarda zarf, hareketin tarzını ve niteliğini anlatır. Bu konuda en önemli ayırım sıfatla kurulur. Hızlı araba sözünde hızlı, araba adını nitelediği için sıfattır; hızlı koştu cümlesinde koşma eyleminin tarzını belirttiği için durum zarfıdır. Durum zarfını bulmak için kelimenin biçimine değil, hangi unsura bağlandığına bakılır. Nasıl sorusu çoğu zaman yol gösterir, fakat soru doğrudan fiile veya fiilimsiye yönelmelidir. Aynı sözcüğün bir cümlede sıfat, başka bir cümlede zarf olabilmesi, durum zarflarını ezberden değil bağlamdan çözmeyi zorunlu kılar.

Durum zarfları, hareketin yapılma tarzını, gerçekleşme biçimini veya niteliğini anlatır. Bir fiilin nasıl yapıldığını, bir fiilimsinin nasıl gerçekleştiğini ya da hareketin hangi tavırla ortaya çıktığını gösteren sözcükler bu grupta değerlendirilir. Yavaş yürüdü, güzel konuştu, dikkatlice okudu, sessizce bekledi gibi yapılarda zarfın verdiği bilgi hareketin kendisine yönelir. Bu nedenle durum zarfı, sözcük türleri içinde en çok sıfatla karıştırılan ama mantığı kavrandığında en rahat ayrılan türlerden biridir.

Durum zarfını anlamanın ilk adımı, nitelendirme ilişkisinin yönünü bulmaktır. Güzel insan ifadesinde güzel, insan adını nitelediği için sıfattır. Güzel konuştu cümlesinde ise güzel, konuşma eyleminin nasıl yapıldığını gösterir ve zarf olur. Benzer biçimde hızlı araba ile hızlı koştu, temiz oda ile temiz yazdı, sert söz ile sert konuştu örneklerinde aynı kelime iki ayrı görev üstlenebilir. Bu yüzden bir sözcüğün sözlük anlamına bakıp türünü kesinleştirmek doğru değildir; sözcüğün cümlede hangi unsura bilgi verdiği belirleyicidir.

Durum zarflarında en sık kullanılan denetim sorusu nasıldır. Fiile ya da fiilimsiye nasıl sorusu yöneltildiğinde alınan cevap hareketin tarzını bildiriyorsa durum zarfı bulunmuş olur. Çocuk kapıyı yavaşça açtı cümlesinde açma eylemine nasıl sorusu sorulduğunda yavaşça cevabı gelir. Doğru söylemek gerekir ifadesinde söylemek fiilimsisine nasıl sorusu yöneltildiğinde doğru cevabı alınır. Bu örneklerde zarf, eylemin zamanını veya miktarını değil, yapılma biçimini gösterir.

Bazı durum zarfları eklerle kurulmuş görünür. Türkçede özellikle -ce ekiyle oluşan sözcükler, hareketin tarzını anlatırken zarf görevi kazanabilir. Sessizce, hızlıca, dostça, gizlice gibi sözcükler fiile bağlandığında durum zarfı olur. Ancak ek biçimi tek başına yeterli ölçüt değildir. Aynı ek veya benzer biçim başka görevlerde de bulunabilir. Bu nedenle çözüm yine cümledeki ilişkiye dönmelidir: sözcük bir adı mı niteliyor, yoksa hareketin nasıl gerçekleştiğini mi gösteriyor?

Durum zarfı ile zarf tümleci arasında yakınlık vardır, fakat bu ikisi aynı düzeyde kavram değildir. Durum zarfı sözcük türüdür; zarf tümleci ise cümlelerin ögesidir. Bir sözcük ya da sözcük grubu hem zarf türünde olabilir hem de cümlede zarf tümleci görevi yapabilir. Dikkatlice okudu cümlesinde dikkatlice sözcüğü tür bakımından durum zarfı, öge bakımından zarf tümlecidir. Bu ayrımı bilmek, sözcük türü sorularıyla cümlelerin ögeleri sorularını birbirine karıştırmayı önler.

Sınav çözümünde durum zarfları çoğu zaman seçeneklerde sıfat-zarf ayrımı üzerinden sınanır. Aday, önce yüklemi veya fiilimsiyi belirlemeli, sonra ilgili sözcüğün hareketle kurduğu bağı test etmelidir. Sözcük bir varlığın niteliğini anlatıyorsa sıfat, bir hareketin tarzını anlatıyorsa durum zarfıdır. Özellikle güzel, iyi, kötü, hızlı, yavaş, doğru, yanlış, sert gibi kelimeler bu ayrımı gösteren güçlü örneklerdir. Sağlam çözüm, kelimeyi ezberlemek yerine cümlenin içindeki görevini okumaktan geçer.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.18 - Yer-Yön Zarfları

Yer-Yön Zarfları: Hareketin Yönünü Belirten Sözcükler**KISACA**

Yer-yön zarfı, fiilin hangi yöne doğru gerçekleştiğini gösteren zarf türüdür. İçeri girdi, dışarı çıktı, yukarı baktı, ileri yürüdü gibi yapılarda içeri, dışarı, yukarı ve ileri sözcükleri hareketin yönünü bildirir. Bu sözcüklerin zarf sayılabilmesi için yalın biçimde bulunmaları ve doğrudan fiile bağlanmaları önemlidir. İçeriye girdi veya dışarıdan geldi gibi yapılarda yönelme, bulunma ya da ayrılma eki öne çıktığında sözcük çoğu kez yer tamlayıcısı görevine yaklaşır. Bu nedenle yer-yön zarfı çözümünde yalnız anlam yetmez; ek alıp almadığı ve fiille kurduğu ilişki de incelenir. Sözcük hareketin yönünü ek almadan bildiriyorsa zarf değeri güçlenir; bir yere yönelme, bulunma ya da ayrılma ekiyle bağlanıyorsa cümlelerin ögesi bakımından dolaylı tümleç ilişkisi düşünülür.

Yer-yön zarfları, hareketin hangi yöne doğru gerçekleştiğini anlatan sözcüklerdir. İçeri, dışarı, yukarı, aşağı, ileri, geri, öte, beri gibi kelimeler bu grupta sık görülür. İçeri girdi cümlesinde içeri sözcüğü girme hareketinin yönünü belirtir. Yukarı baktı cümlesinde yukarı, bakma eyleminin yönünü gösterir. Bu örneklerde sözcükler bir adın önünde durmaz; doğrudan fiille ilişki kurar ve hareketin mekânsal yönünü bildirir.

Yer-yön zarflarının en hassas noktası ek meselesidir. Türkçede yön bildiren bu sözcükler yalın hâlde fiile bağlandığında zarf olarak değerlendirilir. Dışarı çıktı ifadesinde dışarı zarf değerindedir. Ancak dışarıya çıktı dendiğinde sözcük yönelme eki alır ve cümlede yer tamlayıcısı ilişkisi güçlenir. İçeride bekledi, yukarıdan seslendi, aşağıya indi gibi örneklerde de hâl ekleri, sözcüğü yalnızca yön bildiren zarf olmaktan çıkarıp dolaylı tümleç alanına yaklaştırır. Bu ayırım, yer-yön zarfı sorularında belirleyici olabilir.

Bu konu, zarf türü ile cümlelerin ögesi bilgisini birlikte düşündürür. Yer-yön zarfı sözcük türü bakımından bir zarf olabilir; fakat ek aldığı cümlede farklı öge ilişkileri kurabilir. İçeri bak cümlesinde içeri hareketin yönünü verir. İçeriye bak cümlesinde ise yönelme eki, bakma eyleminin yöneldiği yeri gösterir. Bu yüzden yalnızca kelimenin içeri, dışarı, yukarı gibi bir yön sözcüğü olması yeterli değildir. Sözcüğün yalın biçimde mi kullanıldığı, fiile nasıl bağlandığı ve hangi soruya cevap verdiği birlikte değerlendirilmelidir.

Yer-yön zarfları genellikle ne yöne veya hangi yöne sorusuyla bulunur. Geri döndü cümlesinde dönme hareketinin yönü geri sözcüğüyle belirtilir. İleri atıldı cümlesinde atılma hareketinin yönü ileridir. Aşağı indi cümlesinde inme eylemi zaten yön anlamı taşısa da aşağı sözcüğü bu yönü belirginleştirir. Bu kullanımlarda zarfın görevi, hareketin yerini ayrıntılı biçimde göstermekten çok, hareketin doğrultusunu belirtmektir.

Sıfat ve isim görevleriyle karışabilecek kullanımlara da dikkat edilmelidir. İleri görüşlü insan ifadesinde ileri sözcüğü artık hareketin yönünü değil, insanla ilgili bir niteliği anlatan yapının parçasıdır. Dışarı kalabalık cümlesinde dışarı adlaşmış bir yer adıdır. Dışarı çıktı cümlesinde ise sözcük fiile bağlanır ve

zarf olur. Bu nedenle yer-yön sözcükleri de her zaman zarf değildir; tür değeri cümledeki görevle belirlenir.

Çözüm stratejisi basittir: önce fiil veya fiilimsi bulunur, sonra yön sözcüğünün bu harekete yalın biçimde bağlanıp bağlanmadığı kontrol edilir. Eğer sözcük hareketin doğrultusunu ek almadan bildiriyorsa yer-yön zarfıdır. Eğer hâl ekiyle bir yere yönelme, yerde bulunma ya da yerden ayrılma anlamı kuruyorsa dolaylı tümleç düşünülür. Bu ayırım, zarf konusunun en sık karıştırılan noktalarından birini netleştirir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.19 - Zaman Zarfları

Zaman Zarfları: Eylemin Gerçekleşme Zamanını Belirtmek

KISACA

Zaman zarfı, fiilin ya da fiilimsinin ne zaman gerçekleştiğini gösteren zarf türüdür. Sabah geldi, dün aradı, birazdan çıkacak, erken kalkmak gerekir gibi yapılarda zaman bildiren sözcük veya söz grubu hareketin zamanını sınırlar. Bu yapıyı bulmak için ne zaman sorusu fiile veya fiilimsiye yöneltilir. Alınan cevap bir adın niteliğini değil, hareketin gerçekleşme anını, süresini ya da zaman içindeki yerini gösteriyorsa zaman zarfı söz konusudur. Zaman anlamı taşıyan her sözcük otomatik olarak zarf değildir; sözcüğün cümlede fiille kurduğu bağ önemlidir. Bugün yorucuydu cümlesinde bugün ad gibi yükleme ilişki kurarken, bugün çalıştım cümlesinde çalışma eyleminin zamanını bildirir. Bu fark, tür bilgisini bağlama göre okumayı gerektirir.

Zaman zarfları, hareketin zaman içindeki yerini gösterir. Bir fiilin ne zaman yapıldığını, bir fiilimsinin hangi zamanda gerçekleştiğini veya hareketin zaman bakımından nasıl sınırlandığını anlatan sözcük ve söz öbekleri bu gruba girer. Dün geldi, şimdi bekliyor, yarın görüşeceğiz, erken kalkmak gerekir, az sonra başlayacak gibi yapılarda zaman anlamı fiile ya da fiilimsiye bağlanır. Bu nedenle zaman zarfı, cümlede hareketi zaman bakımından tamamlayan sözcük türüdür.

Zaman zarfını bulmanın temel yolu ne zaman sorusudur. Geldi fiiline ne zaman geldi sorusu yöneltildiğinde dün cevabı alınırsa dün sözcüğü zaman zarfıdır. Çıkacak fiiline ne zaman çıkacak sorusu sorulduğunda birazdan cevabı geliyorsa bu söz de zaman zarfı görevindedir. Erken uyanan insanlar ifadesinde erken, uyanan fiilimsisinin zamanını belirtir. Bu örnekler, zaman zarflarının yalnız çekimli fiillerle değil, eylem anlamı taşıyan fiilimsilerle de ilişki kurabildiğini gösterir.

Zaman anlamlı her sözcük cümlede zarf olmak zorunda değildir. Bugün çalıştım cümlesinde bugün, çalışma eyleminin zamanını bildirir ve zarftır. Bugün çok yorucuydu cümlesinde ise bugün sözcüğü cümlelerin öznesi gibi davranabilir. Yaz tatili başladı cümlesinde yaz sözcüğü tatil adını belirten bir unsur olarak okunabilir; yazın dinlenirim cümlesinde ise dinlenme eyleminin zamanını bildirir. Bu nedenle zaman zarfı çözümünde kelimenin anlamı kadar cümledeki görevi de incelenmelidir.

Zaman zarfları tek sözcükten oluşabileceği gibi söz öbeği hâlinde de kurulabilir. Sabah, akşam, dün, bugün, yarın, sonra, önce, erken, geç gibi sözcükler yalın örneklerdir. Biraz sonra, geçen hafta, her sabah, uzun süre, o günden beri gibi yapılar ise hareketin zamanını daha geniş bir öbeğe sınırlar. Öbek hâlindeki zaman zarflarında bütün söz grubu fiile bağlanır; tek tek kelimeleri ayrı türlere bölmek yerine, cümlelerin hareketine hangi zaman bilgisini kattıkları birlikte değerlendirilir.

Zaman zarfı ile yer-yön ya da durum zarfı arasındaki ayırım, sorunun türüne bağlıdır. Yavaş geldi cümlesinde nasıl geldi sorusunun cevabı durum zarfıdır. İçeri geldi cümlesinde hangi yöne geldi sorusunun cevabı yer-yön zarfıdır. Sabah geldi cümlesinde ise ne zaman geldi sorusunun cevabı

zaman zarfıdır. Aynı fiil etrafında farklı zarfların bulunabilmesi, zarf türlerini anlam ilişkisine göre ayırmayı gerekli kılar.

Sınav çözümünde zaman zarfı genellikle cümledeki hareket merkezine en doğrudan bağlanan zaman sözcüğüyle yakalanır. Aday önce yüklemi veya fiilimsiyi bulmalı, sonra zaman bildiren unsurun bu hareketi mi yoksa bir adı mı belirttiğini görmelidir. Eğer unsur hareketin gerçekleşme zamanını, süresini veya zaman içindeki yerini gösteriyorsa zaman zarfıdır. Bu yaklaşım, zaman bildiren sözcüklerin başka görevlerde kullanılabildiği örneklerde yanılmayı önler.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.20 · Ölçü-Miktar Zarfları

Ölçü-Miktar Zarfları: Dereceyi ve Azlık-Çokluğu Belirtmek

KISACA

Ölçü-miktar zarfı, fiilin, fiilimsinin, sıfatın ya da başka bir zarfın miktarını ve derecesini gösterir. Çok çalıştı, az konuştu, epey yoruldu, daha hızlı koştu, en güzel çözüm gibi yapılarda sözcükler bir hareketin ya da niteliğin azlık-çokluk düzeyini belirtir. Bu türde temel soru ne kadardır; ancak sorunun hangi unsura yöneldiği mutlaka kontrol edilmelidir. Çok kitap okudu cümlesinde çok, kitap adının miktarını belirtiyorsa sıfat değerine yaklaşabilir; çok okudu cümlesinde okuma eyleminin miktarını gösterdiği için zarftır. Miktar zarfları sıfatları ve başka zarfları derecelendirdiğinde de zarf olarak kalır. Bu nedenle çözümde sözcüğün yalnız çokluk anlamı taşıması yetmez; cümlede fiili, fiilimsiyi ya da niteliği ölçüp ölçmediği görülmelidir.

Ölçü-miktar zarfları, hareketin, niteliğin veya başka bir zarfın derecesini gösteren sözcüklerdir. Azlık, çokluk, üstünlük, karşılaştırma ve derece anlamları bu türün merkezinde yer alır. Çok çalıştı cümlesinde çok, çalışma eyleminin miktarını artırır. Az konuştu cümlesinde az, konuşma eyleminin miktarını sınırlar. Daha hızlı koştu cümlesinde daha, hızlı zarfının derecesini yükseltir. En güzel cevap ifadesinde en, güzel sıfatının derecesini belirler. Bu örneklerin ortak yönü, ilgili sözcüğün bir ölçü veya yoğunluk bilgisi katmasıdır.

Miktar zarfını bulmak için genellikle ne kadar sorusu kullanılır. Ne kadar çalıştı sorusuna çok cevabı gelirse çok sözcüğü fiile bağlı bir miktar zarfıdır. Ne kadar yoruldu sorusuna epey cevabı gelirse epey de aynı görevdedir. Ancak bu soru mekanik biçimde uygulanmamalıdır; önemli olan ölçülen unsurun ne olduğudur. Bir adın miktarı belirleniyorsa sıfat, bir fiilin, fiilimsinin, sıfatın veya zarfın derecesi belirleniyorsa zarf düşünülür.

Bu ayırım özellikle çok, az, biraz, epey, daha, en gibi sözcüklerde önemlidir. Çok insan geldi cümlesinde çok sözcüğü insan adının miktarını belirttiği için belirtme sıfatı değerindedir. Çok geldi cümlesinde ise gelme eyleminin miktarı veya sıklığı anlatılır; burada zarf görevi öne çıkar. Çok güzel konuştu cümlesinde çok, güzel zarfını derecelendirir. Çok güzel ev ifadesinde ise güzel sıfatını derecelendirir. Her iki durumda da çok sözcüğü adın önünde doğrudan sıfatlık yapmaz, niteliğin derecesini artırdığı için zarf kabul edilir.

Ölçü-miktar zarfları yalnız fiillerle değil, sıfatlar ve zarflarla da sık ilişki kurar. Daha temiz, en hızlı, pek kolay, oldukça dikkatli, az sonra gibi yapılarda derece anlamı farklı unsurlara bağlanabilir. Daha sözcüğü karşılaştırma duygusu verir; en sözcüğü üstünlük derecesi kurar; pek ve oldukça gibi sözcükler niteliği yoğunlaştırır. Bu tür örneklerde zarfın görevi, yeni bir nesne ya da kişi belirtmek değil, mevcut niteliğin ölçüsünü ayarlamaktır.

Miktar zarfı ile durum zarfı bazen aynı cümlede yan yana gelir. Çok yavaş yürüdü cümlesinde yavaş, yürüme eyleminin tarzını belirttiği için durum zarfıdır; çok ise yavaş sözcüğünün derecesini artırdığı için miktar zarfıdır. Bu örnek, bir zarfın başka bir zarfı da etkileyebileceğini gösterir. Bu yüzden zarf sorularında yalnız yükleme yakın olan tek sözcüğü değil, sözcükler arasındaki derece ilişkisini de okumak gerekir.

Sınav çözümünde ölçü-miktar zarfı için en sağlam yol, sözcüğün hangi anlamı sınırladığını sormaktır. Eğer sınırlanan şey bir adın sayıysa sıfat, hareketin miktarıysa veya bir niteliğin derecesiyse zarf değeri güçlenir. Özellikle çok, az, daha, en, pek, epey, oldukça gibi kelimeler görüldüğünde cümle bütünüyle okunmalı; kelimenin hangi unsuru ölçtüğü belirlenmelidir. Böylece miktar anlamı taşıyan sözcüklerin farklı görevleri birbirine karıştırılmaz.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.21 - Soru Zarfları

Soru Zarfları: Hareketi Soru Yoluyla Belirtmek

KISACA

Soru zarfı, fiile veya fiilimsiye yöneltile soru anlamlı sözcüklerle hareketin durumunu, zamanını, miktarını, yönünü ya da sebebini arar. Nasıl geldin, ne zaman başlayacak, neden sustu, ne kadar çalıştı gibi cümlelerde soru sözcükleri doğrudan eyleme bağlandığı için zarf görevindedir. Aynı sözcükler isme yöneldiğinde soru sıfatı, ismin yerini tuttuğunda soru zamiri olabilir. Nasıl bir kitap aldın cümlesinde nasıl, kitap adını belirttiği için soru sıfatıdır; nasıl başardın cümlesinde başarma eyleminin tarzını sorduğu için soru zarfıdır. Bu nedenle soru zarfını ezberle bulmak güvenli değildir. Çözümde önce soru sözcüğünün hangi unsura yöneldiği görülür; hareketle ilgili bir soru kuruyorsa zarf, adla ilgili bir soru kuruyorsa başka tür düşünülür.

Soru zarfları, zarf görevindeki soru sözcükleridir. Bir hareketin nasıl, ne zaman, ne kadar, neden, niçin ya da hangi yönde gerçekleştiğini soru yoluyla ararlar. Nasıl geldin cümlesinde nasıl, gelme eyleminin tarzını sorar. Ne zaman başlayacak cümlesinde ne zaman, başlama eyleminin zamanını arar. Neden sustu cümlesinde neden, susma eyleminin sebebine yönelir. Ne kadar çalıştı cümlesinde ne kadar, çalışma eyleminin miktarını sorar. Bu örneklerde soru sözcüklerinin ortak noktası, bir adı değil, hareketi hedef almasıdır.

Soru zarfı konusunun ana güçlüğü, aynı soru sözcüklerinin farklı görevlerde kullanılabilmesidir. Hangi kitabı aldın cümlesinde hangi sözcüğü kitap adını belirttiği için soru sıfatıdır. Hangisini aldın cümlesinde aynı kökten gelen sözcük ismin yerini tuttuğu için soru zamiri olur. Nasıl bir elbise aldın cümlesinde nasıl, elbise adını niteleyen bir soru kurar ve sıfat değerindedir. Nasıl geldin cümlesinde ise gelme eyleminin gerçekleşme biçimini sorduğu için soru zarfıdır. Bu nedenle soru sözcüğünü görünce doğrudan tür söylemek yerine, onun cümlede hangi unsura bağlandığını bulmak gerekir.

Soru zarfları zarf türlerinin soru biçimindeki karşılığı gibi düşünülebilir. Nasıl sorusu durum zarfının, ne zaman sorusu zaman zarfının, ne kadar sorusu ölçü-miktar zarfının, neden ve niçin soruları sebep veya amaç ilişkili zarf anlamının yolunu açar. Yer-yön anlamında da hangi yöne, ne tarafa gibi soru öbekleri hareketin doğrultusunu sorabilir. Bu sınıflandırma, soru zarfını tek bir kelime listesine indirgemeden anlam işleviyle kavramayı sağlar.

Soru sözcüğünün cümleyi soru cümlesi yapması şart değildir. Bazen soru sözcüğü dolaylı soru ya da yan cümlecik içinde bulunabilir. Nasıl çalıştığını bilmiyorum cümlesinde nasıl sözcüğü doğrudan soru işaretiyle biten bir cümle kurmaz; yine de çalışma fiilimsisinin tarzını sorduğu için soru zarfı değerini korur. Ne zaman döneceğini söylemedi cümlesinde ne zaman, dönme eyleminin zamanını arar. Bu örnekler, soru zarfı için belirleyici ölçütün noktalama değil, soru sözcüğünün hareketle kurduğu anlam ilişkisi olduğunu gösterir.

Soru zarfı ile soru edatı ya da soru eki de karıştırılmamalıdır. Mı, mi, mu, mü eklenmiş soru unsurudur; tek başına nasıl, ne zaman, neden gibi bir zarf anlamı taşımaz. Geldin mi cümlesinde soru anlamını bu ek

sağlar, fakat hareketin tarzını, zamanını veya miktarını sormaz. Buna karşılık neden geldin cümlesinde neden sözcüğü gelme eyleminin sebebini aradığı için zarf görevindedir. Böylece soru anlamı ile soru zarfı kavramları ayrılır.

Sınav çözümünde en güvenli adım, soru sözcüğünü cümlede bağlı olduğu unsurla birlikte okumaktır. Sözcük bir isme hangi, kaç, nasıl bir gibi sorularla yaklaşıyorsa soru sıfatı; ismin yerini tutuyorsa soru zamiri; fiile veya fiilimsiye hareketin tarzı, zamanı, miktarı, yönü ya da sebebi bakımından yöneliyorsa soru zarfıdır. Bu bağ kurulmadan yapılan ezber, aynı kelimenin farklı görev aldığı cümlelerde hataya götürür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.22 · Edat (İlgeç)

Edatlar: Sözcükler Arasında Anlam İlgisi Kuran Görevli Unsurlar

KISACA

Edat ya da ilgeç, tek başına güçlü bir kavram adı olmaktan çok, cümlede başka sözcüklerle birlikte anlam ilgisi kuran görevli sözcüktür. Gibi, kadar, için, ile, göre, karşı, dolayı, beri gibi edatlar; benzerlik, karşılaştırma, amaç, neden, araç, birliktelik, ölçü veya yönelme anlamları kurabilir. Edatı tanımada temel ölçüt, sözcüğün bir unsurla öbekleşip cümleye yeni bir ilişki katmasıdır. Senin gibi çalıştı cümlesinde gibi benzerlik ilişkisi kurar; çocuklar için hazırlandı cümlesinde için amaç veya yarar anlamını taşır. Edat, bağlaçtan farklı olarak çoğu zaman iki eş görevli unsuru bağlamaz; bağlı olduğu sözle birlikte bir edat grubu oluşturur. Bu nedenle çözümde edatın tek başına değil, çevresindeki kelimeyle kurduğu anlam bağıyla okunması gerekir.

Edat, geleneksel adıyla ilgeç, cümlede sözcükler ve söz öbekleri arasında anlam ilişkisi kuran görevli sözcüktür. Görevli sözcük denmesinin sebebi, edatların çoğu zaman tek başına somut bir varlık, hareket veya nitelik adı gibi kullanılmaması; asıl değerini başka bir unsurla birlikte kazanmasıdır. Gibi, kadar, için, ile, göre, karşı, dolayı, beri, dek, üzere gibi sözcükler cümlede benzerlik, karşılaştırma, amaç, sebep, araç, birliktelik, yönelme, sınırlama veya ölçü anlamı kurabilir. Bu yönüyle edat, cümlelerin anlam örgüsünü tamamlayan küçük ama işlevi belirgin bir unsurdur.

Edatları anlamanın en iyi yolu, onların bir kelimeyle öbekleştiğini görmektir. Senin gibi çalıştı cümlesinde gibi sözcüğü tek başına değil, senin sözcüğüyle birlikte benzerlik ilişkisi kurar. Sınav için hazırlandı cümlesinde için, hazırlanma eyleminin amacını gösterir. Yağmurdan dolayı gecikti cümlesinde dolayı, gecikmenin sebebini kurar. Bu örneklerde edat, bağlı olduğu sözle birlikte cümleye anlam bakımından katkı yapar; çoğu zaman bu birliktelik edat grubu olarak adlandırılır.

Edat ile bağlaç ayrımı önemlidir. Bağlaçlar genellikle eş görevli sözcükleri, söz öbeklerini veya cümleleri birbirine bağlar. Edatlar ise bir unsuru alıp cümle içinde belirli bir anlam ilişkisine sokar. Ali ve Ayşe geldi cümlesindeki ve bağlaçtır; Ali ile geldi cümlesindeki ile ise birliktelik veya araç anlamıyla edat olabilir. Ancak ile sözcüğü bağlaç görevinde de kullanılabileceği için her örnek bağlama göre değerlendirilmelidir. Bu durum, görevli sözcüklerde ezberden çok kullanım ilişkisine bakmanın neden gerekli olduğunu gösterir.

Edatlar cümlede farklı anlam değerleri taşıyabilir. Gibi benzerlik kurabilir; kadar karşılaştırma veya ölçü anlamı verebilir; için amaç, neden veya yarar ilgisi oluşturabilir; göre ölçüt ya da bakış açısı belirtebilir. Bu anlamların her biri, edatın yanında hangi sözcükle kullanıldığı ve cümlelerin bütünüyle nasıl ilişki kurduğu üzerinden anlaşılır. Aynı edatın farklı cümlelerde değişik anlam ilgileri taşıması mümkündür. Bu yüzden edat sorularında yalnız kelimeyi tanımak değil, edatın cümleye kattığı ilişkiyi çözmek gerekir.

Edatlar öge çözümünde de görülebilir. Bazı edat grupları cümlede zarf tümleci veya edat tümleci gibi görevler üstlenir. Çocuk gibi sevindi ifadesinde gibi ile kurulan grup sevincin tarzını anlatır. Arkadaşıyla geldi cümlesinde ile birliktelik anlamı kurar. Bu düzeyde sözcük türü ile cümlenin ögesi birbirinden ayrılmalıdır: edat sözcük türüdür, edatla kurulan grubun cümlede üstlendiği görev ise öge bilgisinin konusudur.

Sınav çözümünde edat için pratik ölçüt, sözcüğün yanında bir unsur aramak ve bu unsurla cümleye hangi anlam bağına kattığını sormaktır. Eğer sözcük iki eş parçayı yalnızca birbirine bağlamıyor, bağlı olduğu sözle birlikte amaç, sebep, benzerlik, araç, birliktelik veya karşılaştırma gibi bir anlam ilişkisi kuruyorsa edat değeri güçlenir. Böyle bakıldığında edat, ezberlenen bir kelime listesi olmaktan çıkar; cümlenin anlam bağlantılarını kuran işlevsel bir yapı olarak anlaşılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.23 - Bağlaç

Bağlaçlar: Eş Görevli Unsurları ve Cümleleri Bağlamak**KISACA**

Bağlaç, sözcükleri, söz öbeklerini veya cümleleri anlam ve görev ilişkisi içinde birbirine bağlayan görevli sözcüktür. Ve, veya, ama, fakat, çünkü, ancak, ile, ne var ki, ya da gibi unsurlar bağlama göre bağlaç değeri kazanabilir. Bağlacın en belirgin özelliği, çoğu zaman iki eş görevli parçayı birbirine bağlaması ve kendisinin cümlelerin temel ögesi olmamasıdır. Ali ve Ayşe geldi cümlesinde ve, iki özneyi bağlar; çalıştı ama yoruldu cümlesinde ama, iki yargı arasında karşıtlık kurar. Edatla ayırmada anlam ilişkisi önemlidir: edat bağlı olduğu sözle öbekleşirken, bağlaç iki unsuru birbirine ekler. Bu nedenle bağlaç sorularında yalnız kelime listesi yeterli değildir; sözcüğün cümlede bağ kurup kurmadığı ve hangi parçaları ilişkilendirdiği görülmelidir.

Bağlaç, cümlede iki sözcüğü, iki söz öbeğini ya da iki yargıyı birbirine bağlayan görevli sözcüktür. Görevli sözcük olduğu için tek başına bir varlık ya da hareket adı gibi kullanılmaz; asıl işlevi, cümledeki parçalar arasında ilişki kurmaktır. Ve, veya, ya da, ama, fakat, ancak, çünkü, oysa, ne var ki, hem, ne, de gibi sözcükler bağlama göre bağlaç olarak görev yapabilir. Bu sözcükler kimi zaman ekleme, kimi zaman karşıtlık, kimi zaman seçenek, kimi zaman sebep-sonuç ilişkisi kurar.

Bağlacın temel ayırıcı yönü, çoğu zaman eş görevli unsurları bağlamasıdır. Ali ve Ayşe geldi cümlesinde ve, iki özneyi birbirine bağlar. Kitapları ve defterleri topladı cümlesinde aynı bağlaç iki nesne grubunu ilişkilendirir. Çalıştı ama yoruldu cümlesinde ama, iki yargı arasında karşıtlık kurar. Bu örneklerde bağlaç kendi başına cümlelerin öznesi, nesnesi ya da yüklemi değildir; bağladığı unsurlar arasında anlam bağı oluşturur.

Bağlaç ile edat ayrımı sözcük türleri içinde dikkat ister. Edat, çoğu zaman yanında bir unsurla öbekleşir ve o öbeği cümleye belirli bir anlam ilgisiyle katar. Bağlaç ise iki unsuru birbirine bağlama görevi üstlenir. Ali ile Ayşe geldi cümlesinde ile, ve anlamında iki özneyi bağlıyorsa bağlaçtır. Ali ile geldi cümlesinde ise ile, birliktelik anlamı kurarak edat değeri kazanabilir. Aynı sözcüğün iki farklı türde kullanılabilmesi, bağlacın bağlam üzerinden çözülmesi gerektiğini gösterir.

Bağlaçlar cümleler arasında anlam ilişkisi de kurar. Çok çalıştı çünkü hedefi vardı cümlesinde çünkü, ikinci yargıyı birinci yargının sebebi hâline getirir. Yoruldu fakat vazgeçmedi cümlesinde fakat, beklenen sonucun tersine bir devamlılık bildirir. Ya bugün başlarız ya yarına bırakırız cümlesinde ya, seçenek ilişkisi kurar. Bu yapılarda bağlaç, yalnızca iki kelimeyi yan yana getirmez; cümlelerin anlam akışını da düzenler.

Bazı bağlaçlar ikili veya tekrarlı yapılar içinde kullanılır. Hem çalıştı hem dinlendi, ne aradı ne sordu, ya gelir ya haber gönderir gibi örneklerde bağlaçlar karşılıklı bir düzen kurar. Bu tür yapılarda bağlanan unsurların görev bakımından denk olması beklenir. Denkliğin bozulması anlatım bozukluğu sorularına da zemin hazırlayabilir. Bu nedenle bağlaç bilgisi yalnız sözcük türleri içinde değil, cümle düzeni ve anlatım doğruluğu içinde de işlev görür.

Sınav çözümünde bağlaç görüldüğünde önce neyi neye bağladığı sorulmalıdır. Eğer sözcük iki eş görevli kelimeyi, iki öbeği ya da iki cümleyi ekleme, seçenek, karşıtlık veya sebep ilişkisiyle birleştiriyorsa bağlaçtır. Eğer sözcük bağlı olduğu tek unsurla amaç, benzerlik, birliktelik, araç veya karşılaştırma gibi bir anlam öbeği kuruyorsa edat ihtimali düşünülür. Bu ayrımı cümle içindeki ilişki üzerinden yapmak, görevli sözcüklerdeki en yaygın yanılgıyı azaltır.

1. TÜRKÇE

1.6.24 · Ünlem

İçindekiler

Ünlemler: Duygu, Seslenme ve Tepki Bildiren Görevli Sözcükler

KISACA

Ünlem; sevinç, üzüntü, korku, şaşırma, acıma, seslenme, uyarı veya tepki gibi duygusal ve çağrışal anlamları taşıyan görevli sözcük türüdür. Ah, eyvah, of, hey, aman, vah, yazık gibi sözcükler bağlama göre ünlem değeri kazanabilir. Ünlemin temel özelliği, çoğu zaman cümlelerin yargı kuran ana unsuru olmadan konuşanın duygusunu ya da seslenişini vermesidir. Ünlem işareti bu tür tanımadada yardımcı olabilir, fakat tek ölçüt değildir; bazı ünlemler virgülle ayrılabilir veya cümle içinde daha sakın bir tonla kullanılabilir. Ayrıca her ünlem işareti bulunan yerde mutlaka tek bir ünlem sözcüğü aranmaz. Çözümde asıl ölçüt, sözün duygu, çağrı veya ani tepki değeri taşıyıp taşımadığıdır.

Ünlem, konuşanın duygu ve tepkisini doğrudan yansıtan ya da birine seslenme işlevi taşıyan görevli sözcüktür. Ah, eyvah, of, aman, hey, vah, yazık, bravo, haydi gibi sözcükler bağlama göre ünlem değeri kazanabilir. Bu sözcükler çoğu zaman cümlelerin temel yargısını kurmaz; daha çok konuşanın sevinç, üzüntü, korku, şaşırma, kızgınlık, acıma, beğenme, çağırma veya uyarma gibi tutumunu gösterir. Bu nedenle ünlem, anlamlı sözcükler ile görevli sözcükler ayrımında özel bir yerde durur: tek başına duygu yükü taşıyabilir, fakat cümle içindeki görevi çoğu zaman yargıyı tamamlayan bir duygu işaretidir.

Ünlemler seslenme işleviyle de karşımıza çıkar. Ey gençler, hey arkadaş, bre insan gibi yapılarda ünlem değeri, bir kişiye ya da topluluğa yönelen çağrıda görülür. Bu tür kullanımlarda sözcük yalnız bilgi vermez; dikkat çekme, hitap etme veya duygusal yoğunluk oluşturma görevi üstlenir. Seslenme ünlemleri özellikle cümle başında belirginleşir, fakat cümlelerin içinde de yer alabilir. Önemli olan, sözcüğün bir adı nitelemekten ya da iki unsuru bağlamaktan çok, çağrı ve tepki değeri taşımasıdır.

Ünlem işareti, ünlem türünü tanımadada yardımcıdır; ancak tek başına kesin ölçüt değildir. Ne güzel! cümlesinde ünlem işareti duygusal tonu belirginleştirir. Fakat Aman dikkatli ol cümlesinde ünlem işareti kullanılsa bile aman sözcüğü uyarı ve duygu değeriyle ünlem olabilir. Tersine, ünlem işareti bazen bütün cümlelerin tonunu gösterir; bu durumda tek bir sözcüğün türünü belirlemek için yalnız işarete bakmak yeterli olmaz. Cümlede hangi unsurun duygu veya seslenme değeri taşıdığı ayrıca incelenmelidir.

Ünlemler bağlaç ve edatlardan farklıdır. Edat, bağlı olduğu sözle anlam ilişkisi kurar; bağlaç, iki unsuru birbirine bağlar. Ünlem ise çoğu zaman ilişki kurmaktan çok konuşanın anlık duygusunu ya da çağrısını yansıtır. Of, yine geç kaldık cümlesinde of sözcüğü gecikme yargısına bir yakınma tonu katar. Hey, buraya bak cümlesinde hey sözcüğü dinleyicinin dikkatini çekmeye yarar. Bu işlevler, ünlemi görevli sözcükler içinde ayrı bir başlık hâline getirir.

Bazı sözcükler bağlama göre ünlem dışı görevler de üstlenebilir. Haydi sözcüğü kimi yerde eyleme çağrı, kimi yerde konuşma akışını hızlandıran bir söz olarak kullanılır. Aman sözcüğü uyarı, korku, rica

veya bıkkınlık tonu taşıyabilir. Yazık sözcüğü ad ya da yüklemleşmiş bir ifade gibi de kullanılabilir, fakat acıma ve değerlendirme duygusunu doğrudan veriyorsa ünlem değeri güçlenir. Bu nedenle ünlem çözümünde sözcüğün kalıp hâline değil, cümledeki duygu ve seslenme işlevine bakılır.

Sınav düzeyinde ünlem soruları genellikle görevli sözcükler içinde ayırt etme mantığıyla gelir. Aday, sözcüğün cümlede bağ mı kurduğunu, bir unsurla edat grubu mu oluşturduğunu, yoksa konuşanın duygusunu veya seslenişini mi yansıttığını belirlemelidir. Duygu, ani tepki, çağrı ve uyarı değeri açıkça öne çıkıyorsa ünlem kabul edilir. Ünlem işareti bu kararı destekleyebilir, fakat kararın temeli her zaman sözcüğün cümlede üstlendiği işlevdir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.25 - Fiil (Eylem)

Fiil Kavramı ve Eylem Anlamı

KISACA

Fiil, varlıkların yaptığı işi, geçirdiği oluşu ya da içinde bulunduğu durumu zaman ve kişiyle ilişkilendirerek anlatan sözcük türüdür. Bir sözcüğün fiil olup olmadığını anlamak için yalnızca hareket göstermesine değil, çekimlenip yargı kurabilmesine de bakılır. Fiiller cümlede yüklem olabilir, kip ve kişi eki alarak bitmiş yargıya dönüşür; fiilimsi eki aldıklarında ise eylem anlamını koruyup isim, sıfat veya zarf görevine yaklaşır.

Fiil, dil bilgisinde eylem anlamı taşıyan ve çekimlenerek cümlede yargı kurabilen sözcüktür. Bir fiil bazen gözle görülen bir hareketi, bazen zaman içinde gerçekleşen değişimi, bazen de öznenin içinde bulunduğu hâli bildirir. Bu yüzden fiili yalnızca koşmak, yazmak, taşımak gibi dış dünyada izlenebilen hareketlerle sınırlamak eksik olur. Solmak, büyümek, kızarmak gibi oluş bildiren sözcükler de; durmak, uyumak, sevinmek gibi durum bildiren sözcükler de fiil alanına girer. Ortak nokta, bu sözcüklerin varlıkları bir eylem, oluş ya da durum içinde göstermesidir.

Fiilin sınav odaklı ayırt edici tarafı, kip ve kişi ekleriyle çekimlenebilmesidir. Oku- kökü okudu, okuyacak, okur, okusun, okumalısın biçimlerine girdiğinde hem zaman veya tasarlama anlamı kazanır hem de işi yapan kişiyle bağ kurar. Bu bağ kurulduğunda fiil cümlede yüklem görevini üstlenebilir. Ad soylu sözcükler de ek fiille yüklem olabilir; fakat kendi başına eylem kökü taşıyan ve çekim ekleriyle hareketi yargıya dönüştüren asıl yapı fiildir. Bu nedenle bir sözcüğün fiil olup olmadığına karar verirken kökün anlamı, aldığı ekler ve cümlede yüklendiği görev birlikte değerlendirilir.

Fiillerin yapısı ile çekimi birbirinden ayrılmalıdır. Fiil kökü ya da gövdesi eylemin temel anlamını taşır; yapım ekleri bu anlamı değiştirebilir veya yeni bir fiil gövdesi oluşturabilir. Çekim ekleri ise fiili cümle içinde kullanılabilir hâle getirir. Geldim sözcüğünde gel- eylem kökü, -di görülen geçmiş zaman, -m birinci tekil kişi bilgisidir. Bu sözcük artık bitmiş bir yargı taşır. Buna karşılık gelmek, gelen, gelince gibi biçimler eylem anlamını korur ama yargıyı tamamlamaz; bunlar fiilimsi alanına geçer. Bu ayrım özellikle fiil, fiilimsi ve yüklem sorularında belirleyicidir.

Fiiller iş, oluş ve durum bakımından incelendiğinde anlam yönü; kip, kişi, olumsuzluk ve çatı bakımından incelendiğinde biçim ve cümle ilişkisi öne çıkar. Bir fiil nesne alabiliyor mu, işi kim yapıyor, işten kim etkileniyor, eylem gerçekten bildirilen zamanda mı gerçekleşiyor gibi sorular fiilin farklı başlıklarını açar. Sağlam çözüm için önce sözcüğün fiil olduğunu görmek, ardından hangi yönden sorgulandığını ayırmak gerekir. Böylece aynı fiil hem anlamca iş fiili, hem biçimce geçmiş zaman çekimli, hem de çatı bakımından etken ve geçişli olarak değerlendirilebilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.26 · İş (Kılış) Fiilleri

İş Fiilleri ve Nesneyle İlişkisi

KISACA

İş ya da kılış fiilleri, öznenin yaptığı bir işten etkilenen varlığı da düşündüren fiillerdir. Bu fiillerde eylem yalnızca öznenin üzerinde kalmaz; yazmak, okumak, taşımak, kırmak gibi örneklerde bir nesneye yönelir. Ayırt etmede en pratik ölçüt, fiile neyi veya kimi sorularını yöneltmektir. Anlamli bir cevap alınabiliyorsa fiil kılış özelliği gösterir ve çoğu durumda geçişli fiillerle yaklaşır.

İş fiilleri, öznenin bilinçli ya da yönelmiş bir hareketle bir varlık üzerinde etkide bulunduğunu anlatır. Bu tür fiillerde eylem çoğu zaman yapılır, gerçekleştirilir, uygulanır; sonuçta etkilenen bir nesne düşünülebilir. Yazmak fiilinde yazılan şey, okumak fiilinde okunan metin, taşımak fiilinde taşınan varlık, kırmak fiilinde kırılan nesne vardır. Bu nedenle iş fiilleri kılış fiilleri olarak da adlandırılır. Kılış sözcüğü, eylemin bir işi yerine getirme niteliğini vurgular.

Bir fiilin iş fiili olup olmadığını anlamak için önce anlam yönüne bakılır. Eylem öznenin dışında bir varlığı etkiliyor mu, cümleye neyi veya kimi soruları sorulduğunda doğal bir cevap alınabiliyor mu, hareket bir nesne üzerinde sonuç doğuruyor mu? Bu sorular olumlu yanıtlanıyorsa fiil iş fiilidir. Öğrenci kitabı okudu cümlesinde okudu yüklemine neyi okudu sorusu yöneltildiğinde kitabı cevabı gelir. Çocuk camı kırdı cümlesinde camı, fiilden etkilenen nesnedir. Bu örneklerde eylem öznenin kendi hâlini bildirmekle yetinmez; dışarıdaki bir varlık üzerinde gerçekleşir.

İş fiilleriyle geçişli fiiller arasında güçlü bir bağ vardır; ancak konu başlıkları aynı şey değildir. İş, fiilin anlam türünü; geçişlilik ise fiilin nesne alabilme özelliğini belirtir. Bir fiil anlamca iş bildiriyorsa genellikle nesne alabilir ve geçişli kabul edilir. Yine de çözümde başlığın hangi kavramı sorduğu önemlidir. Anlam bakımından iş, oluş, durum ayrımı isteniyorsa fiilin ne anlattığına odaklanılır. Çatı ya da nesneye göre inceleme isteniyorsa fiilin nesneyle kurduğu gramer ilişkisi değerlendirilir.

İş fiillerinde özne çoğu kez işi yapan gerçek faildir. Bu durum özellikle etken çatıyla birlikte görüldüğünde açıktır: Usta kapıyı boyadı cümlesinde usta işi yapan, kapıyı işten etkilenen varlıktır. Fiil edilgenleştirildiğinde kapı boyandı biçiminde işi yapan geri plana çekilir; fakat boyamak fiilinin temel kılış niteliği değişmez. Bu yüzden fiilin anlam türünü belirlerken çekim ve çatı eklerinin yanıltıcı etkisine kapılmadan kökteki eylem yönünü görmek gerekir.

Kılış fiilleri cümlede çoğu zaman somut hareketle görünür; fakat soyut nesnelerle de kurulabilir. Kararı açıkladı, düşüncesini savundu, sorunu çözdü gibi yapılar da nesne somut olmayabilir ama eylem yine bir şey üzerinde gerçekleşir. Bu ayrıntı, iş fiillerini yalnızca fiziksel hareket sanma hatasını önler. Ölçüt hareketin gözle görülmesi değil, eylemin bir nesneye yönelip yönelmemesidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.27 • Oluş Fiilleri

Oluş Fiilleri ve Kendiliğinden Değişim

KISACA

Oluş fiilleri, öznenin zaman içinde geçirdiği değişimi anlatır. Bu değişimde dışarıya yönelen belirgin bir işten çok, öznenin kendi niteliğinde ortaya çıkan dönüşüm vardır. Sararmak, büyümek, yaşlanmak, solmak, kızarmak gibi fiiller oluş anlamı taşır. Ayırt etmede temel soru şudur: Eylem bir nesne üzerinde yapılan iş mi, yoksa öznenin durumunda kendiliğinden beliren değişim mi? İkinci seçenek oluş fiilini gösterir.

Oluş fiilleri, öznenin iradesinden bağımsız ya da öznenin iç yapısında gerçekleşen değişimleri anlatan fiillerdir. Bu fiillerde bir işi yapan özne ve işten etkilenen nesne ilişkisi belirgin değildir. Daha çok öznenin rengi, biçimi, yaşı, niteliği, görünüşü veya gelişim düzeyi değişir. Yaprak sarardı, çocuk büyüdü, ekmek bayatladı, yüzü kızardı cümlelerinde eylem dışarıdaki bir nesneye yönelmez; öznenin kendisinde bir dönüşüm oluşur. Bu yüzden oluş fiilleri anlamca iş fiillerinden ayrılır.

Oluş fiilini tanıırken zaman içinde değişme fikri aranır. Durum fiilleri de öznenin hâlini anlatır; fakat çoğu zaman değişimin kendisini değil, belirli bir hâlde bulunmayı bildirir. Uyumak, durmak, oturmak gibi fiillerde öznenin içinde bulunduğu durum öne çıkar. Sararmak, gelişmek, yaşlanmak gibi fiillerde ise önceki hâlden başka bir hâlde geçiş vardır. Bu geçiş bir süreçtir ve fiilin merkezinde sonuçlanan ya da sürmekte olan değişim bulunur. Dolayısıyla oluş fiilleri, öznenin kendi üzerinde gerçekleşen dönüşümü gösterir.

Kılış fiilleriyle karışma noktası, bazı oluş fiillerinin dış etkene bağlı gerçekleşebilmesidir. Örneğin meyve kızardı cümlesinde güneş, sıcaklık veya zaman etkili olabilir; fakat cümlede yapılan bir iş ve nesne ilişkisi kurulmaz. Meyveyi kızarttı denildiğinde ise eylem ettirgenleşir ve bir kişinin meyve üzerinde işlem yaptığı anlamı doğar. Bu ikinci kullanım artık iş ve çatı bakımından farklı değerlendirilir. Bu nedenle yalnızca köke değil, fiilin cümlede aldığı biçime ve kurduğu ilişkiye bakmak gerekir.

Oluş fiilleri genellikle neyi veya kimi sorularına doğal cevap vermez. Çocuk büyüdü cümlesinde neyi büyüdü sorusu anlamsızdır; çünkü büyüyen nesne değil, öznenin kendisidir. Saçları ağardı cümlesinde de ağaran şey özne görevindeki saçlardır, fiilin nesnesi değildir. Bu ayırım özellikle özneyi nesne sanma hatasını önler. Oluş fiilinde değişen varlık cümlelerin öznesidir; iş fiilinde ise özne bir işi yapar ve başka bir varlık bu işten etkilenir.

Oluş fiilleri anlam çözümünde ince bir dikkat ister. Bir fiilin hareketli görünmesi onu hemen iş fiili yapmaz; yavaş, kendiliğinden, süreç bildiren dönüşümler oluş alanına girer. Aynı şekilde oluş fiilleri de çekimlenerek kip, kişi, olumsuzluk alabilir: Sararmış, büyüyecek, solmadı gibi biçimler hâlâ oluş anlamını korur. Ekler fiilin cümledeki zamanını ve kişisini verir; temel anlam türünü belirleyen ise eylemin özne üzerinde bir değişim bildirip bildirmediğidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.28 - Durum Fiileri

Durum Fiileri ve Öznenin Hâli

KISACA

Durum fiileri, öznenin yaptığı bir işten ya da geçirdiği değişimden çok içinde bulunduğu hâli bildirir. Uyumak, oturmak, durmak, gülmek, ağlamak, beklemek gibi fiillerde eylem çoğu zaman öznenin üzerinde kalır ve nesneye yönelmez. Bu nedenle durum fiileri genellikle neyi veya kimi sorularına cevap vermez. Ayırt etmede öznenin bir varlığı etkileyip etkilemediği ve fiilin değişim süreci bildirip bildirmediği birlikte düşünülür.

Durum fiileri, öznenin belli bir hâlde bulunduğunu ya da eylemin öznenin sınırları içinde kaldığını gösteren fiillerdir. Bu fiillerde bir işi başka bir varlığa aktarma anlamı zayıftır; eylem nesne üzerinde sonuç doğurmaz. Çocuk uyudu, adam bekledi, yolcu oturdu, herkes güldü cümlelerinde fiiller öznenin durumunu bildirir. Uyumak, beklemek, oturmak ve gülmek birer eylemdir; fakat yazmak veya kırmak gibi dışarıdaki nesneye yönelen kılış niteliği taşımaz.

Durum fiillerini tanımanın en kullanışlı yolu, neyi veya kimi sorularının doğal bir cevap verip vermediğini kontrol etmektir. Kitabı okudu cümlesinde neyi okudu sorusu anlamlıdır; çocuk uyudu cümlesinde neyi uyudu sorusu anlamsızdır. Bu fark, iş fiiliyle durum fiili arasındaki temel ayrımı gösterir. Durum fiilleri çoğunlukla geçişsizdir; çünkü nesne alma potansiyeli taşımaz. Ancak anlam türü ile çatı başlığını birbirine karıştırmamak gerekir. Burada aranan, fiilin özne dışında bir varlığı etkileyip etkilemediğidir.

Durum fiilleri oluş fiilleriyle de karıştırılabilir. Oluş fiilleri öznenin zaman içinde başka bir hâle geçmesini, yani değişmesini bildirir. Durum fiilleri ise bu değişim sürecini değil, öznenin içinde bulunduğu hâli anlatır. Saçları ağardı cümlesinde bir renk değişimi vardır; çocuk ağladı cümlesinde ise çocuğun içinde bulunduğu durum ve gerçekleştirdiği eylem vardır. İki fiil biçimce birbirine benzese de anlam bakımından farklıdır. Oluştaki dönüşüm, durumda bulunma veya sürme fikri öne çıkar.

Bazı durum fiilleri dışarıdan hareketli görünse bile nesneye yönelmedikleri için kılış sayılmaz. Gülmek, koşmak, ağlamak, susmak gibi fiillerde özne hareketli olabilir; fakat bu hareket bir nesne üzerinde işlem yapmaz. Bu noktada hareket var mı sorusu tek başına yetmez. Daha doğru ölçüt, eylem kimin üzerinde gerçekleşiyor ve eylemden etkilenen ayrı bir varlık var mı sorularıdır. Cevap öznenin kendi hâliyle sınırlı kalıyorsa durum fiili vardır.

Durum fiilleri de diğer fiiller gibi kip, kişi ve olumsuzluk ekleriyle çekimlenebilir. Bekliyorum, oturmadı, gülecekler, uyumalıyız biçimlerinde fiilin durum anlamı korunur; ekler yalnızca zaman, tasarlama, kişi veya olumsuzluk bilgisini ekler. Bu nedenle çözümde önce fiilin temel anlam türü belirlenmeli, sonra çekim özellikleri ayrı incelenmelidir. Aynı sözcük farklı bağlamlarda farklı değerlere yaklaşabileceğinden cümle bağlamı her zaman belirleyicidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.29 - Fiillerde Kip

Fiillerde Kip ve Zaman-Tasarlama Ayrımı

KISACA

Kip, fiilin çekimlenirken kazandığı zaman ya da tasarlama anlamıdır. Haber kipleri eylemi geçmiş, şimdiki, gelecek veya geniş zamanla ilişkilendirir; dilek-tasarlama kipleri ise şart, istek, gereklilik ve emir gibi gerçekleşmesi tasarlanan anlamları bildirir. Kip eki fiili yargıya yaklaştırır, kişi ekiyle birleştğinde çekimli fiil ortaya çıkar. Çözümde ekin yalnız biçimine değil, cümlede verdiği anlama da bakmak gerekir.

Fiillerde kip, eylemin gerçekleşme zamanını ya da konuşanın eyleme yüklediği tasarlama değerini gösteren çekim kategorisidir. Bir fiil kökü tek başına yalnızca eylem anlamı taşır; gel-, yaz-, oku-, bekle- gibi kökler henüz ne zaman gerçekleştiğini ve kim tarafından yapıldığını bildirmez. Bu köklere kip eki geldiğinde eylem geçmişte olmuş, şimdi sürüyor, gelecekte gerçekleşecek, genel olarak yapılır ya da yapılması istenen bir davranış hâline gelir. Böylece fiil cümlede yargı kurmaya yaklaşır.

Kipler genel olarak haber kipleri ve dilek-tasarlama kipleri biçiminde iki ana grupta değerlendirilir. Haber kipleri zaman bildirir. Görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman bu gruptadır. Geldi, gelmiş, geliyor, gelecek, gelir biçimleri eylemin zamanla ilişkisini kurar. Bu kiplerde konuşan eylemi gerçekleştirmiş, gerçekleştiriyor, gerçekleştirecek ya da genel olarak gerçekleşir biçiminde bildirir. Bu yüzden haber kipleri bildirme kipleri olarak da anılır.

Dilek-tasarlama kiplerinde ise asıl değer zaman değil, eylemin gerçekleşmesine yönelik tutumdur. Şart kipi bir koşula bağlama, istek kipi arzu etme, gereklilik kipi zorunluluk veya uygunluk, emir kipi buyurma ya da yönlendirme anlamı verir. Gelse, geleyim, gelmeli, gelsin gibi biçimlerde eylem doğrudan yaşanmış bir zaman dilimine yerleştirilmez; konuşanın tasarısı, isteği, koşulu veya zorunluluk değerlendirmesi öne çıkar. Bu nedenle bu kiplerin zaman anlamı bağlamla desteklenebilir ama temel işlevi zaman bildirmek değildir.

Kip eki ile kişi eki birlikte düşünülmelidir. Fiil önce kip eki alarak zaman veya tasarlama anlamı kazanır, sonra kişi ekiyle eylemi yapan kişi belirtilir. Geldim sözcüğünde -di görülen geçmiş zaman, -m birinci tekil kişi bilgisidir. Geleceksiniz biçiminde -ecek gelecek zaman, -siniz ikinci çoğul kişi bilgisidir. Üçüncü tekil kişide kişi eki çoğu zaman açıkça görünmez; geldi örneğinde kişi bilgisi eksiz biçimde anlaşılır. Bu ayrım, kip ekini şahıs ekiyle karıştırmamak için önemlidir.

Kip çözümünde yalnız biçimsel eki görmek yeterli olmayabilir. Bazı cümlelerde bir kip eki kendi temel zamanının dışında bir anlam için kullanılabilir. Yarın Ankara'ya gidiyorum cümlesinde -yor eki biçimce şimdiki zaman olsa da anlam gelecek zamana yönelir. Bu tür kullanımlar fiillerde anlam veya zaman kayması başlığında ayrıca incelenir. Kip konusunda sağlam yol, önce fiilin aldığı çekim ekini belirlemek, sonra bu ekin haber mi tasarlama mı olduğunu ve cümlede hangi anlamı taşıdığını değerlendirmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.30 - Fiillerde Kişi

Fiillerde Kişi Ekleri ve Eylemin Sahibi

KISACA

Fiillerde kişi, çekimli fiilde bildirilen eylemin hangi şahıs tarafından yapıldığını gösterir. Birinci kişi konuşanı, ikinci kişi dinleyeni, üçüncü kişi ise konuşma dışındaki varlığı karşılar; bunların tekil ve çoğul biçimleri vardır. Kişi eki çoğu zaman kip ekinden sonra gelir. Üçüncü tekil kişide ek görünmeyebilir, üçüncü çoğulda -lar/-ler kişi değeri taşıyabilir. Bu nedenle çoğul ekiyle şahıs ekini bağlam içinde ayırmak gerekir.

Fiillerde kişi, eylemi yapan ya da eylemle ilişkilendirilen şahsı gösteren çekim bilgisidir. Fiil kökü tek başına kişi bildirmez; gel-, oku-, bekle- gibi köklerin kimin eylemi olduğu ancak çekimle anlaşılır. Geldim denildiğinde eylemi konuşan yapar; geldin denildiğinde dinleyen; geldi denildiğinde üçüncü bir kişi veya varlık söz konusudur. Bu nedenle kişi eki, fiili yalnızca zamana bağlamakla kalmaz, cümledeki özneye de uyumlu hâle getirir.

Kişiler üç temel grupta değerlendirilir: birinci kişi, ikinci kişi ve üçüncü kişi. Birinci kişi konuşan ben ya da bizdir. İkinci kişi hitap edilen sen ya da sizdir. Üçüncü kişi konuşma ortamında doğrudan ben veya sen olmayan o ya da onlar alanıdır. Bu kişilerin tekil ve çoğul biçimleri vardır. Geldim, geldik, geldin, geldiniz, geldi, geldiler örneklerinde kip aynı kalırken kişi bilgisi değişir. Böylece aynı eylem farklı öznelerle bağlanır.

Kişi ekleri genellikle kip ekinden sonra gelir. Gideceksin sözcüğünde -ecek gelecek zaman, -sin ikinci tekil kişi ekidir. Okuyoruz sözcüğünde -yor şimdiki zaman, -uz birinci çoğul kişi bilgisidir. Yapmalısınız biçiminde -malı gereklilik kipi, -sınız ikinci çoğul kişidir. Çözümde önce fiilin çekimli olup olmadığı, sonra kip ve kişi eklerinin ayrı ayrı ne bildirdiği belirlenir. Bu ayrım yapılmazsa kip eki kişiye, kişi eki de zamana ait sanılabilir.

Üçüncü tekil kişi Türkçede çoğu zaman sıfır ekle ifade edilir. Geldi, okuyor, yazacak biçimlerinde açık bir şahıs eki görülmez; yine de fiil üçüncü tekil kişiyle çekimlidir. Bu durum eksiz olmakla kişisiz olmayı karıştırmamak için önemlidir. Kişisiz görünen her fiil eksik değildir; bağlam ve çekim paradigması üçüncü tekil kişiyi gösterebilir. Buna karşılık mastar biçimleri veya fiilimsiler çekimli fiil gibi kişi eki taşımaz; gelmek, gelen, gelince biçimleri yargıyı tamamlamadığı için kişi çözümünde farklı değerlendirilir.

-lar ve -ler ekinin fiillerdeki görevi bağlama göre dikkatle ele alınmalıdır. Evler sözcüğünde bu ek isimde çokluk yapar. Geldiler sözcüğünde ise çekimli fiile eklenerek üçüncü çoğul kişi bilgisini verir. Geliyorlar örneğinde -lar, eylemin birden çok kişi tarafından yapıldığını gösterir. Bu ekin ad soylu sözcükte mi yoksa çekimli fiilde mi bulunduğu görülmeden karar verilmemelidir. Fiillerde kişi konusunun özü, eylemin zaman veya tasarlama anlamı kazandıktan sonra hangi şahsa bağlandığını doğru okumaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.31 - Fiillerde Olumsuzluk

Fiillerde Olumsuzluk ve Anlam-Biçim Ayrımı

KISACA

Fiillerde olumsuzluk, eylemin gerçekleşmediğini, yapılmadığını ya da istenen biçimde ortaya çıkmadığını gösterir. Fiil kök ve gövdelerinde temel olumsuzluk eki -ma/-me'dir; geniş zamanda -maz/-mez biçimi görülür. Cümlede değil, yok gibi sözcükler de olumsuz anlam kurabilir. Ancak biçimce olumsuz olan her cümle anlamca olumsuz olmayabilir; çift olumsuzluk, sözde soru ve bağlam cümlelerin gerçek anlamını değiştirebilir.

Fiillerde olumsuzluk, eylemin gerçekleşmediğini veya geçerli olmadığını bildiren çekim anlamıdır. Türkçede fiil olumsuzluğu çoğunlukla -ma ve -me ekiyle kurulur. Gelmedi, okumuyor, yapmayacak, dinlememeli biçimlerinde olumsuzluk eki fiil kök veya gövdesinden sonra gelerek eylemi tersine çevirir. Bu ek, kip ve kişi ekleriyle birlikte kullanılır; sözcük hâlâ çekimli fiildir, yalnızca bildirilen eylem olumsuzlanmıştır. Bu nedenle olumsuzluk, fiilin türünü ortadan kaldırmaz; iş, oluş ya da durum anlamı olumsuz biçimde sürer.

Geniş zamanın olumsuzu özel dikkat ister. Olumlu geniş zamanda -r, -ar, -er gibi biçimler görülürken olumsuzda -maz ve -mez kullanılır: Gelir karşısında gelmez, okur karşısında okumaz biçimleri vardır. Birinci tekil ve birinci çoğulda ise gelmem, gelmeyiz gibi biçimler görülebilir. Bu yüzden geniş zaman olumsuzluğu yalnızca -ma/-me ekini aramakla sınırlı düşünülmemelidir. Ekin ses ve biçim özellikleri kip ile kişi eklerine göre değişebilir.

Olumsuzluk yalnızca fiile gelen ekle kurulmaz. Değil ve yok sözcükleri özellikle ad soylu yüklemlerde olumsuzluk sağlar; fakat fiilimsili yapılarda veya birleşik yüklem değerlerinde de cümlelerin anlamını etkileyebilir. Buna karşılık fiil cümlelerinde temel işaret çoğu zaman -ma/-me ailesidir. Çözümde yüklemi bulmak, yüklem fiil mi ad soylu mu olduğunu belirlemek ve olumsuzluk unsurunun nereye bağlandığını görmek gerekir. Böyle yapılmadığında cümledeki herhangi bir olumsuz sözcük yanlışlıkla yüklem olumsuzluğu sanılabilir.

Biçimce olumsuzluk ile anlamca olumsuzluk her zaman aynı değildir. Gitmeyecek değilim cümlesi biçimce iki olumsuzluk taşır; anlamda gitme eğilimi bulunabilir. Hiç sevinmez olur muyum? gibi sözde soru yapıları da biçimce olumsuz görünse bile anlamca olumlu olabilir. Bunun tersi de mümkündür: Ne arayan var ne soran cümlesinde açık bir -ma/-me eki bulunmasa da anlam olumsuzdur. Bu nedenle olumsuzluk sorularında yalnız ek saymak yetmez; cümlelerin gerçek yargısı da okunmalıdır.

Fiillerde olumsuzluk kip ve kişi bilgisiyle birlikte çözülür. Gitmedim sözcüğünde git- fiil kökü, -me olumsuzluk, -di görülen geçmiş zaman, -m birinci tekil kişidir. Gitmeyeceksiniz biçiminde olumsuzluk gelecek zaman ve ikinci çoğul kişiyle birleşir. Olumsuzluk eki fiili çekimden düşürmez; yalnızca eylemin gerçekleşmeme yönünü belirtir. Sağlam çözüm için eklerin sırası, yüklem türü, cümlelerin biçimsel yapısı ve bağlamdaki gerçek anlam birlikte değerlendirilmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.32 · Fiillerde Anlam (Zaman) Kayması

Fiillerde Anlam ve Zaman Kayması

KISACA

Fiillerde anlam ya da zaman kayması, fiilin aldığı kip ekinin temel zaman anlamı dışında kullanılmasıdır. Biçimce şimdiki zaman eki taşıyan bir fiil gelecek zamanı, geniş zaman eki geçmişte yaşanmış bir olayı, gelecek zaman eki gereklilik veya tahmin anlamını karşılayabilir. Bu konuda ek ile anlam ayrı okunur. Önce fiilin görünen kipi belirlenir, sonra cümlemin bağlamında hangi zaman veya kip anlamının verildiği değerlendirilir.

Fiillerde anlam kayması, zaman kayması ya da kip kayması, çekimli fiilde görülen kip ekinin cümlede kendi temel anlamından farklı bir görev üstlenmesidir. Normalde -yor şimdiki zamanı, -acak gelecek zamanı, -di geçmiş zamanı, geniş zaman ekleri genel zamanı bildirir. Ancak dil kullanımı her zaman bu kadar düz ilerlemez. Yarın İstanbul'a gidiyorum cümlesinde gidiyorum biçimce şimdiki zamandır; fakat yarın sözcüğü eylemin gelecek zamanda gerçekleşeceğini gösterir. Burada görünen ek ile gerçek anlam arasında kayma vardır.

Bu başlıkta en önemli ayrım biçim ve anlam ayrımıdır. Biçim, fiilin üzerinde görülen ektir; anlam ise cümlemin bütününden çıkan zaman veya kip değeridir. Her sabah erken kalkıyorum cümlesinde -yor eki şimdiki zaman görünümündedir, fakat cümle alışkanlık bildirdiği için geniş zaman değerine yaklaşır. Az sonra sınav başlıyor cümlesinde yine -yor eki vardır, ancak anlam yakın gelecek zamandır. Demek ki çözümde yalnız eki görmek değil, zaman zarfını, bağlamı ve cümlemin anlattığı gerçek zamanı birlikte okumak gerekir.

Geniş zaman eki de farklı anlamlara kayabilir. Adam bir gün gelir, herkesin fikrini değiştirir gibi anlatımlarda geniş zaman biçimi geleceğe dönük bir beklenti veya olasılık taşıyabilir. Tarihî anlatımlarda geniş zaman, geçmişte gerçekleşmiş olayları canlı anlatmak için kullanılabilir. Böyle kullanımlarda fiilin biçimsel kipi geniş zaman olarak adlandırılır; fakat cümlede geçmiş ya da gelecek zaman değeri hissedilir. Sorunun istediği şey görünen kip ise ek söylenir, anlam kayması isteniyorsa ekin hangi zaman yerine kullanıldığı belirtilir.

Gelecek zaman eki de yalnız geleceği göstermeyebilir. Bu iş böyle yapılacak cümlesinde bağlama göre kesinlik, zorunluluk veya emir değeri oluşabilir. Olacak o kadar gibi yapılarda gelecek zaman eki gerçek gelecekte çok kabullenme ve olağanlık anlamı verebilir. Dilek-tasarlama kipleri de bağlama göre zamanla ilişkilendirilebilir; fakat onların temel işlevi zaman bildirmek değil, şart, istek, gereklilik veya emir anlamı kurmaktır. Bu yüzden anlam kayması değerlendirilirken kip türleri de göz önünde bulundurulur.

Zaman kayması, fiilin yanlış çekimlendiği anlamına gelmez; Türkçenin doğal anlatım imkânlarından biridir. Soru çözümünde yol şu şekilde kurulmalıdır: Yüklemin bulunur, fiilin üzerindeki kip eki belirlenir, cümledeki zaman zarfları ve bağlam okunur, biçimle anlam arasında uyum olup olmadığı sorgulanır.

Uyum varsa kayma yoktur. Fiil bir kipi taşıdığı hâlde başka bir zaman veya kip anlamı veriyorsa anlam kayması vardır. Böylece görünen ek ile cümlemin gerçek yargısı birbirinden ayrılarak doğru sonuca ulaşılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.33 · Fiillerde Çatı

Fiillerde Çatı ve Özne–Nesne İlişkisi

KISACA

Fiilde çatı, fiilin özne ve nesneyle kurduğu ilişkiyi gösterir. Bu ilişki öznesine göre etken, edilgen, dönüşlü, işteş; nesnesine göre geçişli, geçişsiz, oldurgan ve ettirgen biçiminde incelenir. Çatı değerlendirmesi yalnızca fiillerde yapılır; isim cümlelerinde çatı aranmaz. Çözümde önce yüklem fiil olduğu görülür, sonra işi yapan gerçek özne, işten etkilenen varlık ve fiilin nesne alma durumu birlikte incelenir.

Fiilde çatı, çekimli fiilin cümlede özne ve nesneyle kurduğu gramer ilişkisidir. Bir fiil işi gerçekten yapan özneye mi kullanılmıştır, işi yapan geri plana mı çekilmiştir, özne aynı zamanda işten etkilenmiş midir, eylem karşılıklı mı yapılmıştır, fiil nesne alabiliyor mu? Bu sorular çatı konusunun temelini oluşturur. Çatı yalnız fiil yüklemelerinde aranır. Yüklem ad soyluysa ya da ek fiille kurulmuş bir isim cümlesiyse fiilde çatı incelemesi yapılmaz. İlk adım bu nedenle yüklem fiil olup olmadığını belirlemektir.

Öznesine göre çatı, eylemi yapanla özne arasındaki ilişkiyi inceler. Etken çatıda işi yapan gerçek özne cümlede bulunur veya yüklemden anlaşılır: Öğrenci soruyu çözdü cümlesinde öğrenci işi yapandır. Edilgen çatıda ise işi yapan gerçek özne belirtilmez; işten etkilenen varlık sözde özne durumuna geçer: Soru çözüldü cümlesinde soruyu kimin çözdüğü belli değildir. Edilgenlik genellikle -I veya -n ekleriyle kurulur; fakat yalnız eki görmek yetmez, gerçek öznenin bulunup bulunmadığı da kontrol edilir.

Dönüşlü çatıda özne işi yapar ve işten yine kendisi etkilenir. Çocuk yıkandı cümlesinde çocuk hem işi yapan hem de yıkanma işinden etkilenendir. Dönüşlü fiillerde de çoğu zaman -n veya -I eki görülebilir; bu yüzden edilgenlikle karışır. Ayırıcı nokta gerçek öznenin varlığıdır. Edilgende işi yapan belli değildir; dönüşlüde özne işi kendisi üzerinde gerçekleştirir. İşteş çatıda ise eylem birden çok özne tarafından karşılıklı ya da birlikte yapılır. Çocuklar güldüştü örneğinde birlikte yapma, arkadaşlar yazıştı örneğinde karşılıklı yapma anlamı vardır. İşteşlik çoğu zaman -ş ekiyle kurulur.

Nesnesine göre çatı, fiilin nesne alabilme özelliğini inceler. Geçişli fiiller neyi veya kimi sorularına cevap verebilir; kitabı okudu cümlesinde okudu fiili nesne alır. Geçişsiz fiiller nesne kabul etmez; çocuk uyudu cümlesinde neyi uyudu sorusu doğal değildir. Oldurgan çatıda geçişsiz bir fiil ek alarak geçişli hâle getirilir; uyumak fiilinden uyutmak biçiminde bir nesneye yönelme doğar. Ettirgen çatıda ise zaten geçişli olan ya da bir işi yapabilen fiil, işi başkasına yaptıрма anlamı kazanır; yazdırmak, çözdürmek gibi biçimlerde eylemin yaptırılması öne çıkar.

Çatı ekleri fiilden fiil yapan eklerle kurulduğu için fiilin anlam ilişkisini değiştirir. -n, -I, -ş, -t, -r, -dır ve benzeri ekler cümlede özne veya nesne bağıni dönüştürebilir. Fakat mekanik ek arama tek başına güvenli değildir. Her -n dönüşlü ya da edilgen yapmaz, her -ş işteşlik kurmaz; sözcüğün kökü, aldığı ekin görevi ve cümlenin anlamı birlikte okunmalıdır. Sağlam çözüm sırası şudur: Yüklem fiil mi, gerçek

özne kim, sözde özne var mı, eylem özneye mi dönüyor, karşılıklı mı yapılıyor, nesne alabiliyor mu? Bu sıra çatı sorularında karışıklığı büyük ölçüde giderir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.34 · Fiilimsiler

Fiilimsiler ve İsim-Sıfat-Zarf Görevleri

KISACA

Fiilimsiler, fiilden türeyen, eylem anlamını koruyan fakat kip ve kişi eki alarak çekimli fiil gibi yargı kurmayan sözcüklerdir. İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olmak üzere üç grupta incelenir. İsim-fiiller ad gibi, sıfat-fiiller niteleme gibi, zarf-fiiller ise eylemi zaman, durum, neden veya koşul yönünden tamamlama gibi görevler üstlenir. Fiilimsi çözümünde ek, görev ve kalıcı adlaşma birlikte değerlendirilmelidir.

Fiilimsiler, fiil kök veya gövdelerine gelen özel eklerle oluşan ve eylem anlamını koruduğu hâlde çekimli fiil gibi bitmiş yargı kurmayan sözcüklerdir. Gelmek, gelen, gelince biçimlerinin üçünde de gel- eylem anlamı vardır; ancak bu biçimler geldim, geliyor, gelecek gibi kip ve kişiyle tamamlanmış yüklemeler değildir. Fiilimsi, fiille ad soylu görevler arasında duran bir yapıdır. Bu yüzden hem eylem anlamı taşır hem de cümlede isim, sıfat veya zarf gibi görev alabilir.

İsim-fiiller, fiile gelen -ma, -me, -ış, -iş, -uş, -üş, -mak, -mek ekleriyle kurulur ve cümlede ad görevine yaklaşır. Okumak güzeldir cümlesinde okumak sözcüğü eylem anlamını korur ama ad gibi özne görevindedir. Konuşmayı seviyorum cümlesinde konuşmayı nesne görevindedir. İsim-fiiller isim çekim ekleri alabilir; konuşmanın, konuşmaya, konuşmada gibi biçimler buna örnektir. Ancak ek almış her sözcük fiilimsi sayılmaz. Yemek, çakmak, dondurma gibi bazı sözcükler kalıcı ad olmuşsa artık fiilimsi olarak değerlendirilmez.

Sıfat-fiiller, fiile gelen -an, -en, -ası, -esi, -maz, -mez, -ar, -er, -dik, -dık, -duk, -dük, -acak, -ecek, -mış, -miş, -muş, -müş gibi eklerle kurulur ve bir adı niteler. Gelen misafir, okunacak kitap, bitmiş iş örneklerinde fiil kökenli sözcükler adları niteleyerek sıfat görevi üstlenir. Sıfat-fiil çoğu zaman nitelediği adla birlikte bir grup oluşturur. Nitelediği ad düşerse adlaşmış sıfat-fiil ortaya çıkabilir; gelenleri karşıladık cümlesinde gelenler sözcüğü hem fiilimsi ekini taşır hem de ad gibi kullanılır.

Zarf-fiiller, fiile gelerek başka bir fiili zaman, durum, neden, koşul veya tarz bakımından tamamlayan yapılardır. Gelince haber ver, gülerек anlattı, bitirmeden çıkma, koşup geldi örneklerinde fiilimsi yüklemın nasıl, ne zaman veya hangi koşulla gerçekleştiğini açıklar. Zarf-fiiller genellikle kişi ve kip eki almaz, isim çekim ekleriyle adlaşma eğilimi göstermez; cümlede zarf tümleci değerine yaklaşır. Bu yönüyle isim-fiil ve sıfat-fiilden daha belirgin biçimde yükleme bağlı çalışır.

Fiilimsi sorularında yalnız ek ezberi yeterli değildir. Önce sözcüğün fiil kökünden türeyip türemediği, sonra aldığı ekin fiilimsi eki olup olmadığı, ardından cümledeki görevi incelenir. Aynı ek farklı görevlerde karşımıza çıkabilir; özellikle -ma eki olumsuzluk ekiyle, isim-fiil ekiyle ve yapım ekiyle karışabilir. Gitme dedi cümlesinde bağlama göre emir kipinin olumsuzu veya isim-fiil değeri ayrılmalıdır. Ayrıca fiilimsiler yan yargı kurabilir; okula gelen çocuk cümlesinde gelen sözcüğü kendi içinde eylem anlamı taşır ama cümlemin asıl yüklemi değildir. Bu nedenle fiilimsi, eylem anlamını koruyan fakat çekimli fiil gibi temel yargıyı tamamlamayan ara yapı olarak düşünülmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.35 - Fiilimsi Grupları

Fiilimsi Gruplarının Kuruluşu ve Görevleri

KISACA

Fiilimsi grupları, bir fiilimsiyle ona bağlı tamamlayıcıların oluşturduğu söz öbekleridir. Grubun adı çoğunlukla sonda yer alan fiilimsiye göre belirlenir: isim-fiil grubu, sıfat-fiil grubu veya zarf-fiil grubu. Bu yapılar cümlede tek bir öge gibi görev alır; bu nedenle çözümlemede fiilimsi tek başına değil, ona bağlı sözcüklerle birlikte değerlendirilmelidir.

Fiilimsi grupları, fiilimsi olan ana unsurun çevresinde kurulan ve cümlede tek parça hâlinde görev yapabilen söz öbekleridir. Fiilimsi eylem anlamını koruduğu için kendisine özne, nesne, yer tamlayıcısı veya zarf anlamı taşıyan tamamlayıcılar bağlayabilir; ancak kip ve kişiyle çekimlenmiş asıl yüklem olmadığı için temel yargıyı tek başına kurmaz. Bu nedenle sabah erken kalkmak, derse dikkatle çalışan öğrenci, soruyu bitirince dinlenmek gibi yapılarda yalnız fiilimsi değil, fiilimsiye bağlanan bütün söz dizimi dikkate alınır.

Bir fiilimsi grubunun sınırı, fiilimsiye hangi sözcüklerin anlamca bağlandığı belirlenerek çizilir. Kitabı dikkatle okumak ifadesinde okumak isim-fiildir; kitap neyi okuma sorusuna, dikkatle nasıl okuma sorusuna karşılık verir. Bu iki tamamlayıcı fiilimsiyle birlikte isim-fiil grubunu kurar. Grubun tamamı cümlede özne, nesne veya dolaylı tümlec gibi bir öge olabilir. Kitabı dikkatle okumak başarıyı artırır cümlesinde bütün grup özne değerindedir; yalnız okumak sözcüğünü ayırmak öge çözümünü eksik bırakır.

Sıfat-fiil gruplarında fiilimsi, bir adı niteleyen yapı kurar. Geçen yıl açılan kurs, konuyu ayrıntılı anlatan öğretmen, sınavdan önce çözülecek sorular örneklerinde sıfat-fiil tek başına niteleme yapmaz; önündeki tamamlayıcılarla birlikte nitelediği adı belirginleştirir. Bu yapılarda grubun sonunda çoğu zaman nitelenen ad bulunur. Nitelenen ad düşerse sıfat-fiil adlaşabilir; konuyu ayrıntılı anlatanı dinledim cümlesinde anlatanı sözü hâlâ eylem anlamı taşır, fakat ad gibi kullanılmıştır.

Zarf-fiil grupları, yüklem gerçeğinin zamanını, biçimini, nedenini veya koşulunu açıklayan yapılardır. Konuyu tekrar ederek ilerledi, bütün örnekleri görünce karar verdi, acele etmeden cevapladı cümlelerinde zarf-fiil kendisine bağlı tamamlayıcılarla birlikte yüklemi tamamlar. Bu gruplar çoğunlukla zarf tümleci değerindedir; fakat sınırları yine fiilimsiye yöneltilen sorularla bulunur. Bütün örnekleri görünce bölümünde bütün örnekleri ifadesi görünce fiilimsisine bağlıdır ve grup dışına çıkarılamaz.

Fiilimsi grubu sorularında ilk adım, çekimli fiille fiilimsiyi ayırmaktır. Geldi, okuyor, yazacak gibi biçimler yüklem olabilirken; gelen, okumak, yazınca biçimleri fiilimsi değerindedir. İkinci adım, fiilimsiye bağlı sözcükleri belirlemektir. Bu bağ kurulmadan yapılan çözümlemede cümlelerin ögesi yanlış ayrılabilir. Üçüncü adım, grubun cümledeki görevini bulmaktır. Aynı fiilimsi grubu bir cümlede özne, başka bir cümlede nesne veya zarf tümleci olabilir. Bu yüzden fiilimsi grupları yalnız ek bilgisiyle değil, söz dizimi içindeki bütünlükleriyle değerlendirilmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.36 • Yardımcı Fiiller

Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Yüklemeler

KISACA

Yardımcı fiiller, tek başına sözlük anlamı taşıyabilen bazı fiillerin ad soylu bir unsurla birleşerek yeni bir eylem değeri oluşturmasıyla kullanılır. Etmek, olmak, kılmak, eylemek, buyurmak ve vermek bu yapılarda görülebilir. Çözümlemede birleşen parçalar ayrı ayrı değil, birlikte yüklem veya fiilimsi grubu olarak değerlendirilir.

Yardımcı fiiller, ad soylu bir unsurun eylem değeri kazanmasını sağlayan ve çoğu zaman birleşik fiil oluşturan fiillerdir. Etmek, olmak, kılmak, eylemek, buyurmak ve kimi kullanımlarda vermek bu görevde görülebilir. Karar etmek, yardım etmek, mutlu olmak, fark etmek, kabul buyurmak gibi yapılarda asıl anlamın önemli bölümü ad unsurunda bulunur; yardımcı fiil ise bu unsuru çekimli fiil hâline getirir veya fiilimsi biçimine taşır. Bu nedenle yapı, cümlede tek bir yüklem çekirdeği gibi ele alınır.

Yardımcı fiille kurulan birleşik fiillerde yazım ve ses olayı da ayırt edici olabilir. Hissetmek, zannetmek, affetmek gibi örneklerde ünsüz türemesi veya ses düşmesi gerçekleştiği için birleşik yapı bitişik yazılır. Yardım etmek, arz etmek, memnun olmak gibi örneklerde ses olayı yoksa sözcükler ayrı yazılır. Fakat söz dizimi bakımından ayrı yazılan yapılar da anlamca tek yüklem oluşturabilir. Öğrenci soruya dikkat etti cümlesinde yüklem dikkat etti bütünüdür; yalnız etti biçimini yüklem saymak anlamı bozar.

Bu yapılarda yardımcı fiilin görevi, ad unsurunu cümlede yargı bildirebilir hâle getirmektir. Hasta oldu cümlesinde hasta sözcüğü tek başına bir nitelik bildirir; oldu yardımcı fiiliyle birlikte gerçekleşen durum anlatılır. Yardım etti cümlesinde yardım adı, etti fiiliyle eylem değeri kazanır. Yardımcı fiil çekim eklerini alabilir; yardım edeceğim, mutlu olmuştu, fark etmişse biçimlerinde kip, zaman veya şart anlamı birleşik yapının tamamına yayılır.

Yardımcı fiiller fiilimsiyle de kurulabilir. Yardım etmek, mutlu olmak, fark etmiş olmak gibi yapılar cümlede isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil grubunun ana unsuru olabilir. Soruyu fark etmek zaman kazandırır cümlesinde fark etmek bütün olarak özne değerindedir. Yardım eden kişi örneğinde yardım eden yapısı sıfat-fiil grubudur. Böyle durumlarda yardımcı fiil yalnız başına değil, bağlı olduğu ad unsuru ve aldığı fiilimsi ekiyle birlikte incelenir.

Çözümleme sırasında yardımcı fiil, basit bir fiille karıştırılmamalıdır. Oldu sözcüğü bazı cümlelerde gerçekleşmek anlamıyla bağımsız fiil olabilir; toplantı saat üçte oldu cümlesinde böyle bir kullanım vardır. Buna karşılık toplantı verimli oldu cümlesinde verimli sözcüğüyle birlikte yüklem kurar. Bu ayrım bağlamdan çıkarılır. Doğru yöntem, önce yapının ad soylu bir unsurla anlam bütünlüğü kurup kurmadığını, sonra çekim veya fiilimsi eklerinin bu bütünün tamamına bağlanıp bağlanmadığını incelemektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.6.37 · Ek Fiil (Ek-Eylem)

Ek Fiilin İsimleri Yüklemeleştirme ve Birleşik Zaman Kurma Görevi

KISACA

Ek fiil, isim soylu sözcükleri yüklem yapabilen ve çekimli fiillere birleşik zaman anlamı katabilen yardımcı çekim unsurudur. İsimlerde geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart biçimleriyle görünür. Fiillerde ise hikâye, rivayet ve şart birleşik zamanlarını kurar; bu nedenle yüklem türünü belirlerken dikkatle incelenmelidir.

Ek fiil, eski i- fiilinin ekleşmiş biçimi olarak değerlendirilen ve iki temel görev üstlenen bir çekim unsurudur. İlk görevi isim soylu sözcükleri yüklem yapmaktır. Öğretmenim, yorgundu, başarılıymış, evdeyse örneklerinde yüklem çekirdekleri fiil kökünden gelmez; isim, sıfat, zamir veya başka bir ad soylu yapı ek fiil yardımıyla yargı bildirir. Bu nedenle ek fiil, isim cümlesinin kurulmasında belirleyici rol oynar.

Ek fiilin isimlere gelen biçimleri geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart değerleriyle incelenir. Geniş zamanda kişi ekleri çoğu zaman doğrudan isme bağlanır; öğrenciyim, hastasın, hazırız örneklerinde yargı şimdiki veya genel durum bildirir. Görülen geçmiş zamanda -di biçimi kullanılır; sınıf sakindi cümlesinde sakın adı geçmişteki bir durumu yüklem yapar. Duyulan geçmiş zamanda -miş biçimi vardır; sokak kalabalıkmış cümlesinde sonradan öğrenme veya çıkarım anlamı sezilir. Şart biçiminde -se kullanılır; zaman uygunsa başlayalım cümlesinde isim soylu unsur koşul anlamı kazanır.

Ek fiilin ikinci görevi, çekimli fiillere birleşik zaman anlamı katmaktır. Geliyordu, gelmişti, gelecekse, çalışmış örneklerinde ilk kip veya zaman eki fiilin temel çekimini verir; ek fiil bu çekime hikâye, rivayet veya şart anlamı ekler. Geliyordu biçiminde şimdiki zamanın hikâyesi, gelmişti biçiminde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi, çalışmış biçiminde geniş zamanın rivayeti vardır. Bu yapılarda ek fiil yeni bir sözlük anlamı oluşturmaz, çekim anlamını genişletir.

Ek fiil yüklem türünü belirlerken dikkatle değerlendirilmelidir. Kitap masadaydı cümlesinde yüklem masadaydı biçimindedir ve isim soylu bir unsur ek fiille yüklemleşmiştir; bu cümle fiil cümlesi değil isim cümlesidir. Kitap masada duruyordu cümlesinde ise yüklem duruyordu çekimli fiildir; ek fiil birleşik zaman kurmuş olsa da yüklem kökü fiildir. Bu ayrım, cümleyi yüklem türüne göre sınıflandırırken belirleyicidir.

Ek fiil bazen düşmüş gibi görünebilir. Öğrenci çalışkan, hava serin, cevap doğru gibi örneklerde bildirme anlamı bağlamdan anlaşılır; yazıda ek açıkça yer almasa da yargı kurulmuştur. Bunun yanında -dır, -dir, -dur, -dür biçimleri kesinlik, olasılık veya bildirme değeri katabilir. Çözümlemede ek fiilin görünür olup olmadığı kadar, hangi unsuru yüklem yaptığı ve çekimli fiile hangi birleşik zaman değerini kattığı da birlikte düşünülmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.1 - Cümle Türleri

Cümle Türlerini Yüklem, Diziliş, Yapı ve Anlam Açısından İnceleme

KISACA

Cümle türleri, bir cümlenin yüklemine türüne, yüklemine yerine, yapısına ve anlamına göre sınıflandırılmasıyla belirlenir. Aynı cümle birden fazla ölçüte göre adlandırılabilir. Bu yüzden doğru çözümleme, yalnız son sözcüğe bakmakla değil; yüklemine niteliğini, söz dizimini, yargı sayısını ve anlam yönünü birlikte değerlendirmekle yapılır.

Cümle, yargı bildiren sözcük veya sözcük grubudur. Cümle türleri ise bu yargının hangi unsurla kurulduğunu, cümlede nereye yerleştiğini, kaç yargı barındırdığını ve anlam bakımından nasıl bir tutum taşıdığını gösteren sınıflandırmalardır. Bir cümle yalnız tek başlık altında incelenmez; aynı cümle yüklemine göre isim cümlesi, öge dizilişine göre devrik cümle, yapısına göre birleşik cümle, anlamına göre olumlu cümle olabilir. Bu nedenle cümle türleri çok yönlü bir değerlendirme alanıdır.

Yüklemine türüne göre cümleler fiil cümlesi ve isim cümlesi olarak ayrılır. Yüklem çekimli bir fiilse fiil cümlesi kurulur; çocuk bahçede oynadı örneğinde yüklem oynadı sözcüğüdür. Yüklem isim soylu bir unsurun ek fiille yargı bildirmesiyle oluşmuşsa isim cümlesi vardır; hava bugün serindi cümlesinde serindi yüklemi isim soylu bir yapıdır. Bu ayırmada yüklemine aldığı eklerden çok kökünün ve görevini nasıl kazandığının görülmesi gerekir.

Öge dizilişine göre sınıflandırmada yüklemine cümledeki yeri esas alınır. Yüklem sonda bulunuyorsa kurallı cümle, sonda değilse devrik cümle oluşur. Bugün derse erken geldim kurallı, Bugün derse erken geldim ben devrik değildir; çünkü yüklem yine sondadır. Buna karşılık Erken geldim bugün derse cümlesinde yüklem ortada kaldığı için devriklik vardır. Yüklemi açıkça bulunmayan eksilteli anlatımlar ise ayrı değerlendirilir; önce gerçek bir yüklem olup olmadığı belirlenmelidir.

Yapısına göre cümleler yargı sayısı ve yan yargı ilişkisi bakımından incelenir. Tek yüklemli ve içinde fiilimsi ya da başka yan yargı bulunmayan cümle basit kabul edilir. Fiilimsi, şart anlamı, iç içe yargı veya bağlaçlarla kurulan birden fazla yargı ilişkisi cümlenin yapısını değiştirir. Ders bitince eve gittim cümlesinde bitince fiilimsisi yan yargı kurar; bu nedenle yapı bakımından yalnız yüklem sayısına bakmak yeterli olmaz.

Anlamına göre cümlelerde olumlu, olumsuz, soru, ünlem veya koşul gibi değerler incelenebilir. Olumluluk cümlede bildirilen yargının gerçekleştiğini, olumsuzluk gerçekleşmediğini veya bulunmadığını gösterir. Soru cümlesi soru ekiyle, soru sözcüğüyle ya da vurgu yoluyla kurulabilir. Fakat anlam sınıflandırması yapılırken biçim ile anlam birlikte düşünülmelidir. Ne güzel anlatmış cümlesi biçimce soru değildir; beğeni ve ünlem değeri taşır. Cümle türlerinde sağlam yöntem, her ölçütü ayrı ayrı uygulamak ve bir ölçütün sonucunu diğerinin yerine koymamaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.2 - Yüklemine Göre Cümleler

Yüklem Türüne Göre Fiil ve İsim Cümleleri

KISACA

Yüklemine göre cümleler, yüklem çekimli fiil mi yoksa isim soylu bir unsur mu olduğuna bakılarak fiil cümlesi ve isim cümlesi diye ayrılır. Ek fiil almış isimler yüklem olabilir. Yardımcı fiillerle kurulan birleşik yapılarda ise bütün yüklem birlikte değerlendirilir; son ek tek başına belirleyici değildir.

Yüklemine göre cümleleri ayırırken temel ölçüt, cümlenin yargısını kuran yüklem türüdür. Yüklem çekimli bir fiilden oluşuyorsa fiil cümlesi vardır. Öğrenciler sessizce dinledi, yağmur akşama doğru başladı, soruları dikkatle çözdük cümlelerinde yüklem birer fiil kök veya gövdesine kip ve kişi eklerinin gelmesiyle kurulmuştur. Bu tür cümlelerde yüklem iş, oluş veya hareket bildirir ve cümlenin merkezindeki yargı fiil üzerinden tamamlanır.

İsim cümlesinde yüklem, isim soylu bir sözcük veya söz grubudur. Bu unsur ek fiil yardımıyla yargı bildirir ya da bağlam içinde yüklem değeri kazanır. Hava serindi, cevap doğruymuş, en iyi yol sabırdır, bütün mesele zamandı örneklerinde yüklem fiil kökünden türememiştir. Sıfat, ad, zamir, edat grubu veya isim tamlaması yüklem olabilir. Bu nedenle isim cümlesini tanımak için yalnız ekin görünüşüne değil, yüklem çekirdeğinin ad soylu olup olmadığına bakılır.

Ek fiil, isim cümlelerinde özellikle önemlidir. Öğrenciydi, hazırmış, evdeyse, çalışkandır biçimlerinde isim soylu unsur yargı bildirir hâle gelir. Ek fiilin açıkça yazılmadığı kısa anlatımlarda da yüklem isim soylu olabilir. Hava güzel cümlesinde güzel sözcüğü yüklem ve cümle isim cümlesidir. Buna karşılık hava güzelleşti cümlesinde yüklem fiildir; çünkü yargı güzelleş- fiil gövdesiyle kurulmuştur.

Yardımcı fiillerle kurulan yapılarda yüklemi parçalamamak gerekir. Yardım etti, fark etmişti, mutlu oldu gibi birleşik yapılarda son sözcük tek başına değerlendirilirse yanlış sonuca varılabilir. Fark etti yüklemi anlamca bir bütün hâlinde ve fiil cümlesi kurar. Mutlu oldu örneği de yardımcı fiille kurulan birleşik fiildir; cümlede gerçekleşen durum yüklem bütünlüğü içinde ele alınır. Yüklem türü belirlenirken söz grubunun tamamı dikkate alınmalıdır.

Bazı cümlelerde fiilimsi bulunması, cümlenin yüklem türünü değiştirmez. Konuyu bitiren öğrenci dinlendi cümlesinde bitiren sıfat-fiildir; asıl yüklem dinlendi olduğu için cümle fiil cümlesidir. Konuyu bitiren öğrenci başarılıydı cümlesinde ise asıl yüklem başarılıydı olduğu için isim cümlesi oluşur. Doğru çözüm, önce yüklemi bulmak, sonra bu yüklem fiil mi isim soylu mu olduğunu belirlemektir. Fiilimsi, tamlama veya yardımcı fiil ayrıntıları bu ana kararın içinde dikkatle konumlandırılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.3 - Öge Dizilişine Göre Cümleler

Yüklemin Yerine Göre Kurallı, Devrik ve Eksiltili Anlatımlar

KISACA

Öge dizilişine göre cümleler, yüklem cümledeki yerine bakılarak değerlendirilir. Yüklem sonda ise kurallı cümle, sonda değilse devrik cümle oluşur. Yüklemin söylenmemiş fakat bağlamdan anlaşılan anlatımlar eksiltili sayılır. Bu sınıflandırmada vurgu, uzunluk veya öznenin yeri değil, doğrudan yüklem konumu belirleyicidir.

Öge dizilişine göre cümleleri sınıflandırmanın temel ölçütü yüklem yeridir. Türkçede doğal dizilişte yüklem çoğunlukla sonda bulunur; bu durumda kurallı cümle ortaya çıkar. Öğrenciler konuyu dikkatle dinledi cümlesinde yüklem dinledi sözcüğüdür ve cümlenin sonunda yer alır. Cümlede özne, nesne, dolaylı tümleç veya zarf tümlecinin sırası değişebilir; yüklem sonda kaldığı sürece cümle kurallı kabul edilir.

Devrik cümlede yüklem sonda değildir. Dikkatle dinledi öğrenciler konuyu, Bugün çok yorulduğum ben, Ne güzel anlatmış öğretmen örneklerinde yüklemden sonra başka öğeler geldiği için diziliş devriktir. Devriklik yalnız şiirsel veya konuşma diline özgü bir süs değildir; vurgu, duygusal ton, konuşma akışı veya anlatım tercihi nedeniyle kullanılabilir. Çözümlemede önemli olan, yüklem tam olarak nerede bittiğini bulmak ve ondan sonra cümle ögesi kalıp kalmadığını görmektir.

Yüklemin sonda olup olmadığını belirlerken birleşik yüklemlere dikkat edilmelidir. Yardım etti öğrencilerine cümlesinde yüklem yardım etti bütünüdür ve sonda olmadığı için cümle devriktir. Yardım ettiğini söyledi öğretmen cümlesinde ise asıl yüklem söyledi sözcüğüdür; söyledi yükleminden sonra öğretmen geldiği için yine devriklik vardır. Fiilimsi, tamlama veya yardımcı fiille kurulan yapılarda yalnız son sözcüğe bakmak yanılgıya yol açabilir.

Eksiltili cümlelerde yüklem açıkça söylenmez; yargı bağlamdan tamamlanır. Söz sizde, Akşam bize, Her şey yerli yerinde gibi anlatımlarda cümlenin eksik bırakılmış bir yüklemle tamamlandığı sezilebilir. Eksiltili yapılar kurallı veya devrik cümle gibi değerlendirilmeye çalışılmadan önce yüklem gerçekten yazılı olup olmadığı kontrol edilmelidir. Çünkü kurallı ve devrik ayrımı, açık yüklemi bulunan cümlelerde yüklem konumuna göre yapılır.

Öge dizilişi sorularında öznenin başta bulunması, nesnenin yükleme yakınlığı veya cümlenin uzunluğu tek başına ölçüt değildir. Yarın sabah erken saatte okulun bahçesinde öğrenciler toplanacak cümlesi uzundur ama yüklem sonda olduğu için kurallıdır. Toplanacak öğrenciler yarın sabah okulun bahçesinde cümlesinde ise toplanacak sözcüğü sıfat-fiil de olabilir, yüklem de olabilir; bağlamdaki yargı görevi belirlenmeden diziliş kararı verilmez. Sağlam çözüm yolu, önce yüklemi bütün hâlinde bulmak, sonra yüklemden sonra öge kalıp kalmadığını incelemektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.4 · Yapılarına Göre Cümleler

Yargı Sayısı ve Bağlanma Biçimine Göre Cümle Yapıları

KISACA

Yapılarına göre cümleler, cümledeki temel yargı, yan yargı ve bağlanma ilişkilerine göre incelenir. Basit cümlede tek yargı bulunur; birleşik cümlede fiilimsi, şart, iç içe yapı veya ki bağlantısı yan yargı oluşturabilir. Sıralı ve bağlı cümlelerde ise birden çok yüklem noktalama ya da bağlaçlarla ilişkilendirilir.

Yapılarına göre cümleler, cümlelerin kaç yargı taşıdığı ve bu yargıların birbirine nasıl bağlandığı incelenerek belirlenir. Bu sınıflandırmada yalnız yüklem sayısını saymak yeterli değildir; fiilimsiler, şart biçimleri, iç içe anlatımlar ve bağlaçlar da yargı ilişkisi kurabilir. Bu nedenle önce temel yüklem bulunur, sonra cümlede temel yargıya bağlı başka bir yargı değeri olup olmadığı araştırılır.

Basit cümlede tek yüklem ve tek yargı vardır; cümlede fiilimsiye dayalı yan yargı bulunmaz. Çocuklar bahçede oynadı, Hava bugün oldukça serindi, Öğretmen sınıfa girdi örneklerinde temel yargı tek merkezlidir. Cümlelerin uzun olması basitliği bozmaz. Sabah erkenden okulun geniş bahçesinde büyük bir kalabalık toplandı cümlesi birçok öge içerse de tek yüklemlidir ve yan yargısız olduğu için basit cümledir.

Birleşik cümlede temel yargının yanında yan yargı bulunur. Fiilimsiyle kurulan girişik birleşik cümlede yan yargı fiilimsi aracılığıyla oluşur. Konuyu anlayan öğrenci soruyu çözdü cümlesinde anlayan sözcüğü yan yargı taşır, çözdü ise temel yüklemdir. Şartlı birleşik cümlede -se, -sa koşul anlamıyla yan yargı kurar; zamanın olursa konuşuruz örneğinde temel yargı konuşuruz biçimindedir. İç içe birleşik cümlede bir cümle başka bir cümle içinde görev alır; öğretmen, çalışmak başarı getirir, dedi yapısında alıntı cümle içe yerleşmiştir.

Ki'li birleşik cümlelerde ki bağlacı, temel yargıyla yan yargı arasında anlam ilişkisi kurabilir. Anladım ki konu tekrar istiyor cümlesinde ikinci bölüm bir yargı taşır ve ilk yargıyla bağlantılıdır. Bu tür yapılarda ki'nin bağlaç mı ek mi olduğu ayırt edilmelidir; çünkü ek olan -ki cümle yapısını aynı biçimde değiştirmez. Yapı incelemesi yapılırken bağlaçların yalnız varlığı değil, yargıları nasıl bağladığı önemlidir.

Sıralı cümlede birden çok yüklem virgül veya noktalı virgül gibi işaretlerle birbirine bağlanır. Öğrenci geldi, kitabını açtı, derse başladı örneğinde üç temel yargı vardır. Bu cümlelerde öge ortaklığı olabilir ya da olmayabilir. Bağlı cümlede ise temel yargılar ve, ama, fakat, çünkü, veya gibi bağlaçlarla ilişkilendirilir. Konuyu çalıştı ama örnekleri çözmedi cümlesinde iki yüklem bağlaçla bağlanmıştır. Yapıya göre cümle sorularında en güvenli yol, her yüklemi ve her yan yargıyı tek tek belirleyip bunların noktalama, bağlaç veya fiilimsi aracılığıyla kurduğu ilişkiyi adlandırmaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.5 - Cümlelerin Öğeleri

Cümlelerin Öğelerini Yükleme Merkezli Çözümleme

KISACA

Cümlelerin öğeleri, yüklem bildirdiği yargıya bağlı görevli kelimelerdir. Temel öğeler yükleme ve öznedir; nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci ve edat tümleci yüklemi çeşitli yönlerden tamamlar. Öge çözümlemesinde sözcük değil, anlamca birlikte çalışan söz grubu esas alınır; bu nedenle tamlamalar ve fiilimsi grupları bölünmemelidir.

Cümlelerin öğeleri, yüklem çevresinde örgütlenen ve cümlede belirli görevler üstlenen sözcük veya söz gruplarıdır. Bir cümlede önce yükleme bulunur; çünkü diğer öğeler yükleme sorulan sorularla belirlenir. Kim yaptı, ne yaptı, neyi yaptı, nerede yaptı, ne zaman yaptı, nasıl yaptı gibi sorular yüklemden hareketle anlam kazanır. Yükleme belirlenmeden yapılan öge ayrımı sağlam olmaz.

Temel öğeler yükleme ve öznedir. Yükleme, cümlede yargıyı bildiren çekimli unsurdur; tek başına bir cümle kurabilir. Özne ise yüklem bildirdiği işi yapan, oluş içinde bulunan veya hakkında yargı verilen unsurdur. Öğrenci kitabı okudu cümlesinde okudu yükleme, öğrenci öznedir. Hava soğuktan cümlesinde soğuktan yükleme, hava öznedir. Özne her zaman açıkça yazılmayabilir; Geldim cümlesinde özne ben biçiminde yüklemden anlaşılır.

Yardımcı öğeler yüklem anlamını tamamlar. Belirtili nesne, yükleme neyi veya kimi sorularıyla bulunur ve belirtme durum eki alır; kitabı okudum örneğinde kitabı belirtili nesnedir. Belirtisiz nesne ne sorusuna karşılık verir; kitap okudum cümlesinde kitap bu değerdedir. Dolaylı tümleç yüklemi yönelme, bulunma veya ayrılma anlamlarıyla tamamlar; okula gittim, sınıfta bekledim, evden çıktım örnekleri bu görevi gösterir. Zarf tümleci zaman, durum, neden, miktar, koşul veya araç anlamı katabilir. Edat tümleci ise edatla kurulan ve yüklemi tamamlayan söz grubudur.

Öge çözümlemesinde söz grupları bölünmez. Uzun bir çalışma döneminden sonra başarılı olan öğrenci bütün soruları dikkatle çözdü cümlesinde başarılı olan öğrenci bir bütün olarak özne olabilir; bütün soruları nesne, dikkatle zarf tümleci değerindedir. Tamlamalar, sıfat grupları, fiilimsi grupları ve birleşik fiiller anlamca tek görev üstleniyorsa parçalanmadan değerlendirilir. Bu ilke, özellikle uzun cümlelerde yanlış ayrımı önler.

Cümlelerin öğeleri bulunurken sözcük türü ile cümle görevi karıştırılmamalıdır. Bir isim özne de olabilir, nesne de; bir zarf cümlede zarf tümleci olabilir ama her zarf sözcüğü otomatik olarak öge adı vermez. Aynı biçimde fiilimsi bulunan her bölüm tek başına öge değildir; yükleme nasıl bağlandığına bakılır. Doğru yöntem, yüklemi bütün hâlinde bulmak, yükleme yöneltilen anlam sorularıyla öğeleri belirlemek ve her ögeyi söz grubu bütünlüğü içinde değerlendirmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.6 - Yüklem

Yüklemi Cümlelerin Yargı Merkezi Olarak Belirleme

KISACA

Yüklem, cümlede yargıyı bildiren çekimli sözcük veya söz grubudur. Fiil çekimiyle kurulabileceği gibi ek fiil almış isim soylu bir unsurla da oluşabilir. Cümlelerin diğer öğeleri yükleme göre bulunur. Bu yüzden yüklem, birleşik fiiller ve söz gruplarıyla birlikte doğru sınırlandırılmalıdır.

Yüklem, cümlede temel yargıyı taşıyan unsurdur. Bir işin yapıldığını, bir oluşun gerçekleştiğini, bir durumun bulunduğunu veya bir niteliğin bir varlığa yüklendiğini bildirir. Geldim, çalışıyor, başarılıydı, evdeymiş, yardım etti biçimleri yüklem olabilir. Cümle çözümlemesinde ilk adım yüklemi bulmaktır; çünkü özne, nesne ve tümleçler yükleme sorulan sorularla belirlenir. Yüklem yoksa cümle öğeleri tam olarak çözümlenemez.

Yüklem tek sözcükten oluşabilir. Çocuk uyudu cümlesinde uyudu yüklemidir. Hava soğuktu cümlesinde soğuktu yüklemidir. Ancak yüklem her zaman tek kelimeye indirgenmez. Yardım etti, farkına vardı, karar vermişti, mutlu olmuştu gibi birleşik yapılarda anlam ve çekim birlikte çalışır. Bu nedenle öğrenciler soruya yardım etti cümlesinde yüklem etti değil, yardım etti bütünüdür. Birleşik yüklemi bölmek, hem cümlelerin anlamını hem öge çözümünü bozar.

Fiil yüklemeleri kip ve kişi eki alarak yargıyı tamamlar. Okuyorum, gelmişsin, anlatacaklar, bekledik biçimlerinde fiil kök veya gövdesi çekimlenmiştir. İsim yüklemeleri ise ek fiil yardımıyla yargı bildirir. Öğretmenim, hazırды, sessizmiş, evdeyse örneklerinde yüklem ad soylu bir çekirdekten oluşur. Bu ayrım, cümlelerin yüklem türüne göre sınıflandırılmasında belirleyicidir. Yüklem başarılıydı ise cümle isim cümlesi, başardı ise fiil cümlesidir.

Yüklemin yeri cümlelerin dizilişini belirler. Yüklem sonda bulunuyorsa kurallı cümle, sonda değilse devrik cümle oluşur. Bugün erken geldim kurallı, Erken geldim bugün devriktir. Fakat yüklemi bulurken fiilimsiyle çekimli fiil karıştırılmamalıdır. Erken gelen öğrenci bekledi cümlesinde gelen sıfat-fiildir, yüklem bekledi sözcüğüdür. Erken gelen öğrenci başarılıydı cümlesinde yüklem başarılıydı yapısıdır. Fiilimsi yan yargı taşısa da temel yüklem değildir.

Yüklem kimi zaman cümlelerin tamamına yakın bir söz grubundan oluşabilir. Bütün amacı sınavdan önce konuları bitirmeyi cümlesinde yüklem konuları bitirmeyi biçiminde daha geniş bir yapıyla kurulabilir; burada isim-fiil grubu ek fiille yüklemleşmiştir. Bu tür cümlelerde yükleme hangi sözlerin dahil olduğu anlam ilişkisiyle belirlenir. Doğru yöntem, yargıyı hangi unsurun tamamladığını saptamak, yardımcı fiil ve ek fiil bağlantılarını görmek, ardından diğer öğeleri bu yüklem bütününe göre ayırmaktır.

1. TÜRKÇE

1.7.7 - Özne

İçindekiler

Özneyi Yüklemın Bildirdiği Yargıya Göre Bulma

KISACA

Özne, yüklemın bildirdiği işi yapan, oluşa konu olan veya hakkında yargı verilen ögedir. Yükleme kim veya ne soruları yöneltilerek bulunur; ancak soru mutlaka yükleme birlikte düşünölmelidir. Özne açık, gizli, sözde veya örtölü olabilir. Çözömlerede özne söz grubuysa bölünmeden alınır.

Özne, cümlemin yüklemle birlikte temel ögesidir. Fiil yüklemleminde işi yapan ya da oluş içinde bulunan varlığı, isim yüklemleminde ise hakkında yargı verilen varlığı gösterir. Çocuk kitabı okudu cümlesinde çocuk işi yapan öznedir. Hava soğuktı cümlesinde hava hakkında soğuk olma yargısı verilen öznedir. Bu nedenle özne yalnız hareket yapan kişi olarak düşünölmemeli, yüklemın kurduğu yargının kime veya neye bağlandığına göre belirlenmelidir.

Özneyi bulmak için yükleme kim veya ne soruları yöneltir. Öğrenci soruyu çözdü cümlesinde kim çözdü sorusunun cevabı öğrenci, özneyi verir. Kapı açıldı cümlesinde ne açıldı sorusunun cevabı kapı sözcüğüdür. Fakat her kim veya ne cevabı özne olmaz; soru doğrudan yükleme yöneltilmelidir. Öğrenci kitabı okudu cümlesinde neyi okudu sorusunun cevabı kitabı olduğu için nesnedir, özne değildir. Durum eki ve soru biçimi bu ayırmada dikkatle izlenir.

Gerçek özne, yüklemın bildirdiği işi yapan veya oluşla doğrudan ilgili olan öznedir. Ali camı kırdı cümlesinde Ali gerçek öznedir. Cam kırdı cümlesinde cam, işi yapan değil işten etkilenen varlıktır; edilgen çatıda yükleme özne gibi bağlandığı için sözde özne adını alır. Bu ayırım özellikle edilgen fiillerde önemlidir. Soruda yüklemın çatısı görölmeden özne türü belirlenirse işi yapan ile işten etkilenen karıştırılabilir.

Gizli özne, cümlede yazılı olmayan ama yüklemın kişi ekinden anlaşılan öznedir. Geldim cümlesinde özne ben, geldik cümlesinde biz, geliyorsun cümlesinde sen biçiminde anlaşılır. Gizli özne ayrı bir sözcük olarak cümlede yer almaz; fakat öge çözümlemesinde yüklemın kişi anlamından çıkarılır. Buna karşılık cümlede açık özne varsa gizli özne ayrıca gösterilmez. Ben geldim cümlesinde özne ben sözcüğüdür.

Örtölü özne, edilgen çatılı cümlelerde işi yapanın tarafından, aracılığıyla gibi sözlerle belirtildiği yapılarda görölür. Rapor uzmanlar tarafından hazırlandı cümlesinde rapor sözde özne, uzmanlar tarafından sözü işi yapanı gösteren örtölü özne değerindedir. Öznenin söz grubu hâlinde bulunabileceği de unutulmamalıdır. Sınava düzenli hazırlanan öğrenciler başarılı oldu cümlesinde sınava düzenli hazırlanan öğrenciler bütünü öznedir; sıfat-fiil grubu bölünmez. Doğru özne çözümü, yüklemi bulup ona uygun soruyu sormak, çatı ve söz grubu bütönlüğünü birlikte değerlendirmekle yapılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.8 • Nesne

Nesneyi Geçişli Yükleme Göre Belirleme

KISACA

Nesne, yüklem bildirdiği işten etkilenen ögedir ve yalnız geçişli fiillerle kurulan cümlelerde aranır. Belirtili nesne yükleme kimi veya neyi sorularıyla, belirtisiz nesne ise kim veya ne sorularıyla bulunur. Nesneyi doğru ayırmak için önce yüklem bulunmalı, sonra fiilin gerçekten bir varlığa yönelip yönelmediği incelenmelidir.

Nesne, öznenin yaptığı işten etkilenen varlığı veya kavramı gösteren cümle ögesidir. Bu yüzden nesne ararken yalnızca bir sözcüğün ad olması yetmez; o adın yüklem bildirdiği hareketten etkilenip etkilenmediğine bakılır. Öğrenci kitabı okudu cümlesinde okuma işi kitap üzerinde gerçekleştiği için kitabı nesnedir. Çocuk bahçede koştu cümlesinde ise koşma işi bir varlığı etkilemez; bahçede yer bildirir, nesne değildir. Bu ayırım nesnenin geçişli fiillerle bağlantısını açıklar.

Geçişli fiiller nesne alabilen fiillerdir. Okumak, yazmak, kırmak, taşımak, görmek gibi fiiller genellikle bir şeye yönelir. Geçişsiz fiillerde ise hareket öznenin üzerinde kalır; uyumak, gülmek, yürümek, oturmak gibi fiiller çoğu kullanımda nesne istemez. Bu nedenle cümlede kimi veya neyi sorusuna benzeyen bir söz bulmak tek başına yeterli değildir. Önce yüklem doğru belirlenmeli, ardından yüklem nesne alıp alamadığı düşünülmelidir.

Nesne belirtili veya belirtisiz olabilir. Belirtili nesne, adın belirtme durumu ekiyle kullanıldığı nesnedir ve yükleme kimi veya neyi soruları sorularak bulunur. Rüzgâr ağacın dallarını kırdı cümlesinde ağacın dallarını söz grubu belirtili nesnedir. Çünkü hem işten etkilenen unsuru gösterir hem de belirtme ekiyle kullanılmıştır. Belirtisiz nesne ise yalın hâldedir ve yükleme kim veya ne soruları sorularak bulunur. Öğrenci kitap aldı cümlesinde kitap belirtisiz nesnedir; belirli bir kitabı değil, tür olarak kitap alma işini karşılar.

Nesne söz grubu hâlinde de bulunabilir. Dün akşam annesine güzel bir mektup yazdı cümlesinde güzel bir mektup bütünü nesnedir; yalnız mektup sözcüğünü almak eksik çözüm olur. Aynı şekilde uzun süredir aradığı dosyayı buldu cümlesinde uzun süredir aradığı dosyayı söz grubu belirtili nesnedir. Cümle ögelerinde tamlama, sıfat-fiil grubu veya başka bir kelime grubu görev üstlenmişse bu yapı parçalanmadan değerlendirilir.

Nesne ile özne özellikle edilgen çatılı cümlelerde karıştırılabilir. Kapı kapatıldı cümlesinde kapı işi yapan değil, işten etkilenen varlıktır; fakat edilgen yükleme özne gibi bağlandığı için sözde özne olur. Etken biçimde Görevli kapıyı kapattı cümlesinde kapıyı nesnedir. Bu dönüşüm nesnenin cümledeki çatısına göre görev değiştirebileceğini gösterir. Doğru çözüm için yüklem çatısı, fiilin geçişliliği, belirtme eki ve söz grubu bütünlüğü birlikte okunmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.9 - Dolaylı Tümleç

Dolaylı Tümleci Yer ve Yönelme İlişkisiyle Bulma

KISACA

Dolaylı tümleç, yüklem anlamını yönelme, bulunma veya ayrılma ilişkisiyle tamamlayan ögedir. Genellikle -e, -de ve -den durum ekleriyle kurulur; yükleme kime, kimde, kimden, nereye, nerede, nereden gibi sorular yöneltilecek bulunur. Ancak her durum ekli söz dolaylı tümleç değildir; sözün yükleme hangi anlamla bağlandığı mutlaka incelenmelidir.

Dolaylı tümleç, cümlelerin yüklemine yer, yönelme, bulunma veya ayrılma anlamı katan tamamlayıcıdır. Geleneksel dil bilgisinde yer tamlayıcısı olarak da anılır. Okula gittim cümlesinde okula sözü hareketin yöneldiği yeri gösterir. Evde bekledi cümlesinde evde sözü bulunma yerini, Ankara'dan döndü cümlesinde Ankara'dan sözü ayrılma yerini belirtir. Bu örneklerde sözler yüklem anlamını yer-yön ilişkisiyle tamamladığı için dolaylı tümleçtir.

Dolaylı tümleç çoğunlukla -e, -de ve -den durum ekleriyle tanınır. Bu ekler yönelme, bulunma ve çıkma değerleri taşır. Yükleme kime, kimde, kimden, nereye, nerede, nereden soruları sorulduğunda alınan cevap dolaylı tümleç olabilir. Öğretmen öğrencilere konuyu anlattı cümlesinde öğrencilere sözü kime anlattı sorusunun cevabıdır. Kitap masada duruyor cümlesinde masada sözü nerede duruyor sorusunu karşılar. Çocuk parktan geldi cümlesinde parktan sözü nereden geldi sorusuna cevap verir.

Bu ögeyi belirlerken yalnız ek biçimine güvenmek hataya götürebilir. Türkçede aynı ek farklı görevlerde kullanılabilir. Bir sözcük -de eki almış olsa bile yükleme yer anlamıyla bağlanmıyorsa başka bir görev üstlenebilir. Ayrıca bazı kalıplaşmış yapılarda ekli söz, yüklem zorunlu anlam parçası hâline gelebilir. Bu yüzden çözümleme yapılırken önce yüklem bulunur, sonra ekli sözün yönelme, bulunma veya ayrılma ilişkisi kurup kurmadığı anlam bakımından kontrol edilir.

Dolaylı tümleç, söz grubu olarak da karşımıza çıkar. Geçen hafta yeni taşındıkları mahalleye gittik cümlesinde yeni taşındıkları mahalleye bütünü dolaylı tümleçtir. Öğrenciler uzun koridorun sonunda bekledi cümlesinde uzun koridorun sonunda söz grubu bulunma anlamı verir. Bu tür yapılarda yalnız son sözcüğü almak çözümü eksik bırakır; çünkü ögenin sınırı, anlamı tamamlayan bütün söz grubudur.

Dolaylı tümleç ile zarf tümleci arasındaki ayrım da dikkat ister. Sabah okula gitti cümlesinde sabah zaman bildirdiği için zarf tümleci, okula yönelme bildirdiği için dolaylı tümleçtir. Aynı cümlede birden fazla tamamlayıcı bulunabilir ve her biri yükleme farklı yönden bağlanır. Doğru yöntem, yükleme sorulan soruyu mekanik bir ezber olarak değil, anlam denetimi olarak kullanmaktır. Yer, yönelme, bulunma veya ayrılma ilişkisi varsa dolaylı tümleç; zaman, sebep, tarz veya miktar ilişkisi varsa zarf tümleci düşünülmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.10 - Zarf Tümleci

Zarf Tümlecini Zaman, Tarz, Sebep ve Miktar Anlamlarıyla Çözme

KISACA

Zarf tümleci, yüklemi zaman, durum, yön, sebep, miktar, araç veya şart bakımından tamamlayan ögedir. Yükleme ne zaman, nasıl, niçin, neden, ne kadar, neyle, hangi şartla gibi sorular yöneltildiğinde bulunur. Bir sözcüğün zarf olması tek başına yeterli değildir; cümlede yüklemi hangi anlam ilişkisiyle tamamladığı belirleyicidir.

Zarf tümleci, yüklemın gerçekleşme biçimini, zamanını, sebebini, yönünü, miktarını, aracını veya şartını açıklayan cümle ögesidir. Sabah çalıştı cümlesinde sabah zaman bildirir. Sessizce çıktı cümlesinde sessizce hareketin tarzını gösterir. Hastalandığı için gelemeydi cümlesinde hastalandığı için sebep ilişkisi kurar. Bu yapıların ortak noktası, yüklemın anlamını bir koşul veya çevre bilgisiyle tamamlamalarıdır.

Zarf tümlecini bulmak için yükleme ne zaman, nasıl, niçin, neden, ne kadar, neyle, hangi yönde, hangi şartla gibi sorular sorulur. Çocuk hızlı koştu cümlesinde nasıl koştu sorusunun cevabı hızlı sözcüğüdür. Akşama kadar bekledik cümlesinde ne zamana kadar bekledik sorusunun cevabı akşama kadar söz grubudur. Sınava düzenli çalışırsa başarılı olur cümlesinde düzenli çalışırsa sözü şart anlamı taşıyan zarf tümlecidir.

Zarf tümleci çoğu zaman tek sözcükten değil, söz grubundan oluşur. Dün akşam büyük bir dikkatle soruları çözdü cümlesinde dün akşam zaman, büyük bir dikkatle tarz veya araç anlamı verir. Yağmur başladığı için erkenden döndüler cümlesinde yağmur başladığı için bütünü sebep bildirir. Bu tür yapılarda ögenin sınırını doğru çizmek önemlidir; yalnız dikkatle veya başladığı için gibi parçalar cümlelerin verdiği tam anlamı karşılamayabilir.

Zarf tümleci ile dolaylı tümleş karıştırılabilir. Dolaylı tümleş daha çok -e, -de ve -den ekleriyle yer-yön ilişkisi kurarken zarf tümleci zaman, tarz, sebep ve benzeri anlamları öne çıkarır. Çocuk sınıfta sessizce oturdu cümlesinde sınıfta nerede sorusuna cevap verdiği için dolaylı tümleş, sessizce nasıl sorusuna cevap verdiği için zarf tümlecidir. Aynı cümlede iki öge birlikte bulunabilir; çözümleme, her sözün yükleme hangi soruyla ve hangi anlamla bağlandığını ayırmayı gerektirir.

Zarf tümleci her zaman klasik zarf sözcüklerinden oluşmaz. İsimler, edat grupları, fiilimsi grupları ve yan cümlecikler de zarf tümleci görevinde kullanılabilir. Sınav bitince dışarı çıktı cümlesinde sınav bitince zaman anlamı taşıyan bir fiilimsi grubudur. Başarılı olmak için düzenli çalıştı cümlesinde başarılı olmak için amaç bildirir. Bu nedenle sorularda sözcük türü ile cümle görevi ayrı düşünülmelidir. Bir kelime tür olarak isim olsa bile cümlede zarf tümleci olabilir; belirleyici olan yükleme kattığı anlamdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.7.11 - Edat Tümleci

Edat Tümlecini Edat Grubunun Kurduğu Anlamla Tanıma

KISACA

Edat tümleci, edatlarla kurulan söz gruplarının yüklemi amaç, araç, birliktelik, özgülük, karşılaştırma veya sebep gibi anlamlarla tamamlamasıdır. İle, için, göre, kadar, üzere gibi edatlar bu görevde görülebilir. Çözümleme yapılırken edat tek başına değil, bağlı olduğu isim veya söz grubuyla birlikte değerlendirilmelidir.

Edat tümleci, bir edat grubunun cümlede yüklemi tamamlayıcı görev üstlenmesiyle oluşur. Edatlar tek başlarına varlık veya hareket adı bildirmez; kendilerinden önce gelen sözcükle birlikte anlam ilişkisi kurar. Arkadaşıyla geldi cümlesinde arkadaşıyla sözü birliktelik anlamı taşır. Başarmak için çalıştı cümlesinde başarmak için sözü amaç bildirir. Bu kullanımlarda edat grubu yüklem nasıl, neyle, kiminle, ne amaçla veya neye göre gerçekleştiğini açıklar.

Edat tümlecini belirlerken edatı yalnız başına ayırmak doğru değildir. İle, için, göre, kadar, üzere, karşı, dolayı gibi edatlar bağlı oldukları sözcükle birlikte öge oluşturur. Bu kalemle yazdı cümlesinde bu kalemle bütünü araç anlamı verir. Bana göre çözüm doğrudur cümlesinde bana göre söz grubu ölçüt veya bakış açısı anlamı kurar. Sınava hazırlanmak üzere kütüphaneye gitti cümlesinde sınava hazırlanmak üzere bütünü amaç ilişkisi taşır.

Edat tümleci çoğu kaynakta zarf tümlecini içinde değerlendirilen yapılara yaklaşır; çünkü edat grupları genellikle yüklemi tarz, sebep, amaç veya araç bakımından tamamlar. Ancak ayrı başlık olarak işlendiğinde dikkat, edatın kurduğu ilişkiye verilir. Ailesiyle Antalya'ya gidecek cümlesinde ailesiyle birliktelik bildiren edat tümleci, Antalya'ya ise yönelme bildiren dolaylı tümleçtir. Aynı cümlede hem edat tümleci hem dolaylı tümleç bulunabilir.

Bu ögede anlam ilişkisi çok önemlidir. Senin için bekledim cümlesinde senin için sözü amaç veya yarar anlamına gelebilir. Kurala göre değerlendirdik cümlesinde kurala göre ölçüt bildirir. Yağmurdan dolayı geciktik cümlesinde yağmurdan dolayı sebep anlamı taşır. Öğretmen kadar dikkatliydi cümlesinde öğretmen kadar karşılaştırma kurar. Bu çeşitlilik, edat tümlecini yalnız bir soruyla ezberlenmesini zorlaştırır; her örnekte edatın yükleme kattığı anlam okunmalıdır.

Sınırlandırma da önemli bir adımdır. Çok sevdiği arkadaşıyla uzun süre konuştu cümlesinde çok sevdiği arkadaşıyla bütünü edat tümlecidir; yalnız arkadaşıyla demek söz grubunun niteleyici bölümünü dışarıda bırakır. Yeni kurallara göre işlem yapacağız cümlesinde yeni kurallara göre bütünü alınır. Doğru çözüm, yüklemi bulmak, edatlı söz grubunu belirlemek ve bu grubun amaç, araç, birliktelik, sebep, özgülük, ölçüt ya da karşılaştırma gibi hangi ilişkiyi kurduğunu açıklamaktır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.1 · Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler

Büyük Harf Kullanımını Özel Ad ve Cümle Başlangıcı Mantığıyla Kurma

KISACA

Büyük harf kullanımı, cümle başlangıcı ve özel ad mantığı çevresinde değerlendirilir. Cümleler, tırnak içindeki bağımsız cümleler, kişi adları, unvanlar, devlet ve kurum adları, yer adları, eser adları, bayramlar, tarihî olaylar ve belirli tarih bildiren ay-gün adları büyük harfle başlar. Tür adı veya genel kullanım varsa küçük harf korunur.

Büyük harflerin kullanıldığı yerler, yazım kurallarının en geniş başlıklarından biridir; fakat temel mantık iki eksende toparlanabilir. Birincisi cümle başlangıcıdır. Cümleye başlayan ilk sözcük büyük harfle yazılır. Tırnak veya yay ayraç içinde başlı başına cümle değeri taşıyan sözler de büyük harfle başlar. İki noktadan sonra gelen bölüm bağımsız bir cümleyse büyük harf kullanılır; yalnız örnek niteliğinde sıralanan sözcükler cümle oluşturmuyorsa küçük harfle başlayabilir.

İkinci ana eksen özel addır. Kişi adları ve soyadları, kişi adlarından önce veya sonra gelen saygı sözleri, unvanlar, lakaplar, meslek ve rütbe adları büyük harfle başlar. Akrabalık bildiren sözler normal kullanımda küçük yazılır; fakat lakap veya özel ad parçası hâline geldiklerinde büyük harf alır. Hayvanlara verilen özel adlar, millet ve boy adları, dil ve lehçe adları, devlet adları, din ve mezhep adları ile bunların mensuplarını bildiren sözler de büyük harfle başlatılır.

Yer adlarında büyük harf kullanımı özellikle dikkat ister. Kıta, bölge, il, ilçe, köy, semt, cadde ve sokak adları özel ad olduklarında büyük harfle yazılır. Yer adının içinde bulunan deniz, göl, dağ, boğaz, nehir gibi tür bildiren ikinci adlar da özel adın parçasıysa büyük harfle başlar. Buna karşılık özel ada dahil olmayan il, ilçe, köy gibi tür sözleri küçük yazılır. Doğu ve batı sözcükleri yön bildirirken küçük, düşünce veya kültür dünyasını anlatırken büyük harfle başlar.

Kurum, kuruluş, kurul, merkez, bakanlık, üniversite, fakülte ve kanun adları özel ad değeri taşıdığından her kelimesi büyük harfle başlar. Kitap, dergi, gazete ve sanat eserlerinin adlarında da aynı ilke geçerlidir; ancak başlık içinde bulunan ve, ile, ya, veya, yahut, ki, de gibi bağlayıcılar ve soru eki küçük yazılır. Eser türünü gösteren gazete, dergi, tablo gibi sözler özel ada dahil değilse küçük harfle yazılır.

Bayram adları, bayram niteliği kazanmış günler, kurultay ve bilgi şöleni gibi toplantı adları, tarihî olay, çağ ve dönem adları büyük harfle başlar. Belirli bir tarih bildiren ay ve gün adları büyük; belirli tarih belirtmeyen ay ve gün adları küçük yazılır. Bu nedenle yazım sorularında yalnız sözcüğe değil, bağlama bakmak gerekir. Aynı kelime özel adın parçasıysa büyük, tür adı veya genel anlamdaysa küçük yazılır. Doğru çözüm, özel ad değeri, başlık yapısı, tarih belirginliği ve cümle başlangıcını birlikte denetlemekle yapılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.2 • Kısaltmaların Yazımı

Kısaltmalarda Harf, Nokta ve Ek Yazımını Ayırma

KISACA

Kısaltmaların yazımında önce kısaltmanın büyük harflerle mi küçük harflerle mi kurulduğu görülür. Büyük harfli kurum ve kuruluş kısaltmalarında harflerin arasına genellikle nokta konmaz; ek getirildiğinde kesme işareti kullanılır. Unvan, ölçü veya bazı gelenekleşmiş kısa biçimlerde nokta görülebilir. Eklerin okunuşa mı açılıma mı bağlandığı kısaltmanın türüne göre değerlendirilir.

Kısaltmaların yazımı, kelimenin veya söz grubunun hangi yöntemle kısaltıldığına bağlıdır. Kurum, kuruluş, ülke, sınav veya örgüt adlarının baş harflerinden oluşan büyük harfli kısaltmalar ayrı bir düzen gösterir. Bu tür kısaltmalarda harflerin arasına genellikle nokta konmaz. Kısaltmanın bütün harfleri büyük yazılır ve ek getirildiğinde kısaltma ile ek arasına kesme işareti konur. Ek, çoğu durumda kısaltmanın okunuşuna göre uyarlanır; bu yüzden yazımda hem harf biçimi hem söyleyiş dikkate alınır.

Bazı kısaltmalar noktayla kullanılır. Özellikle unvan, rütbe, akademik derece veya gelenekleşmiş kısa biçimlerde sonda nokta görülebilir. Dr., Prof., Alb. gibi yazımlarda nokta kısaltmanın tamamlanmadığını gösteren bir işarettir. Bu tür örneklerde büyük harfli kurum kısaltması mantığıyla hareket edilmez. Sorularda yanlışlık çoğu kez noktanın gereksiz konması, gereken yerde kaldırılması veya ekin yanlış bağlanması üzerinden kurulur.

Küçük harfle yapılan ölçü birimi ve terim kısaltmalarında da ayrı bir dikkat gerekir. Bu kısaltmalar çoğu zaman noktasız yazılır ve ek alma biçimleri kendi kullanım geleneğine göre değerlendirilir. Bir kısaltma sözcük gibi okunuyorsa ek de bu okunuşa yaklaşır; harf harf okunuyorsa ek son harfin okunuşuna bağlanabilir. Bu ayırım özellikle çoktan seçmeli yazım sorularında aynı kısaltmanın farklı eklerle verilmesi durumunda belirleyici olur.

Kısaltmalarda kesme işareti kullanımı özel ad mantığıyla ilişkilidir. Büyük harfli bir kısaltmaya ek getirildiğinde kesme işareti beklenir. Ancak kısaltmanın türü, nokta kullanıp kullanmaması ve okunuşu birlikte düşünülmeden yalnız kesme işaretine bakmak eksik olur. Örneğin baş harflerden oluşan bir kısaltmanın yazımıyla unvan kısaltmasının yazımı aynı kurala indirgenemez.

Doğru çözüm için önce kısaltmanın kaynağı belirlenir: kurum adı mı, unvan mı, ölçü birimi mi, genel bir terim mi? Sonra harflerin büyük veya küçük yazılışı, nokta gerekip gerekmediği, ekin kesmeyle ayrılıp ayrılmayacağı ve ekin hangi okunuşa göre biçimleneceği kontrol edilir. Yazım sorularında kısaltmalar küçük bir ayrıntı gibi görünse de hata genellikle bu adımlardan birinin atlanmasından doğar. Bu nedenle kısaltmanın yalnız görüntüsü değil, temsil ettiği söz grubu ve okunuş biçimi de birlikte okunmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.3 · Sayıların Yazımı

Sayı Yazımında Rakam, Harf ve Noktalama İlişkisi

KISACA

Sayıların yazımında rakamla yazma, harfle yazma, tarih ve saat gösterimi, büyük sayıların gruplandırılması ve sıra sayılarının ek alması birlikte değerlendirilir. Gün, ay ve yıl rakamları nokta veya eğik çizgiyle ayrılabilir; saat ve dakika arasında nokta kullanımı görülür. Beş ve daha çok rakamlı sayılar sondan üçlü gruplarla okunur.

Sayıların yazımı, hem rakamların biçimini hem de sayıların cümledeki işlevini ilgilendirir. Bir sayı tarih, saat, sıra, miktar veya metin içinde anlatım unsuru olarak kullanılabilir. Bu nedenle her sayı aynı kuralla yazılmaz. Yazım sorularında yanlışlık çoğu zaman rakamla yazılması gereken yerde harf kullanılması, ekin yanlış ayrılması, tarihte noktalama hatası yapılması veya büyük sayıların gruplandırılmasının karıştırılmasıyla ortaya çıkar.

Tarihlerin yazımında gün, ay ve yılı gösteren sayılar birbirinden nokta veya eğik çizgiyle ayrılabilir. Gün ve ay adları rakamla verildiğinde büyük harf sorunu doğmaz; ay adı yazıyla ve belirli bir tarih içinde kullanıldığında büyük harf kuralı ayrıca devreye girer. Saat ve dakika gösteriminde saatle dakika arasına nokta konması gelenekleşmiş bir yazım biçimidir. Bu tür örneklerde kullanılan nokta, cümle sonu noktası değil, sayı bölümlerini ayıran işarettir.

Büyük sayılarda okuma kolaylığı için rakamlar sondan başlamak üzere üçlü gruplara ayrılabilir. Bu ayrım sayının değerini değiştirmez; yalnız basamakları görünür kılar. Para, ölçü, oran veya istatistik bildiren sayılarda rakamla yazım tercih edilebilir. Buna karşılık anlatım içinde küçük sayıların yazıyla verilmesi, özellikle resmî veya edebî metinlerde daha doğal olabilir. Yazım sorusu hangi biçimin bağlama uygun olduğunu yoklayabilir.

Sıra sayıları da ayrıca dikkat ister. Rakamla yazılan sıra sayılarında nokta kullanılabilir veya ek getirilebilir. Ek getirildiğinde sayının okunuşu esas alınır. Yanlışlık çoğu kez ekin sayı değerine değil, son okunuşa uydurulmamasından doğar. Üleştirme, kesir veya yüzde bildiren yapılarda da anlamın nasıl kurulduğu önemlidir; rakam yalnız niceliği gösterirken ek ve işaretler bu niceliğin cümledeki görevini belirler.

Sayıların yazımında metnin resmi tonu da belirleyici olabilir. Dilekçe, tutanak ve sınav metinlerinde sayıların açık ve karışıklığa yol açmayacak biçimde yazılması beklenir. Rakamla başlayan cümlede rakamdan sonra gelen sözcüğün büyük harfle başlamaması gibi ayrıntılar, sayı yazımını büyük harf kurallarıyla birleştirir. Doğru çözüm için sayı türü, bağlam, noktalama, ek, tarih-saat kullanımı ve okunabilirlik birlikte denetlenmelidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.4 · Deyimlerin ve İkilemelerin Yazımı

Deyim ve İkilemelerde Ayrı Yazımı Esas Alma

KISACA

Deyimler ve ikilemeler genellikle ayrı yazılır. Deyimlerde sözcükler birlikte kalıplaşmış bir anlam oluşturur; bu ortak anlam, sözcüklerin bitişik yazılmasını gerektirmez. İkilemelerde de tekrar, yakın anlam, karşıtlık veya ses benzerliğiyle kurulan yapı çoğunlukla ayrı yazılır. Gelenekleşmiş bazı istisnalar bulunabileceği için kalıplaşmış biçim dikkatle okunmalıdır.

Deyimlerin yazımında temel ilke ayrı yazımdır. Deyim, birden fazla sözcüğün birlikte kalıplaşarak tek bir anlam alanı oluşturmaktır; ancak anlam birliği yazımda bitişikliği zorunlu kılmaz. Göz atmak, kulak vermek, çam devirmek, gönlünden geçirmek gibi yapılarda sözcükler ayrı yazılır. Bu nedenle yazım sorularında deyimın mecaz anlam taşımasına aldanıp onu birleşik kelime gibi görmek önemli bir hatadır.

Deyimlerde sözcüklerin her biri çoğu zaman kendi sözlük anlamından uzaklaşır ve bütün yapı yeni bir anlam kazanır. Buna rağmen yazım kuralı anlamın tekleşmesine değil, kalıplaşmış kullanım biçimine bakar. Göz atmak ifadesi bakmak eyleminin hızlı ve kısa süreli biçimini anlatır; fakat göz atmak biçiminde yazılmaz. Kulak vermek dikkatle dinlemek anlamı taşır; ancak kulak vermek yazımı doğru değildir. Yazım çözümünde deyimın anlamını bilmek kadar, onun gelenekleşmiş ayrı yazımını da görmek gerekir.

İkilemelerde de ana kural ayrı yazımdır. Aynı sözcüğün tekrarı, yakın anlamlı sözcüklerin yan yana gelişi, karşıt anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması veya ses benzerliğiyle kurulan yapılar ayrı yazılır. Yavaş yavaş, adım adım, çeşit çeşit, eğri büğrü, er geç gibi örneklerde iki unsur arasında boşluk bulunur. m sesiyle yapılan ikilemeler de ayrı yazılır; kitap mitap, çocuk mocuk gibi kullanımlarda ikinci unsur bağımsız anlam taşımasa bile yazım bitişmez.

İkilemelerde durum eki veya iyelik eki bulunması da çoğunlukla ayrı yazımı değiştirmez. Baş başa, diz dize, el ele, göz göze, omuz omuza gibi yapılar ayrı yazılır. Bununla birlikte dilde gelenekleşmiş bazı örnekler bitişik kabul edilebilir. Bu istisnalar genel kuralı bozmaz; yalnız ezbere değil, yerleşmiş yazıma bakmayı gerektirir. Yazım sorularında çoğu seçenek ana kural üzerinden kurulur, bazı seçenekler ise bu gelenekleşmiş biçimlerle çeldirici hâline gelir.

Deyim ve ikileme sorularında doğru yöntem, önce yapının türünü belirlemektir. Bir söz grubu mecazlaşmışsa deyim olabilir; tekrar veya ikili kuruluş varsa ikileme olabilir. Sonra bu türlerin temel yazım ilkesinin ayrı yazım olduğu hatırlanır. Eğer seçeneklerde bitişik yazılmış bir deyim veya sıradan bir ikileme görülüyorsa yazım yanlış aranabilir. Fakat gelenekleşmiş istisna ihtimali varsa kullanımın kalıplaşmış biçimi düşünülmelidir. Böylece anlam bilgisi ile yazım kuralı birbirine karıştırılmadan çözüm yapılır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.5 - Birleşik Kelimelerin Yazımı

Birleşik Kelimelerde Anlam Bütünlüğü ve Yazım Biçimi

KISACA

Birleşik kelimeler, iki veya daha çok sözün yeni bir kavramı karşılayacak biçimde kalıplaşmasıyla oluşur. Belirtisiz isim tamlamaları, sıfat tamlamaları, birleşik fiiller, ikilemeler ve kalıplaşmış çekimli yapılar birleşik kelime değeri kazanabilir. Bu kelimeler her zaman bitişik yazılmaz; ses olayı, anlam kayması, gelenekleşme ve tür adı ilişkisi yazımı belirler.

Birleşik kelime, iki veya daha çok sözcüğün yeni bir kavramı karşılayacak biçimde bir araya gelmesiyle oluşur. Yer çekimi, hanımeli, beyaz peynir, açığöz, toplu iğne, söz etmek, gelebilmek gibi örnekler farklı kuruluş yollarını gösterir. Bazıları ayrı, bazıları bitişik yazılır. Bu nedenle birleşik kelimeyi görmek ile onun yazımını belirlemek aynı şey değildir. Önce yapının yeni bir kavram oluşturup oluşturmadığı, sonra bu kavramın hangi yazım kuralına girdiği incelenir.

Birleşik kelimeler belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, isnat grubu, birleşik fiil, ikileme, kısaltma grubu veya kalıplaşmış çekimli yapı biçiminde kurulabilir. Bu çeşitlilik, tek bir ezber cümlesiyle bütün soruların çözülemeyeceğini gösterir. Örneğin beyaz peynir ayrı yazılırken açığöz bitişik yazılır; yer çekimi ayrı yazılırken hanımeli bitişik yazılır. Yazım biçimi, kelimelerin türünden çok, kalıplaşmanın niteliğine ve yazım geleneğine bağlıdır.

Ayrı yazılan birleşik kelimelerde çoğu zaman her iki unsur da anlamını korur veya tür adı ilişkisi belirgin kalır. Yol ve ulaşım adları, bilim dalları, yiyecek-içecek adları, gök cisimlerinin bazı kullanımları, zaman bildiren bazı sözler ve kişi adlarıyla kurulan yer adlarında ayrı yazım görülebilir. Bu alanlarda yanlışlık, sırf iki sözcük birlikte yeni bir kavram karşıladığı için onları bitişik yazmaktan doğar.

Bitişik yazılan birleşik kelimelerde ise ses olayı, anlam kayması, tür adının özel adla kalıplaşması veya gelenekleşmiş kullanım belirleyici olabilir. Ses düşmesine uğrayan birleşikler, yardımcı fiille birleşirken ses düşmesi veya türemesi geçiren yapılar, ara yön adları ve bazı yer adları bitişik yazılır. Ayrıca baş, başı, oğlu, kızı, ev, hane, name, zade gibi unsurlarla gelenekleşmiş birçok yapı da bitişik yazım alanına girebilir.

Birleşik kelime sorularında güvenli yöntem, önce yapının yeni bir kavram oluşturup oluşturmadığını anlamak, ardından ayrı ve bitişik yazım gerekçesini aramaktır. Yalnız ses uyumuna, yalnız anlam bütünlüğüne veya yalnız kelime sayısına bakmak yetmez. Birleşik kelimelerin yazımı, anlam, ses değişmesi, gelenekleşme ve özel ad ilişkisini birlikte değerlendiren bir başlıktır. Bu yüzden seçeneklerdeki her örnek kendi kuruluş mantığıyla okunmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.6 • Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler

Bitişik Yazılan Birleşiklerde Ses Olayı ve Gelenekleşme Ölçütü

KISACA

Bitişik yazılan birleşik kelimelerde ses düşmesi, ses türemesi, anlam kayması, ara yön adları, bazı yer adları ve gelenekleşmiş kullanımlar belirleyicidir. Yardımcı fiille birleşirken ses değişimine uğrayan yapılar bitişik yazılır. Ayrıca baş, başı, oğlu, ev, hane, name, zade gibi unsurlarla kalıplaşmış birçok kelime de bitişik yazım alanında değerlendirilir.

Bitişik yazılan birleşik kelimeler, birleşik kelime başlığının en çok ayrıntı isteyen bölümüdür. Çünkü her birleşik yapı bitişik yazılmaz; bitişik yazım için çoğu zaman ses olayı, anlam kayması, özel bir kalıplaşma veya gelenekleşmiş kullanım gerekir. Kaynana, nasıl, niçin gibi örneklerde ses düşmesi görülür. Bu tür yapılarda birleşme yalnız iki sözcüğün yan yana gelmesi değildir; ses yapısı da değiştiği için kelime tek biçim hâline gelmiştir.

Yardımcı fiillerle kurulan birleşiklerde de ses olayı varsa bitişik yazım beklenir. Emretmek, kaybolmak, halletmek gibi yapılarda etmek veya olmak yardımcı fiiliyle birleşme sırasında ses düşmesi ya da ses türemesi ortaya çıkar. Buna karşılık ses olayı yoksa söz etmek, hasta olmak gibi yapılar ayrı yazılabilir. Bu ayırım özellikle birleşik fiil sorularında belirleyicidir. Yardımcı fiilin varlığı tek başına bitişik yazımı sağlamaz; ses değişmesi olup olmadığı denetlenmelidir.

Yer adlarında bitişik yazımın özel örnekleri vardır. İki veya daha çok kelimeden oluşmuş bazı Türkçe yer adları bitişik yazılır. Şehir, kent, köy, mahalle, dağ, tepe, deniz, göl, ırmak, su gibi unsurlarla kurulmuş sıfat tamlaması veya belirtisiz isim tamlaması kalıbındaki yer adlarında da bitişik yazım görülebilir. Ara yön adları da bitişik yazılır: güneybatı, kuzeydoğu gibi kullanımlarda iki yön adı tek yön kavramı hâline gelir.

Bazı birleşiklerde iki öge asıl anlamını korusa bile kullanım yaygın biçimde bitişikleşmiştir. Baş sözüyle kurulan bazı unvan veya görev adları, bir topluluğun yöneticisini gösteren başı unsurlu yapılar, oğlu ve kızı sözleriyle kalıplaşan kelimeler, ağa, bey, efendi, hanım gibi sözlerle oluşan kimi birleşikler bu grupta değerlendirilir. Biraz, birkaç, birçok, hiçbir, herhangi gibi belirsizlik bildiren sözcükler de gelenekleşmiş bitişik yazımlara örnektir.

Ev, hane, name ve zade unsurlarıyla kurulan pek çok kelime bitişik yazılır. Aşevi, bakımevi, çayhane, dersane, beyanname gibi örneklerde yapı tek kavramı karşılar. Kanunda bitişik geçen veya bitişik olarak tescil edilmiş bazı kurum adları da bu biçimde yazılır. Bitişik yazılan birleşik kelimeleri çözerken ana ölçü, kelimeleri rastgele birleştirmek değil, ses olayı, anlam kayması, yerleşik yazım ve özel kalıplaşma gerekçesini görmektir. Seçeneklerdeki yazımın doğru olup olmadığı bu gerekçelerle sınanmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.7 - Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler

Ayrı Yazılan Birleşiklerde Anlam Birliği ve Yazım Sınırı

KISACA

Ayrı yazılan birleşik kelimelerde temel mesele, iki veya daha çok sözcüğün tek bir kavramı karşılamasına rağmen yazıda bağımsızlığını korumasıdır. Yol, durum, olgu, bilim dalı, gök cismi, yiyecek adı, zaman ifadesi ve benzetme yoluyla kurulmuş kimi söz öbekleri bu grupta değerlendirilir. Bu başlıkta güvenli çözüm, birleşimin yalnızca anlamca kaynaşıp kaynaşmadığına değil, yazım geleneğinin hangi türleri ayrı tuttuğuna bakmaktır. Çevre yolu, açık oturum, dil bilimi, su böreği, kuyruklu yıldız, çetin ceviz ve gece yarısı gibi örnekler, birleşik anlam taşıyıcılar da ayrı yazım düzenindedir. Deyimler ve ikilemeler de genel olarak ayrı yazılır; bu nedenle göz atmak, kulak vermek, ağır ağır, çeşit çeşit gibi yapılarda bitişik yazım aranmamalıdır. Seçenekte hata aranırken, ses olayı veya yerleşmiş bitişik yazım gerekçesi yoksa ayrı yazım ihtimali güçlüdür.

Ayrı yazılan birleşik kelimeler, birleşik kelime bilgisinin ezberden çok sınıflandırma isteyen bölümüdür. Birden fazla sözcük bir araya gelip tek bir kavramı karşılayabilir; fakat bu, her zaman bitişik yazılacağı anlamına gelmez. Yazım kuralları bazı birleşikleri özellikle ayrı tutar. Bu yüzden adayın ilk sorusu, yapının anlamca birleşip birleşmediği kadar, bu birleşmenin hangi yazım grubuna girdiği olmalıdır. Ses düşmesi, ses türemesi, yerleşmiş kurum adı veya ara yön gibi açık bir bitişik yazım gerekçesi yoksa, kaynakta gösterilen birçok birleşik türünde ayrı yazım korunur.

Yol ve ulaşım bildiren birleşikler ayrı yazılan alanın belirgin örneklerindendir. Çevre yolu, deniz yolu, hava yolu, kara yolu gibi sözlerde iki unsur birlikte yeni bir kavram kurar; buna rağmen yazıdaki ayrılık sürer. Durum, olgu ve olay bildiren sözlerle kurulan açık oturum, açık öğretim, ana dili, ay tutulması, baş ağrısı, çıkış yolu, çözüm yolu gibi yapılar da aynı mantıkla değerlendirilir. Bu türlerde ikinci sözcük çoğu kez soyut bir alanı veya sonucu gösterir, ancak kalıp tek kelime hâline gelmiş sayılmaz.

Bilim ve bilgi sözleriyle kurulan alan adları da ayrı yazılır. Anlam bilimi, dil bilimi, edebiyat bilimi, gök bilimi ve halk bilimi gibi yapılarda ilk unsur alanı daraltır, ikinci unsur ise bilgi dalını belirtir. Yuvar ve küre sözleriyle kurulan göz yuvarı, hava yuvarı, renk yuvarı gibi adlarda da ayrı yazım esastır. Yiyecek ve içecek adlarında bahçe böreği, su böreği, badem yağı, arpa suyu gibi örnekler, kalıplaşmış anlam taşıyıcılar bile bitişikleşmez. Gök cisimlerinde Çoban Yıldızı, Kutup Yıldızı, kuyruklu yıldız, gök taşı ve meteor taşı gibi adlar da bu grupta düşünülür.

Benzetme yoluyla insan niteliği anlatan bazı birleşikler ayrı yazılır. Çetin ceviz, çöpsüz üzüm, eski kurt, sarı çıyan gibi yapılarda söz öbeği mecazlaşmıştır; fakat mecazlaşma tek başına bitişik yazım doğurmaz. Zamanla ilgili gece yarısı ve gün ortası gibi birleşikler de ayrı yazım düzenindedir. Kişi adlarıyla oluşmuş mahalle, cadde, sokak, bulvar, köy ve benzeri yer adlarında ise sondaki unvanlar dışında şahıs adlarının ayrı yazılması beklenir. Yunus Emre Mahallesi veya Ziya Gökalp Bulvarı gibi örneklerde özel adın parçaları korunur.

Deyimler ve ikilemeler bu başlığın en pratik ayrımlarından biridir. Göz atmak, kulak vermek, akıntıya kürek çekmek, çam devirmek gibi deyimler anlamca bütünleşmiş olsa da ayrı yazılır. Adım adım, ağır ağır, çeşit çeşit, güzel güzel, düşe kalka, eciş bücüş gibi ikilemelerde de aynı kural geçerlidir. m ile yapılmış ikilemeler ve hâl eki ya da iyelik ekiyle kurulan ikilemeler de ayrı yazılır. Dolayısıyla ayrı yazılan birleşiklerde ölçü, sözcüklerin beraber anlam üretmesi değil, yazım geleneğinin bu beraberliği tek kelime sayıp saymamasıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.8 - Yabancı Özel Adların Yazımı

Yabancı Özel Adlarda Büyük Harf, Ek ve Kesme Dengesi

KISACA

Yabancı özel adların yazımı, özel ad mantığıyla Türkçe ek sisteminin birlikte okunmasını gerektirir. Millet, devlet, kişi, yer, dil ve eser adları özel ad niteliği taşıdığından büyük harfle başlar; ancak bu adlara getirilen her ek kesme işaretiyle ayrılmaz. Kaynaklar, özellikle dil adlarında yapım ekiyle oluşan biçimlerin kesme almadığını gösterir: Türkçe, Fransızca, Rusça gibi sözcüklerde ek artık yeni bir ad kurar. Buna karşılık yabancı kişi ve yer adları özel ad olarak kullanıldığında, çekim eki alırken Türkçe özel adların genel kesme düzeniyle düşünülür. Bu başlıkta karıştırılan nokta, yabancı kökenli olmakla özel ad olmak arasındaki farktır. Bir sözcük yabancı kökenli olabilir ama cins ad gibi kullanılıyorsa özel ad kuralları uygulanmaz; özel adı karşılıyorsa büyük harf ve ek düzeni devreye girer.

Yabancı özel adların yazımında ilk ilke, adın yabancı olup olmamasından önce özel ad değeri taşıyıp taşımadığını görmektir. Kişi, ülke, şehir, millet, dil, eser ve benzeri tekil adlar özel ad statüsündeyse büyük harfle başlar. Türkçe yazımda Almanya, Fransa, Rusya gibi devlet ve yer adları; Fransız, Rus, İngiliz gibi millet adları; Fransızca, Rusça, İngilizce gibi dil adları bu büyük harf düzeni içinde değerlendirilir. Yabancılık yalnızca adın kökenini gösterir; yazım kararını asıl belirleyen şey, sözcüğün metinde özel adı mı yoksa genel bir tür adını mı karşıladığıdır.

Bu başlıkta eklerin yazımı özellikle önemlidir. Özel adlara gelen çekim ekleri çoğu durumda kesme işaretiyle ayrılır; ancak yapım ekleri ve çokluk eki bu düzenin dışında düşünülür. Dil adları bunun öğretici örneğidir. Fransızca, Rusça, Türkçe gibi sözcüklerde millet adına getirilen ek, yeni bir dil adı kuran yapım eki niteliğindedir. Bu nedenle Fransızca'yı, Fransızcanın, Türkçeyi, Türkçeden gibi biçimlerde kesme işareti kullanılmaz. Sözcük yine büyük harfle başlar, çünkü dil adı özel ad değerini korur; fakat yapım ekiyle kurulmuş biçimin ardından gelen çekim eki kesmeyle ayrılmaz.

Yabancı kişi adları ve yer adları ise Türkçedeki özel ad mantığına bağlanır. Shakespeare, Paris, Roma, Washington gibi adlar metinde özel ad olarak yer aldığından büyük harfle yazılır. Bu adlara Türkçe çekim eki getirildiğinde ek, özel adla ek sınırını gösterecek biçimde ayrılır. Burada amaç, yabancı adın özgün sesletimini tartışmak değil, yazıda özel ad sınırını korumaktır. Adayın dikkat etmesi gereken nokta, yabancı özel adın sonundaki harfin Türkçe ekle birlikte nasıl görüldüğünden çok, ekin çekim mi yapım mı olduğudur.

Yabancı kökenli sözcüklerin tamamı özel ad değildir. Türkçeye yerleşmiş, tür adı gibi kullanılan kelimeler küçük harfle başlayabilir ve genel kelime gibi ek alır. Buna karşılık bir ülke, millet, dil, kişi, eser veya kurum adı anlatılıyorsa özel ad düzeni devreye girer. Bu ayırım, yazım sorularında seçenekleri elerken işe yarar: önce sözcüğün özel ad değerini belirlemek, sonra ekin türünü görmek gerekir. Eğer sözcük özel addan türemiş bir dil adıysa kesme beklenmez; doğrudan yabancı kişi veya yer adı çekim eki alıyorsa kesme ihtimali gündeme gelir. Böylece büyük harf, kesme ve ek türü aynı anda kontrol edilmiş olur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.8.9 • Ses Olaylarıyla İlgili Yazım Kuralları

Ses Olaylarının Yazıma Yansıması

KISACA

Ses olaylarıyla ilgili yazım kuralları, sözcüğün ek veya birleşme sırasında biçim değiştirip değiştirmediğini görmeye dayanır. Ünsüz yumuşaması, ünsüz benzeşmesi, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, ses türemesi ve kaynaştırma gibi olaylar yalnız ses bilgisinin konusu değildir; yazımda doğru biçimi seçtirir. Birleşik kelimelerde ses düşmesi ya da ses türemesi varsa bitişik yazım beklenir; emretmek, kaybolmak, halletmek gibi örneklerde yardımcı fiilin varlığı değil, ses değişmesi belirleyicidir. Ek geldiğinde son sesin yumuşaması, sert ünsüzle başlayan ekin seçilmesi veya araya kaynaştırma sesi girmesi de yazım kararını etkiler. Bu konuda en sağlıklı yöntem, sözcüğün kökünü ve aldığı eki ayırmak, sonra ortaya çıkan ses değişmesinin yazıda gösterilip gösterilmediğini kontrol etmektir.

Ses olaylarıyla ilgili yazım kuralları, ses bilgisiyle yazım kurallarının kesiştiği alandır. Bir sözcük ek aldığı ya da başka bir sözcükle birleştiğinde yalnız anlamı değil, ses yapısı da değişebilir. Bu değişiklik kimi zaman yazıya doğrudan yansır. Bu nedenle adayın bir yazım seçeneğini değerlendirirken sadece kelimenin tanındık gelip gelmediğine bakması yetmez; kök, ek ve birleşme sınırı üzerinde hangi ses olayının gerçekleştiğini de kontrol etmesi gerekir.

Ünsüz yumuşaması, ünsüz benzeşmesi ve ses düşmesi yazımda sık karşılaşılan karar noktalarıdır. Çok heceli bazı sözcüklerin sonunda bulunan sert ünsüzler, ünlüyle başlayan ek aldığı yumuşayabilir; bu durumda yazıda değişen ünsüz gösterilir. Sert ünsüzle biten sözcüğe gelen ekin sert ünsüzle başlaması ise benzeşme kuralını ilgilendirir. Ses düşmesi görülen yapılarda da eksilen ses yazıda korunmaz; sözcük artık değişmiş biçimiyle yazılır. Bu yüzden eklenme veya birleşme öncesindeki varsayılan biçimi değil, gerçekleşen ses olayının oluşturduğu yazılı biçimi esas almak gerekir.

Birleşik fiillerde ses olayı özellikle belirleyicidir. Etmek veya olmak yardımcı fiilleriyle kurulan her yapı bitişik yazılmaz; bitişik yazım için birleşme sırasında ses düşmesi ya da ses türemesi gibi bir değişme bulunmalıdır. Emretmek, kaybolmak ve halletmek gibi yapılarda birleşme ses yapısını değiştirdiği için tek kelime biçimi ortaya çıkar. Buna karşılık söz etmek, hasta olmak gibi yapılarda ses değişmesi yoksa ayrı yazım mümkündür. Bu ayırım, yardımcı fiil görüldüğünde otomatik karar vermemeyi gerektirir.

Ünlü türemesi ve ünsüz düşmesi de yazımı doğrudan etkileyebilir. Küçültme eki alan bazı sözcüklerde araya ünlü girmesi, kimi örneklerde ise bir ünsüzün düşmesi görülür. Kaynaştırma sesleri de iki ünlünün yan yana gelmesini önleyerek ekle kök arasındaki geçişi sağlar. Bu olayların her biri, sözcüğün yazıda neden o biçimi aldığını açıklar. Yazım sorularında doğru yaklaşım, önce sözcüğün yalın biçimini ve ekini bulmak, ardından değişimin kural gereği mi yoksa yazım yanlışı mı olduğunu ayırt etmektir. Böylece ses olayı bilgisi yalnız teorik kalmaz; doğru yazımı seçmenin temel aracı hâline gelir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.1 · Nokta (.)

Noktanın Cümle, Sayı, Tarih ve Kısaltmadaki Görevleri

KISACA

Nokta, yalnız bitmiş cümlelerin sonuna gelen basit bir işaret değildir; yazıda tamamlanmış yargıyı, bazı kısaltmaları, sıra bildiren sayıları, tarih ve saat düzenini, madde işaretlerini ve bazı sayısal gösterimleri ayırır. Bir cümlelerin yargısı tamamlandığında nokta kullanılır. Alb., Dr., Prof., Cad. gibi kısaltmaların sonunda da nokta görülebilir. Sayıların sıra anlamı taşıdığı üçüncü, on beşinci, yirminci gibi durumlarda rakamdan sonra nokta getirilir. Gün, ay ve yıl rakamla yazıldığında nokta ayırıcı olabilir; ay adı yazıyla verildiğinde ay adından önce ve sonra nokta kullanılmaz. Saat ve dakikayı ayırmada da nokta kullanımı öğretilir. Nokta sorularında belirleyici olan, işaretin cümleyi kapatıp kapatmadığını ve sayısal ifadenin sıra, tarih, saat ya da ayırma görevi taşıyıp taşımadığını ayırt etmektir.

Nokta, yazıda tamamlanma ve ayırma görevini birlikte üstlenen temel noktalama işaretidir. En bilinen görevi, yargısı tamamlanmış cümlelerin sonuna gelmesidir. Bir düşünce, olay ya da durum tam bir cümle hâlinde kapanıyorsa nokta cümlelerin sınırını belirler. Ancak noktanın kullanım alanı bununla sınırlı değildir. Kısaltmalarda, sıra sayılarını göstermede, tarih ve saat yazımında, maddeleme düzeninde ve sayısal ayırmalarda da nokta devreye girer. Bu yüzden nokta başlığı, yalnız noktalama değil aynı zamanda yazım kuralı gibi de okunmalıdır.

Bazı kısaltmaların sonuna nokta konur. Alb., Dr., Prof., Cad. gibi örneklerde kısaltma, kelimenin tamamı yazılmadığı için noktayla kapatılır. Her kısaltmada aynı biçimin aranması doğru değildir; fakat kaynakta verilen temel örnekler, noktanın kısaltma sonunda tamamlayıcı işaret olarak kullanılabileceğini gösterir. Bir yazının maddelerini gösteren rakam veya harflerden sonra da nokta gelebilir. Bu kullanımda nokta cümle sonu değil, sıralama işaretidir.

Sayılarla ilgili nokta kullanımı özellikle dikkat ister. Rakamdan sonra nokta gelmesi, çoğu zaman sıra bildirme anlamı kurar: 3. sınıf, 15. madde, II. Mehmet, XV. yüzyıl gibi yapılarda rakam ya da Roma rakamı sırayı gösterir. Arka arkaya sıralanan rakamlarda ise yalnız sonuncu rakamdan sonra nokta kullanılması beklenir. Bu, her rakamı ayrı ayrı noktalama yanlışını önler. Beş ve daha çok rakamlı sayılarda üçlü grupları ayırmak için nokta kullanılabileceği de kaynakta yer alır.

Tarih ve saat yazımında nokta ayrı bir görev üstlenir. Gün, ay ve yıl rakamla yazıldığında araya nokta konabilir. Buna karşılık ay adı yazıyla verilmişse ay adından önce ve sonra nokta kullanılmaz. Saat ve dakika gösteren sayılar arasında da nokta kullanılabilir. Bu kullanımlarda nokta cümleyi bitirmez; sayıların hangi birimlere ayrıldığını gösterir. Dolayısıyla nokta sorusunda işaretin görevi mutlaka bağlamdan okunmalıdır. Aynı işaret bir yerde cümleyi kapatırken, başka bir yerde tarih, saat, sıra veya kısaltma düzenini kurabilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.2 · Virgül (,)

Virgülün Sıralama, Ara Söz ve Anlam Ayırma Görevleri

KISACA

Virgül, cümlede eş görevli kelimeleri ayırır, sıralı cümleleri birbirinden koparmadan böler, ara söz ve ara cümleleri gösterir, vurgulanması gereken öğelerden sonra kullanılır ve anlam karışıklığını önleyebilir. Hitap sözlerinden, kabul veya ret bildiren evet, hayır, peki gibi kelimelerden ve konuşma çizgisinden önce de virgül gelebilir. Sayıların yazılışında kesirleri ayırmak için kullanılan virgül, dil bilgisindeki görevinden farklı ama aynı işaretle kurulan bir yazım görevidir. Bu başlıkta en az kullanıldığı yerler kadar kullanılmadığı yerler de önemlidir: ve, veya, yahut bağlaçlarından önce ve sonra virgül konmaz; tekrarlı bağlaçların çevresine gereksiz virgül yerleştirilmez; şart ekinden ve zarf-fiil ekleriyle kurulmuş kelimelerden sonra virgül kullanılmaz. Doğru çözüm, virgülün anlamı netleştirip netleştirmediğini sorgulamaktır.

Virgül, cümlelerin iç düzenini kuran en esnek noktalama işaretidir. Birbiri ardınca sıralanan eş görevli kelime ve kelime gruplarını ayırır; böylece okuyucu hangi öğelerin aynı düzeyde olduğunu görür. Sıralı cümlelerde de benzer bir görev üstlenir: yargılar birbirinden tamamen koparılmaz, fakat aralarındaki sınır görünür hâle getirilir. Bu nedenle virgülün temel işlevi, cümleyi bitirmek değil, cümlelerin içindeki geçişleri ve görev sınırlarını düzenlemektir.

Virgül, vurgulanması gereken öğelerden sonra kullanılabilir. Uzun cümlelerde yüklemden uzak düşmüş öğeleri belirtmesi de bu düzenleme görevinin sonucudur. Cümle içinde ara sözler ve ara cümleler virgülle ayrılarak asıl cümle çizgisinden hafifçe uzaklaştırılır. Tekrarlanan kelimeler arasında virgül kullanılması ise anlatıma güç kazandırır. Hitap sözlerinden sonra, evet, hayır, peki, olur, haydi gibi kendisinden sonraki cümleye bağlı kabul, ret veya teşvik bildiren kelimelerden sonra da virgül gelebilir. Konuşma çizgisinden önce kullanılan virgül de aktarım düzeninin parçasıdır.

Anlam karışıklığını önleme görevi virgülün sınavlarda en çok dikkat isteyen yönlerinden biridir. Bir kelimenin kendisinden sonra gelen kelime veya kelime grubuyla yapı ve anlam bakımından bağlantısı olmadığını göstermek için virgül kullanılabilir. Böyle durumlarda virgül kaldırıldığında cümlelerin öznesi, tamlananı veya nitelediği unsur yanlış anlaşılabilir. Bu nedenle virgül yalnız nefes alma yeri değildir; anlam sınırını gösteren bir işarettir. Sayıların yazılışında kesirleri ayırması da işaretin başka bir teknik görevidir.

Virgülün kullanılmaması gereken yerler de en az kullanıldığı yerler kadar önemlidir. Metin içinde ve, veya, yahut bağlaçlarından önce ve sonra virgül konmaz. Tekrarlı bağlaçlardan önce ve sonra gereksiz virgül kullanılmaz. Şart ekinden sonra virgül getirmek de kaynakta yanlış kabul edilen bir eğilimdir. Zarf-fiil ekleriyle oluşturulmuş kelimelerden sonra da virgül konmaması gerekir. Bu yüzden bir seçenek değerlendirirken yalnız virgül eksikliğini değil, gereksiz virgül fazlalığını da aramak gerekir. Doğru virgül kullanımı, cümledeki görev ilişkisini bozmadan anlamı berraklaştıran kullanımdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.3 - Noktalı Virgöl (;)

Noktalı Virgölde Grup Ayırma ve Güçlü İç Durak

KISACA

Noktalı virgöl, virgülden daha güçlü, noktadan daha zayıf bir iç ayırma işareti gibi düşünülebilir. Temel görevi, cümle içinde virgüllerle ayrılmış tür veya takımları birbirinden ayırmaktır. Böylece her grubun kendi içindeki virgülleri korunur, gruplar ise daha belirgin bir işaretle ayrılır. Ayrıca öğeleri arasında virgöl bulunan sıralı cümleleri birbirinden ayırmak için de noktalı virgöl kullanılabilir. Bu kullanımda noktalı virgöl, iki yargıyı tamamen noktayla koparmadan aralarındaki sınırı güçlendirir. Seçeneklerde en çok yapılan hata, her uzun durakta noktalı virgöl aramak veya yalnız iki bağımsız cümle gördüğü için noktalı virgöl koymaktır. Oysa asıl belirti, cümlenin içinde virgülle ayrılmış alt kümelerin bulunması ya da sıralı cümlelerin kendi içlerinde virgöl taşımasıdır.

Noktalı virgöl, noktalama sisteminde ara bir ayırma gücü taşır. Virgöl cümlenin içindeki küçük görev sınırlarını gösterirken, nokta cümleyi kapatır. Noktalı virgöl ise bu ikisinin arasında, özellikle iç içe ayırmaların bulunduğu cümlelerde düzen kurar. Bu işaretin mantığını anlamak için onu uzun cümlelerin süsü gibi değil, karışabilecek grupları ayıran bir işaret gibi görmek gerekir.

Kaynakta verilen ilk kullanım, cümle içinde virgüllerle ayrılmış tür veya takımların birbirinden ayrılmasıdır. Bir cümlede erkek çocuk adları kendi içinde virgülle, kız çocuk adları da kendi içinde virgülle sıralanıyorsa, bu iki büyük grup arasına noktalı virgöl gelir. Böylece okuyucu virgüllerin yalnız grup içi sıralamayı yaptığını, noktalı virgölün ise gruplar arası sınırı gösterdiğini anlar. Bu düzen kurulmazsa bütün unsurlar aynı düzeydeymiş gibi görünebilir ve cümlenin sınıflandırması bulanıklaşır.

İkinci kullanım, öğeleri arasında virgöl bulunan sıralı cümleleri ayırmaktır. Birden fazla yargı yan yana geldiğinde, bu yargıların kendi içinde de virgüller varsa yalnız virgülle ayırmak cümleyi karıştırabilir. Noktalı virgöl burada daha güçlü bir durak sağlar. Yargılar birbirinden tamamen bağımsız metin cümleleri gibi koparılmaz; fakat her birinin sınırı, virgülden daha açık biçimde gösterilir. Bu nedenle noktalı virgöl, özellikle yoğun duygu veya hareket bildiren sıralı cümlelerde cümle içi düzeni korur.

Noktalı virgölün yanlış kullanımı genellikle iki uçta görülür. Bir yanda, her uzun cümlede noktalı virgöl gerektiği sanılır; oysa uzunluk tek başına ölçüt değildir. Öte yanda, noktalı virgölün yalnız bağımsız cümleler arasında kullanılacağı düşünülür; oysa kaynakta asıl vurgu, virgüllerle ayrılmış tür, takım veya öğelerin daha büyük sınırlarla ayrılmasıdır. Bu yüzden doğru çözüm, cümlenin içinde önce virgüllerin neyi ayırdığını görmek, sonra bu virgüllü parçaların daha büyük iki grup oluşturup oluşturmadığını belirlemektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.4 · İki Nokta (:)

İki Noktada Açıklama, Örnek ve Konuşma İlişkisi

KISACA

İki nokta, kendisinden sonra gelecek bölümün önceki cümleyi açıklayacağını, örneklendireceğini veya konuşma aktarımı kuracağını gösterir. Bir cümlemin sonunda örnekler sıralanacaksa iki nokta kullanılabilir; burada ilk bölüm okuyucuyu sonraki örnek alanına hazırlar. Kendisinden sonra açıklama yapılacak cümlelerde de aynı işaret devreye girer: önce genel yargı kurulur, sonra o yargının dayanağı veya açılımı verilir. Edebî metinlerde karşılıklı konuşmalarda konuşan kişinin adından sonra iki nokta kullanılabilir. Bu başlığın önemli ayrımı, iki noktadan sonra gelen bölümün cümle niteliği taşıyıp taşımadığıdır. Cümle niteliğinde bir açıklama gelirse büyük harfle başlama beklenebilir; yalnız örnek niteliğindeki sözcükler sıralanıyorsa küçük harf düzeni korunabilir. Bu nedenle iki nokta, yalnız görsel bir durak değil, önce-sonra anlam ilişkisini kuran işarettir.

İki nokta, yazıda beklenti kuran bir noktalama işaretidir. Önceki cümle okuyucuya bir açıklama, örnek ya da konuşma aktarımı geleceğini haber verir; iki nokta da bu geçişin sınırını gösterir. Bu nedenle iki noktanın mantığı, kendisinden sonraki bölümün önceki ifadeyle doğrudan bağlantılı olmasıdır. Eğer ikinci bölüm önceki cümleyi açmıyor, örneklendirmiyor veya konuşma düzeni kurmuyorsa iki nokta kullanımı zayıflar.

En temel görevlerinden biri örnek vermektir. Genel bir cümle kurulduktan sonra bu cümleyi somutlaştıran örnekler sıralanacaksa iki nokta gelir. Örneğin bir kavram alanı tanıtılır, ardından o alanın örnekleri verilir. Burada iki nokta, örneklerin rastgele eklenmediğini, önceki cümlemin devamı olduğunu gösterir. Bu kullanımda iki noktadan sonraki öğeler cümle niteliğinde değilse küçük harfle başlayabilir; çünkü gelen bölüm yalnız örnek dizisidir.

İki noktanın ikinci ana görevi açıklama yapmaktır. Önce genel bir yargı, karar veya düşünce verilir; ardından bu yargının nedeni, dayanağı ya da ayrıntısı açıklanır. Bu durumda iki nokta, açıklamanın başladığı yeri gösterir. Açıklama tam bir cümle niteliği taşıyorsa iki noktadan sonraki bölüm büyük harfle başlayabilir. Bu ayrım, büyük harf kurallarıyla iki nokta kullanımının birlikte sorulabileceği yerlerde önemlidir.

Edebî eserlerde karşılıklı konuşmalarda konuşan kişinin adından sonra iki nokta kullanılması da kaynakta verilen görevler arasındadır. Bu kullanımda işaret, konuşan kişiyle onun sözünü ayırır. Dolayısıyla iki nokta, yalnız nesnel açıklamalarda değil, aktarım düzeninde de yer alabilir. Doğru çözüm için her zaman şu ilişki aranmalıdır: iki noktadan önceki ifade, kendisinden sonra gelen açıklama, örnek veya söz için kapı açıyor mu? Eğer açıyorsa iki nokta yerindedir; açmıyorsa işaret gereksiz ya da yanlış olabilir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.5 · Üç Nokta (...)

Üç Noktada Eksilti, Kesinti ve Anlatım Etkisi

KISACA

Üç nokta, tamamlanmamış veya bilerek eksiltilmiş anlatımı gösterir. Cümle bitirilmeden bırakıldığında, alıntının başında, ortasında ya da sonunda alınmayan bölümler bulunduğu, söz bir yerde kesilip kalan kısmı okuyucunun sezgisine bırakıldığında üç nokta kullanılır. Anlatıma güç katmak, seslenme ve ünlem etkisini pekiştirmek ya da karşılıklı konuşmada eksik bırakılmış cevabı göstermek için de bu işaretten yararlanılır. Bu başlıkta biçim bilgisi önemlidir: üç nokta yerine iki nokta veya rastgele daha çok nokta kullanılmaz. Ayrıca üç nokta cümleyi yalnız süslemek için değil, gerçekten eksilme, kesilme veya sezdirme görevi varsa kullanılmalıdır. Doğru çözüm, ifadenin tamamlanıp tamamlanmadığını, alıntıda atlama bulunup bulunmadığını ve işaretin anlatımsal bir eksikliği karşılayıp karşılamadığını okumaktır.

Üç nokta, yazıda eksilti ve sezdirme işaretidir. Nokta cümleyi kapatırken, üç nokta çoğu zaman cümlelerin bilerek tamamlanmadığını ya da sözün bir yerde kesildiğini gösterir. Bu nedenle üç nokta, tam bir yargının sıradan sonu değildir. Arkasında susma, yarım bırakma, atlama veya okuyucuya bırakılmış bir anlam alanı vardır. Bu işaretin doğru kullanımı, cümlelerin gerçekten eksik bırakılıp bırakılmadığını anlamaya bağlıdır.

Tamamlanmamış cümlelerin sonunda üç nokta kullanılabilir. Bu kullanımda yargı bilinçli olarak sonuca bağlanmaz; cümlelerin kalan kısmı okuyucunun anlam dünyasına bırakılır. Sözün bir yerde kesilerek geriye kalan bölümün sezdirilmesi de aynı mantığa dayanır. Anlatıcı her şeyi söylemez, ama işaret, söylenmeyen kısmın varlığını hissettirir. Bu yönüyle üç nokta, yalnız noktalama değil, anlatım tekniği de oluşturur.

Alıntılarda üç nokta, alınmayan kelime ve bölümlerin yerine geçebilir. Alıntının başında, ortasında veya sonunda bazı kısımlar aktarılmamışsa üç nokta bu eksiltmeyi gösterir. Böylece okuyucu, aktarılan parçanın metnin tamamı olmadığını anlar. Bu kullanımda üç nokta, alıntıyı kısaltmanın dürüst işaretidir; metinde sanki hiçbir bölüm atlanmamış gibi bir izlenim verilmesini engeller.

Üç nokta, ünlem ve seslenmelerde anlatımı pekiştirmek için de kullanılabilir. Karşılıklı konuşmalarda yeterli olmayan, eksik bırakılan cevaplarda da işaret devreye girer. Ancak bu esneklik, işaretin rastgele çoğaltılabileceği anlamına gelmez. Kaynak, üç nokta yerine iki veya daha çok nokta kullanılmayacağını özellikle belirtir. Bu yüzden yazım sorularında hem göreve hem biçime bakmak gerekir. İşaret gerçekten eksilti, kesinti, sezdirme veya alıntıda atlama gösteriyorsa üç nokta yerindedir; yalnız duyguyu abartmak için geliş güzel nokta dizmek doğru kullanım değildir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.6 · Soru İşareti (?)

Soru İşaretinde Doğrudan Soru ve Şüphe Bildirme

KISACA

Soru işareti, soru bildiren cümle veya sözlerin sonunda kullanılır; ancak görevi yalnız doğrudan soru cümlelerini kapatmak değildir. Bilinmeyen, kesin olmayan veya şüpheyile karşılanan yer, tarih ve benzeri bilgilerde de soru işareti kullanılabilir. Bu durumda işaret, cümlelerin soru olduğunu değil, verilen bilginin kesinleşmediğini gösterir. Soru ifadesi taşıyan sıralı ve bağlı cümlelerde soru işareti en sona konur; böylece bütün soru yapısı tek işaretle kapanır. Bu başlıkta dikkat edilmesi gereken nokta, soru anlamının her zaman mı, mi gibi soru ekiyle kurulmayabileceği ve her soru işaretinin de doğrudan cevap isteyen bir cümleye bağlı olmayabileceğidir. İşaretin doğru yeri, sorulan ya da şüpheli bırakılan bölümün sınırına göre belirlenir.

Soru işareti, yazıda soru anlamının en açık göstergesidir. Soru bildiren cümlelerin ve sözlerin sonunda kullanılır. Bu soru, kimi zaman doğrudan cevap isteyen tam bir cümleyle kurulur; kimi zaman da tek bir söz veya kısa ifade soru değerini taşır. İşaretin temel görevi, okuyucuya cümlelerin düz bir yargı olarak değil, soru olarak okunacağını bildirmektir. Bu yüzden soru işareti, cümledeki anlam yönünü belirleyen güçlü bir işarettir.

Soru işaretinin kullanımı yalnız soru ekiyle sınırlı değildir. Bir cümlede soru anlamı mı, mi, mu, mü gibi eklerle kurulabileceği gibi soru sözcükleriyle ya da bağlamla da kurulabilir. Önemli olan, ifadenin karşılık bekleyen bir soru değeri taşımasıdır. Soru ifadesi taşıyan sıralı ve bağlı cümlelerde soru işaretinin en sona konması gerekir. Böyle yapılarda her küçük parçadan sonra ayrı ayrı işaret kullanmak yerine, bütün soru dizisi tek soru işaretiyle kapatılır. Bu, cümlelerin bütünlüğünü korur.

Soru işaretinin ikinci görevi, kesin olmayan bilgiyi göstermektir. Bilinmeyen, şüpheyile karşılanan veya kesinliği belirlenmemiş yer, tarih ve benzeri bilgilerde soru işareti kullanılabilir. Bu kullanımda cümle doğrudan soru sormaz; işaret, verilen bilginin güvenilirlik derecesini belirtir. Örneğin doğum yeri bilinmeyen bir kişi için parantez içinde soru işareti kullanılması, o bilginin boş veya belirsiz olduğunu gösterir. Böylece soru işareti yalnız konuşma sorusu değil, bilgi notu işareti hâline de gelir.

Bu konuda hata genellikle iki yönden çıkar. Birincisi, soru anlamı bulunan bağlı cümlelerde işaretin yanlış yere konmasıdır. İkincisi, şüpheli bilgi kullanımının doğrudan soru cümlesi sanılmasıdır. Doğru değerlendirme için önce cümlelerin gerçekten soru mu sorduğu, yoksa bir bilginin belirsizliğini mi gösterdiği belirlenmelidir. Ardından işaretin bütün soru veya belirsizlik alanını kapatıp kapatmadığına bakılmalıdır. Soru işareti doğru yerdeyse okuyucu, ifadenin yargı mı soru mu, kesin bilgi mi şüpheli bilgi mi olduğunu karıştırmaz.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.7 · Ünlem İşareti (!)

Ünlem İşaretinde Duygu, Seslenme ve Alay Değeri

KISACA

Ünlem işareti, sevinç, kıvanç, acı, korku, şaşma gibi yoğun duyguları bildiren cümlelerin sonunda kullanılır. Seslenme, hitap ve uyarı sözlerinden sonra da gelebilir; bu durumda işaret, sözün güçlü bir çağrı veya uyarı değeri taşıdığını gösterir. Seslenme ve hitaplarda ünlem işareti hemen seslenme sözünden sonra kullanılabileceği gibi cümlelerin sonunda da yer alabilir. Bir söze alay, kinaye veya küçümseme anlamı kazandırılmak istendiğinde ünlem işareti yay ayraç içinde kullanılabilir. Kaynak ayrıca ünlemden sonra üç nokta yerine iki noktanın yeterli olduğunu belirtir. Bu başlıkta doğru çözüm, işaretin gerçek duygu, seslenme, uyarı veya alay değerini karşılayıp karşılamadığını görmektir; sıradan bildirme cümlelerine yalnız vurgu olsun diye ünlem getirmek doğru kullanım değildir.

Ünlem işareti, yazıda duygu yoğunluğunu, seslenmeyi ve uyarıyı gösteren işarettir. Nokta cümleyi kesin biçimde kapatırken, ünlem işareti cümlelerin duygusal yükünü öne çıkarır. Sevinç, kıvanç, acı, korku, şaşma gibi duyguların belirgin olduğu cümlelerde kullanılması bu yüzdendir. İşaretin görevi yalnız cümleyi bitirmek değil, cümlelerin nasıl bir tonla okunacağını da göstermektir.

Seslenme, hitap ve uyarı sözlerinde ünlem işareti ayrı bir önem taşır. Bir topluluğa, kişiye ya da muhabata güçlü bir çağrı yöneltiyorsa işaret bu çağrının sınırını belirler. Ünlem işareti seslenme sözünden hemen sonra gelebilir; ancak cümlelerin sonunda da kullanılabilir. Bu esneklik, seslenmenin cümle içindeki yerine bağlıdır. Önemli olan, işaretin gerçekten hitap veya uyarı değerini karşılamasıdır. Sıradan bir hitap sözü virgülle de ayrılabilir; fakat duygu ve çağrı gücü artıyorsa ünlem işareti devreye girer.

Ünlem işaretinin bir başka görevi, alay, kinaye veya küçümseme anlamı katmaktır. Bu durumda işaret çoğu kez yay ayraç içinde kullanılır. Böylece yazar, görünüşte verilen söze mesafeli durduğunu, o sözde inanılmayacak veya küçümsenecek bir taraf bulunduğunu sezdirir. Bu kullanım doğrudan bağırma veya heyecan değil, anlam yorumudur. Dolayısıyla ünlem işareti yalnız duygu patlaması değil, kimi zaman yazarın tutumunu gösteren bir işaret olarak da çalışır.

Ünlem işaretinden sonra gelen noktalama düzeni de dikkat gerektirir. Kaynak, ünlemden sonra üç nokta yerine iki noktanın yeterli olduğunu belirtir. Bu, işaretlerin gelişigüzel çoğaltılamayacağını gösterir. Yazım sorularında ünlem işaretini değerlendirirken cümlelerin gerçekten sevinç, korku, şaşma, acı, seslenme, uyarı, alay veya kinaye değeri taşıyıp taşımadığına bakılmalıdır. Bu değer yoksa ünlem işareti fazla ve yanlış durabilir. Bu değer varsa, işaret cümlelerin anlamını yalnız kapatmaz; okuma tonunu da doğru yöne çeker.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.8 · Kısa Çizgi (-)

Kısa Çizgide Ayırma, Bağlama ve Gösterme İşlevleri

KISACA

Kısa çizgi, yazıda hem ayırma hem de bağlama görevi üstlenen çok işlevli bir noktalama işaretidir. Satır sonuna sığmayan sözcükler bölünürken satır sonunda kullanılır; bu kullanımda bölme hece sınırına uygun yapılmalıdır. Ara söz ve ara cümleleri belirtirken iki kısa çizgi arasına alınan bölüm, cümlelerin ana akışından ayrılan ek açıklama niteliği kazanır. Dil bilgisinde kök ve ekleri göstermek, ekleri yalın biçimiyle yazmak ve heceleri ayırmak için de kısa çizgiden yararlanılır. Bir başka kullanımda sözcükler veya sayılar arasında “-den -e”, “ile”, “ve”, “arasında” anlamı kurar. Bu nedenle kısa çizgiyi değerlendirirken işaretin eksiltme, ayırma, aralık kurma ya da dil bilgisel gösterme görevlerinden hangisini taşıdığına bakmak gerekir.

Kısa çizgi, tek bir işaret gibi görünse de farklı bağlamlarda değişik görevler üstlenir. İlk işlevi, satır sonuna sığmayan kelimenin bölündüğünü göstermektir. Bu durumda işaret satır sonuna gelir ve okura kelimenin alt satırda devam edeceğini bildirir. Ancak bu kullanım gelişigüzel bir bölme anlamına gelmez; kelime hece yapısına uygun ayrılmalıdır. Sözcüğün yazım bütünlüğünü koruyan nokta, kısa çizginin yalnızca mekanik bir kesme işareti değil, okuma akışını düzenleyen bir gösterge olmasıdır.

Ara söz ve ara cümlelerde kısa çizgi, virgöl ya da paranteze yakın bir görev üstlenir. Cümlelerin ana yargısıyla doğrudan ilerlemeyen, açıklama veya ek bilgi niteliği taşıyan bölüm iki kısa çizgi arasına alınabilir. Bu kullanımda çizgiler, araya giren sözün başlangıcını ve bitişini belirginleştirir. Böylece okuyucu ana cümleyi takip ederken açıklamanın sınırını kaçırmaz. Kısa çizginin burada görevi, cümleye eklenen bilgiyi koparmadan ayırmaktır.

Dil bilgisi çalışmalarında kısa çizgi daha teknik bir işaret hâline gelir. Kök ile ekin ayrımını göstermek, ekleri bağımsız biçimde yazmak ve kelimeyi hecelerine bölmek için kullanılır. Bu nedenle “-lık”, “-den” gibi ek gösterimlerinde çizginin ekten önce gelmesi, o parçanın tek başına kelime değil ek olduğunu sezdirir. Hecelerin gösteriminde ise sözcüğün ses bölümleri arasındaki sınırları görünür kılar.

Kısa çizginin bir başka önemli görevi, iki unsur arasında aralık veya ilişki anlamı kurmasıdır. Saat, tarih, dönem, takım ya da dil adları arasında kullanıldığında çoğu zaman “-den -e”, “ile”, “ve” ya da “arasında” anlamı verir. Türkçe-Almanca, 1914–1918, 09.30–10.30 gibi yapılarda çizgi iki ucu birbirine bağlayan bir köprü gibi çalışır. Matematikte çıkarma işareti olarak kullanılması ise ayrı bir sembolik değerdir. Bu başlıkta doğru değerlendirme, kısa çizginin bulunduğu yerde kelime mi bölündüğünü, ara bilgi mi ayrıldığını, dil bilgisel parça mı gösterildiğini yoksa iki değer arasında ilişki mi kurulduğunu ayırt etmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.9 · Uzun Çizgi (–)

Uzun Çizgide Konuşma Sınırını Belirleme

KISACA

Uzun çizgi, yazıda satır başına alınan konuşmaları göstermek için kullanılır ve bu yüzden konuşma çizgisi adıyla da bilinir. Görevi, anlatıcının sözü ile doğrudan konuşan kişinin sözünü birbirinden ayırmaktır. Bir metinde konuşma tırnak içine alınmadan yeni satırda veriliyorsa, satır başındaki uzun çizgi okura artık bir kişinin sözünün başladığını bildirir. Bu yönüyle uzun çizgi, kısa çizgiden ayrılır; kısa çizgi ayırma, ek gösterme, heceleme veya aralık kurma gibi görevler üstlenirken uzun çizginin temel alanı diyalogdur. Doğru kullanımda işaret, konuşanın sözünden önce gelir ve metindeki konuşma akışını düzenler. Bu nedenle karıştırma sorularında uzun çizgiyi gördüğümüzde önce “Burada satır başı konuşması mı gösteriliyor?” sorusu sorulmalıdır.

Uzun çizgi, noktalama işaretleri içinde görevi en belirgin olanlardan biridir. Yazıda satır başına alınan konuşmaları göstermek için kullanılır. Bu nedenle konuşma çizgisi olarak da adlandırılır. Bir anlatıda kişi konuşmaları tırnak işaretiyle verilmeyip satır başına taşındığında, satırın başındaki uzun çizgi okura konuşmanın başladığını bildirir. Böylece anlatıcının aktardığı bölümle doğrudan söz arasındaki sınır açık hâle gelir.

Bu işaretin temel mantığı, konuşma düzenini görünür kılmaktır. Roman, hikâye, anı veya diyalog içeren metinlerde bir kişinin sözü yeni satıra alınabilir. Uzun çizgi, bu yeni satırın sıradan bir açıklama değil, konuşma olduğunu sezdirir. Bu yüzden işaretin anlamı cümlelerin içindeki duyguya değil, metnin konuşma düzenine bağlıdır. Ünlem, soru işareti veya tırnak işareti cümlelerin anlam ve tonuyla ilişkiliyken uzun çizgi daha çok sözün kime ait olduğunu ve nerede başladığını gösterir.

Uzun çizgi ile kısa çizgi arasındaki fark özellikle önemlidir. Kısa çizgi satır sonuna sığmayan kelimeyi bölmek, ekleri ve kökleri göstermek, heceleri ayırmak veya iki unsur arasında aralık anlamı kurmak için kullanılabilir. Uzun çizgide ise bu tür dil bilgisel ayrımlar ön planda değildir. Onun merkezinde satır başı konuşması vardır. Bu yüzden bir metinde çizgi iki tarih arasında duruyorsa, kök-ek ayrımı gösteriyorsa veya ara sözü ayırıyorsa uzun çizgi değil kısa çizgi görevi düşünülmelidir.

Doğru çözüm için metindeki yerleşime dikkat etmek gerekir. İşaret satır başında, bir konuşma cümlesinden hemen önce bulunuyorsa uzun çizginin kullanım alanı oluşur. Eğer cümle içinde iki kelime arasında yer alıyorsa ya da ek gösteriyorsa aynı biçimde yorumlanmaz. Ayrıca doğrudan konuşma tırnak içinde verilmişse uzun çizgiye her zaman gerek kalmayabilir; çünkü tırnak işareti de sözün başını ve sonunu göstermeye yeter. Bu başlıkta önemli olan, çizginin konuşma sınırı kurup kurmadığını görmektir. Uzun çizgi, cümleye süs katmaz; metinde kimin konuştuğunu ve sözün nerede başladığını düzenler.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.10 - Tırnak İşareti (" ")

Tırnak İşaretinde Alıntı, Vurgu ve Eser Adı

KISACA

Tırnak işareti, başkasından ya da başka bir yazıdan aynen aktarılan sözü göstermek için kullanılır. Bu kullanımda tırnak, aktarılan bölümün başını ve sonunu belirler; okur hangi sözün metnin yazarına, hangi sözün alıntılanan kişiye ait olduğunu ayırır. Uzun alıntılarda her paragraf ayrı ayrı tırnak içine alınabilir. Özel olarak belirtilmek istenen sözler de tırnak içinde gösterilebilir; böylece sözcük sıradan akıştan ayrılır ve anlam odağı hâline gelir. Cümle içinde kitap, yazı ve bölüm adları da tırnak içine alınabilir. Tırnak içindeki bir sözün içinde yeniden tırnak gerektiren bölüm varsa tek tırnak kullanılır. Bu nedenle işareti değerlendirirken alıntı, özel vurgu, eser adı ve iç içe alıntı ayrımı birlikte düşünülmelidir.

Tırnak işareti, yazıda başkasına ait sözü veya özellikle belirtilmek istenen ifadeyi sınırlandıran işarettir. En temel kullanım alanı doğrudan alıntıdır. Bir kişinin sözü ya da bir metinden alınan cümle olduğu gibi aktarılıyorsa, bu bölüm tırnak içine alınır. Böylece okur aktarılan sözün metni kuran anlatıcıya değil, alıntılanan kişiye veya yazıya ait olduğunu anlar. Tırnak işaretinin burada yaptığı şey yalnız biçimsel bir süsleme değildir; sözün sahibini ve sınırını açıkça göstermektir.

Uzun alıntılarda tırnak işaretinin paragraf düzeni de önem kazanır. Bir alıntı birden çok paragraftan oluşuyorsa her paragraf ayrı tırnak içinde gösterilebilir. Bu, alıntının devam ettiğini ve paragraflar arasında söz sahibinin değişmediğini anlatır. Kısa alıntılarda ise genellikle tek bir tırnak çifti yeterlidir. Her iki durumda da asıl ilke, aktarılan sözün metnin geri kalanından ayrılmasıdır.

Tırnak işaretinin ikinci önemli görevi, özel olarak belirtilmek istenen sözü öne çıkarmaktır. Bir kavram, kelime, deyim ya da alışılmamış kullanım özellikle vurgulanacaksa tırnak içine alınabilir. Bu kullanım doğrudan alıntı olmak zorunda değildir; yazar o sözcüğün üzerinde düşünülmesini ister. Cümle içinde kitapların, yazıların ve bölüm başlıklarının adları da tırnak içinde gösterilebilir. Böylece eser adı sıradan söz dizisinin parçası olmaktan çıkar ve ad olarak okunur.

Tırnak içinde yeniden tırnak gerektiren bir söz bulunduğunda tek tırnak devreye girer. İç içe alıntılarda dıştaki söz çift tırnakla, içteki özel aktarım tek tırnakla gösterilerek karışıklık önlenir. Bu ayrım, tırnak işaretinin yalnız sözleri çevrelemediğini, aynı zamanda söz katmanlarını düzenlediğini gösterir. Tırnak işaretiyle ilgili sorularda önce ifadenin doğrudan aktarım mı, özel vurgu mu, eser adı mı yoksa iç içe alıntı mı olduğuna bakmak gerekir. İşaretin doğru olduğu yerde metin, hem kimin konuştuğunu hem de hangi sözün özel değer taşıdığını açıkça bildirir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.11 · Parantez ()

Parantezde Ek Açıklama ve Yardımcı Bilgi

KISACA

Parantez, cümlelerin ana yapısıyla doğrudan bağlı olmayan açıklamaları metne eklemek için kullanılır. Bu açıklama çıkarıldığında ana cümle çoğu zaman anlamca ayakta kalır; parantez içi bölüm ise ayrıntı, örnek, yazar adı, tarih, sahne hareketi veya şüphe bildirimi gibi yardımcı bilgi taşır. Parantez içindeki özel adlar ve yargı bildiren anlatımlar kendi yazım düzenini korur; gerekiyorsa büyük harfle başlar ve uygun noktalama işaretini alır. Bir söze ait ek, parantez kapandıktan sonra getirilebilir. Alıntının kaynağını ya da yazarını göstermek, tiyatro ve senaryo metinlerinde hareketi belirtmek, alınmayan bölümleri üç noktayla sezdirmek de parantezin görevleri arasındadır. Bu işaretle temel ölçüt, içteki bilginin ana cümleye açıklayıcı bir katman ekleyip eklemediğidir.

Parantez, yay ayraç adıyla da anılan ve metne ek açıklama yerleştiren bir işarettir. Cümlelerin ana yapısıyla doğrudan ilerlemeyen fakat okurun anlamı daha iyi kavramasına yardım eden bilgiler parantez içine alınabilir. Bu yönüyle parantez, ana cümleyi bozmadan ayrıntı ekler. Parantez içindeki söz çıkarıldığında cümle çoğu zaman temel anlamını korur; ancak okur tarih, yer, yazar, açıklama veya tutum gibi tamamlayıcı bilgiyi kaybeder.

Parantezin en yaygın görevi açıklama vermektir. Bir kavramın karşılığı, bir yer adıyla ilgili ayrıntı, bir yazarın adı veya metne sonradan eklenen kısa bilgi parantezle gösterilebilir. Alıntılarda yazar ya da eser bilgisinin parantez içinde verilmesi de bu mantığa dayanır. Ana söz korunur, fakat sözün kime ait olduğu ayrıca belirtilir. Tiyatro eserleri ve senaryolarda konuşanın hareketi ya da durumu parantez içinde gösterildiğinde de amaç aynıdır: konuşmayı kesmeden sahne bilgisini aktarmak.

Parantez içindeki bölümün kendi noktalama düzeni olabilir. İçeride özel ad veya yargı bildiren bir anlatım varsa yazım kuralları korunur; cümle değeri taşıyan bölüm uygun noktalama işaretini alabilir. Parantezden sonra gelen eklerin yazımı da önemlidir. Hakkında açıklama yapılan söze ait ek, parantez kapandıktan sonra getirilebilir. Bu durumda ek, parantez içindeki bilgiye değil, dışarıdaki asıl söze bağlanır.

Parantez, eksiltilmiş alıntılarda da işlev kazanır. Bir alıntının başında, ortasında veya sonunda alınmayan bölümler üç noktayla gösterilecekse bu üç nokta parantez içine alınabilir. Ayrıca bir bilginin şüpheli ya da kesin olmadığını göstermek için soru işareti, alay veya küçümseme bildirmek için ünlem işareti parantez içinde kullanılabilir. Maddeleri gösteren harf ve sayılardan sonra kapama ayraç getirilmesi de parantezin sınıflama düzenindeki özel kullanımıdır. Bu başlıkta asıl dikkat, parantezin ana cümleyi taşıyan unsur değil, ana cümleye eklenen açıklayıcı veya yorumlayıcı katman olduğunu görmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.9.12 - Kesme İşareti (')

Kesme İşaretinde Özel Ad ve Ek Ayrımı

KISACA

Kesme işareti, özellikle özel adlara getirilen iyelik, durum ve bildirme eklerini ayırmak için kullanılır. Kişi adları, soyadları, takma adlar, hayvanlara verilen özel adlar, millet ve devlet adları, din ve mitolojiyle ilgili adlar, coğrafi yer adları, gök bilimi adları, saray, köşk, köprü, anıt, kitap, dergi, gazete ve sanat eseri adları bu çerçevede değerlendirilir. Kısaltmalara, sayılara ve bir harf ya da eke getirilen eklerde de kesme işareti kullanılabilir. Buna karşılık kurum, kuruluş, kurul ve iş yeri adlarına gelen ekler kesmeyle ayrılmaz. Özel adlara getirilen yapım ekleri, çokluk eki ve bunlardan sonra gelen ekler de kesme almaz. Bu konuda doğru çözüm, sözcüğün özel ad olup olmadığını ve gelen ekin türünü birlikte değerlendirmektir.

Kesme işareti, özel ad ile ona getirilen bazı ekler arasındaki sınırı gösteren noktalama işaretidir. En temel kullanım alanı, özel adlara getirilen iyelik, durum ve bildirme eklerini ayırmaktır. Kişi adları, soyadları ve takma adlar bu grubun en bilinen örnekleridir. Aynı şekilde hayvanlara verilen özel adlar, millet ve devlet adları, din ve mitolojiyle ilgili özel adlar, coğrafi yer adları ve gök bilimi adları da ek aldığı kesme işaretiyle ayrılabilir. İşaretin amacı, özel adın kimliğini korumak ve ekin sonradan geldiğini göstermektir.

Kesme işaretinin kullanıldığı ad grupları geniştir. Saray, köşk, han, kale, köprü ve anıt adları; kitap, dergi, gazete ve sanat eseri adları; belli bir kanun, tüzük ya da yönetmelik adı olarak kullanılan ifadeler ek aldığı kesmeyle yazılabilir. Sayılara getirilen eklerde, kısaltmalara getirilen eklerde ve bir harf ya da ekin kendisine ek getirildiğinde de kesme işaretinden yararlanılır. Böylece okur hem asıl biçimi hem de eklenmiş parçayı ayrı ayrı görebilir.

Bununla birlikte kesme işareti her özel görünümlü ada otomatik olarak getirilmez. Kurum, kuruluş, kurul ve iş yeri adlarına gelen ekler kesmeyle ayrılmaz. Özel adlara getirilen yapım ekleri ve çokluk eki de kesme almaz; bu eklerden sonra gelen ekler de aynı bütün içinde yazılır. Bu ayrım önemlidir, çünkü özel adın korunmasıyla ondan türemiş yeni kelimenin yazımı aynı şey değildir. Bir ad artık yapım ekiyle yeni bir kelime hâline gelmişse kesme işareti kullanılmaz.

Kesme işaretiyle ilgili bir başka nokta, ses değişmesi ve ekin yeriyle ilgilidir. Sonunda sert ünsüz bulunan bazı özel adlar ünlüyle başlayan ek aldığı söyleyişte yumuşayabilir; kesme işareti bu söyleyiş değişmesini bütünüyle engelleyen bir duvar değildir. Ayrıca özel ad için parantez içinde açıklama yapılmışsa ek parantez kapandıktan sonra yazılabilir. Doğru kullanım için önce sözcüğün özel ad değerini, sonra gelen ekin iyelik, durum, bildirme, yapım ya da çokluk eki olup olmadığını görmek gerekir. Kesme işareti, ezberlenecek tek bir işaret değil, özel adın sınırını doğru okumayı sağlayan bir yazım aracıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.1 · Anlama Dayalı Anlatım Bozuklukları

Anlama Dayalı Anlatım Bozukluklarında Tutarlılık ve Açıklık

KISACA

Anlama dayalı anlatım bozuklukları, cümlelerin dil bilgisi bakımından kurulmuş görünmesine rağmen vermek istediği mesajı açık, tutarlı ve ekonomik biçimde aktaramamasından doğar. Bu tür bozukluklarda sorun çoğu zaman özne-yüklem uyumu gibi biçimsel bir noktada değil; gereksiz sözcük kullanımı, çelişkili ifadeler, yanlış sözcük seçimi, sözcüğün yanlış yerde bulunması, anlam belirsizliği veya mantık hatası gibi anlam ilişkilerindedir. Bir cümlede hangi kelimenin hangi öğeyi nitelediği belirsizse, aynı anlam gereksiz yere tekrar ediliyorsa, zaman ya da miktar bildiren sözler birbirini çürütüyorsa ya da seçilen kelime bağlama uymuyorsa anlatım bozulur. Sağlam karar, cümlelerin kurduğu yargıyı önce bütün olarak kavramayı gerektirir. Bu konuda doğru yaklaşım, cümleyi yalnız tek tek kelimelerle değil, bütün mesajıyla okumaktır.

Anlama dayalı anlatım bozuklukları, cümlelerin anlam düzenindeki aksaklıklardan kaynaklanır. Cümle biçim olarak tamamlanmış, yüklemi yerinde, ekleri görünüşte doğru olabilir; fakat iletilmek istenen düşünce açık, tutarlı veya doğru kurulmamışsa anlatım bozukluğu ortaya çıkar. Bu nedenle bu başlıkta yalnız dil bilgisi kalıplarına bakmak yeterli değildir. Cümlelerin ne söylediği, neyi gereksiz yinelediği, hangi sözcükleri birbiriyle çeliştirdiği ve hangi anlamı yanlış yerde kurduğu birlikte değerlendirilir.

Anlama dayalı bozuklukların temelinde açıklık ve tutarlılık ilkesi bulunur. Bir cümlede okur aynı anda iki farklı anlama gidebiliyorsa, söz dizimi belirsizlik üretiyorsa ya da kastedilen kişi, nesne veya durum açık seçilemiyorsa anlatım zayıflar. Aynı biçimde, cümlede gereksiz bir ek veya sözcük bulunması anlamı uzatır; çelişen ifadelerin yan yana gelmesi ise cümlelerin kendi kendini yalanlamasına yol açar. “Kesinlikle olası”, “yaklaşık tam” gibi karşıt değerler taşıyan sözler bu türden bir gerilim oluşturur.

Yanlış sözcük kullanımı da anlam merkezli bir bozukluktur. Bir kelime cümlede doğru türden bir anlam taşıyor gibi görünse bile bağlamın istediği kavramı karşılamıyorsa anlatım bozulur. Benzer sesli veya yakın anlamlı kelimelerin karıştırılması, deyim ve atasözlerinin yanlış kurulması, sözcüğün nitelediği unsura uzak düşmesi bu alana girer. Burada önemli olan, kelimenin tek başına doğru olup olmadığı değil, cümlelerin bütünü içinde doğru görevi üstlenip üstlenmediğidir.

Bu konuyu çözerken cümleyi önce doğal okuma akışıyla kavramak gerekir. Cümle kulağa fazla uzun, kendi içinde ters, belirsiz veya bağlama aykırı geliyorsa bozukluğun türü aranır. Ardından gereksiz tekrar mı var, çelişki mi kurulmuş, yanlış kelime mi seçilmiş, kelime yanlış yere mi yerleşmiş yoksa mantık bağı mı kopmuş soruları sorulur. Anlama dayalı bozukluklarda güçlü çözüm, cümleyi ezberlenmiş başlıkların içine zorlamak değil, cümlelerin iletmek istediği yargıyla kullandığı dil arasında uyum olup olmadığını görmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.2 - Gereksiz Ek ve Sözcük Kullanımı

Gereksiz Ek ve Sözcük Kullanımında Duruluk İlkesi

KISACA

Gereksiz ek ve sözcük kullanımı, cümlede anlamı değiştirmeden çıkarılabilecek bir unsurun bulunmasıdır. Bu bozukluk, anlatımın duruluğunu zedeler; cümle daha uzun görünür ama daha fazla bilgi vermez. Aynı anlamı taşıyan iki sözcüğün birlikte kullanılması, bir ekin zaten sözcükte bulunan anlamı yeniden yüklemesi, “geri iade etmek” ya da “önceden planlamak” türü yinelenen anlamlar bu mantığa girer. Bazen gereksizlik tek kelimedede değil, ekle kelimenin birlikte kurduğu anlamda ortaya çıkar. Çözümde cümleden şüpheli sözcük veya ek çıkarılır; anlam daralmıyor, yargı değişmiyor ve cümle daha doğal hâle geliyorsa gereksiz kullanım vardır. Buradaki ölçü, fazlalığın vurgu mu yoksa boş tekrar mı olduğunu ayırmaktır. Bu başlık, az sözle açık anlatım kurma becerisini ölçer.

Gereksiz ek ve sözcük kullanımı, cümlede bulunmasına rağmen anlama yeni bir katkı yapmayan unsurlardan doğar. Bir cümlede her kelimenin ve ekin belirli bir görevi olmalıdır. Sözcük çıkarıldığında ya da ek atıldığında cümlelerin anlamı değişmiyorsa, hatta cümle daha yalın ve doğal hâle geliyorsa anlatımda gereksizlik vardır. Bu bozukluğun temelinde duruluk ilkesi bulunur: Anlatım, gerekli olanı açıkça söylemeli, aynı anlamı fazladan yüklememelidir.

Gereksizlik çoğu zaman aynı anlamı taşıyan sözcüklerin yan yana gelmesiyle oluşur. Bir kelime zaten “yeniden” anlamı taşıyorsa yanına aynı değeri veren başka bir sözcük getirmek cümleyi şişirir. Bir eylem doğası gereği “geri” yönlüyse ayrıca geri sözcüğü kullanmak ya da bir durumun önceden yapıldığını anlatan fiile bir kez daha önceden anlamı eklemek buna benzer. Bu tür yapılarda sorun kelimelerin tek başına yanlış olması değil, birlikte kullanıldıklarında aynı anlamı ikinci kez söylemeleridir.

Gereksiz ek kullanımı daha dikkatli okuma ister. Bazen bir sözcüğe getirilen ek, cümlelerin başka bir ögesiyle zaten verilmiş olan anlamı yeniden kurar. Kimi zaman çokluk, iyelik, durum veya zaman değeri bağlam içinde gereksiz hâle gelir. Böyle durumlarda aday yalnız sözlüğe değil, cümlelerin bütün anlamına bakmalıdır. Ek çıkarıldığında anlam kaybı olmuyorsa gereksiz kullanım yakalanmış olur.

Bu başlıkta en kullanışlı denetim, cümleyi sadeleştirme denemesidir. Şüpheli kelimeyi ya da eki zihinden çıkarıp cümleyi yeniden okumak gerekir. Cümle aynı yargıyı daha temiz veriyorsa bozukluk saptanır. Ancak her tekrar gereksiz değildir; vurgu, ritim veya bilinçli pekiştirme amacı taşıyan kullanımlar anlatımı bozmayabilir. Bu yüzden karar, yalnız “iki benzer söz var” düşüncesiyle değil, o iki sözün cümlede ayrı görev üstlenip üstlenmediğiyle verilmelidir. Gereksiz ek ve sözcük kullanımını doğru görmek, cümlede fazlalığı ayıklayıp anlamın özünü koruma becerisidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.3 - Çelişen Sözcüklerin Bir Arada Kullanımı

Çelişen Sözcüklerde Aynı Cümlede Ters Anlam Gerilimi

KISACA

Çelişen sözcüklerin bir arada kullanımı, aynı cümlede birbirini anlamca geçersiz kılan sözlerin yan yana gelmesidir. Bu bozuklukta tek tek kelimeler doğru olabilir; sorun, birlikte kurulduklarında aynı yargıyı taşıyamamalarıdır. Kesinlik bildiren bir sözcüğün olasılık bildiren bir sözcükle, tamlik bildiren bir sözün yaklaşıklık bildiren bir sözle, olumlu yön bildiren bir ifadenin aynı bağlamda ters yönlü bir ifadeyle kullanılması cümlelerin tutarlılığını bozar. Çelişki, bazen açık karşıt sözcüklerde bazen de zaman, miktar, neden veya sonuç ilişkilerinde görünür. Karar verilirken sözcüklerin ayrı ayrı değil aynı yargı içindeki yönleri izlenir. Doğru çözüm için cümlelerin ana yargısı belirlenir, sonra bu yargıyı desteklemesi beklenen sözcüklerin aynı yöne mi yoksa birbirine ters yönle mi işaret ettiği kontrol edilir.

Çelişen sözcüklerin bir arada kullanımı, cümlelerin kendi içinde tutarsızlaşmasıdır. Cümlede kullanılan iki söz, aynı yargıyı desteklemek yerine birbirinin anlamını zayıflatıyor veya geçersiz kılıyorsa anlatım bozukluğu oluşur. Burada sorun sözcüklerin tek başına yanlış seçilmesi değildir; her iki sözcük de sözlük anlamıyla doğru olabilir. Bozukluk, bu sözcüklerin aynı cümlede yan yana geldiğinde birbirine ters düşmesinden kaynaklanır.

Çelişki çoğu zaman kesinlik ve olasılık değerlerinin karıştırılmasıyla görülür. Kesinlik bildiren bir ifade ile ihtimal bildiren bir ifade aynı yargının içinde birlikte kullanıldığında cümle hangi tutumu benimsediğini açık söyleyemez. Benzer biçimde, tamlik ve yaklaşık değer bildiren sözlerin aynı nesneye bağlanması da anlamı bozar. Bir cümle hem “tam” bir nicelikten hem de “yaklaşık” bir değerden söz ediyorsa, okur yargının kesin mi belirsiz mi olduğunu ayıramaz.

Bu bozukluk yalnız kalıp karşıtlıklarda aranmaz. Zaman, yön, neden, sonuç ve değerlendirme bildiren sözler arasında da çelişki kurulabilir. Cümle bir olayın geçmişte tamamlandığını söylerken aynı olay için gerçekleşme ihtimali bildiriyorsa; bir durumu olumlu gösterirken aynı bağlamda onu olumsuzlayacak bir nitelik ekliyorsa; bir eylemin zorunlu olduğunu belirtip aynı anda isteğe bağlı gibi sunuyorsa anlam çatışması doğar. Böyle cümlelerde biçimsel eksik olmayabilir, fakat düşünce aynı çizgide ilerlemez.

Çözümde önce cümlelerin ana yargısı bulunmalıdır. Cümle neyi savunuyor, hangi sonucu veriyor, hangi durumu anlatıyor soruları cevaplandıktan sonra sözcüklerin bu yargıyla uyumu kontrol edilir. Bir sözcük yargıyı kesinleştirirken diğeri belirsizleştiriyorsa, biri geçmişe diğeri geleceğe çekiyorsa ya da biri kabul ederken diğeri reddediyorsa çelişki vardır. Bu başlıkta önemli olan, zıt anlamlı kelimeleri mekanik olarak aramak değil, aynı cümlelerin içinde iki farklı anlam yönünün çatışıp çatışmadığını görmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.4 · Yanlış Ek ve Sözcük Kullanımı

Yanlış Ek ve Sözcük Seçiminde Bağlam Uygunluğu

KISACA

Yanlış ek ve sözcük kullanımı, cümlelerin istediği anlamı karşılamayan ekin ya da kelimenin seçilmesiyle oluşur. Bu bozuklukta cümle çoğu zaman anlaşılır görünür; fakat kullanılan sözcük bağlama tam uymaz, ek yanlış ilişki kurar veya yakın anlamlı kelimeler birbirinin yerine getirilir. Sözcük yanlışlığı, “etkilemek” ile “etkilenmek” gibi yön farklarında, “sağlamak” ile “neden olmak” gibi sonuç ilişkilerinde ya da benzer sesli kelimelerin karıştırılmasında görülebilir. Ek yanlışlığı ise durum, iyelik, çoğul, zaman ya da çatı değerinin cümlede beklenen anlamla uyuşmamasıyla ortaya çıkar. Doğru çözüm için kelimenin tek başına doğru olup olmadığına değil, cümlede hangi görevi üstlendiğine ve ekin kurduğu ilişkinin anlamı bozup bozmadığına bakılır.

Yanlış ek ve sözcük kullanımı, cümlelerin anlamını kuran araçların bağlama uygun seçilmemesidir. Bir kelime sözlükte doğru ve yerleşik olabilir; fakat cümlede kastedilen anlamı karşılamıyorsa anlatım bozulur. Aynı durum ekler için de geçerlidir. Ek, sözcüğe yönelme, bulunma, ayrılma, iyelik, zaman, kişi veya çatı değeri katar. Bu değer cümlelerin istediği ilişkiyle uyuşmadığında cümle biçimsel olarak tamamlanmış görünse bile anlam yanlış kurulur.

Sözcük yanlışlığı çoğu zaman yakın anlamlı kelimelerin karıştırılmasıyla ortaya çıkar. Birbiriyle akraba görünen kelimeler her bağlamda birbirinin yerine geçmez. Bir sözcük neden bildirirken diğeri sonuç bildirebilir; biri etkileyen varlığı, diğeri etkilenen varlığı anlatabilir; biri olumlu bir katkıyı, diğeri olumsuz bir sonucu çağırıştırabilir. Bu fark gözden kaçırıldığında cümlelerin söylemek istediği düşünce bozulur. Doğru kelime, yalnız benzer anlam alanından seçilmiş kelime değil, cümledeki ilişkiyi tam karşılayan kelimedir.

Ek yanlışlığı daha ince bir dikkat ister. Durum ekleri fiilin istediği yönü kurar; yanlış durum eki kullanıldığında eylemin kime, neye, nerede veya nereden yöneldiği karışır. İyelik ve kişi ekleri özneye ya da aitlik ilişkisiyle uyumsuz kurulursa cümlede bağ kopar. Zaman ve kip ekleri kimi durumlarda farklı anlamlar üstlenebilir; bu yüzden her farklı işlev doğrudan bozukluk sayılmaz. Bozukluk, ekin bağlamın istediği anlamı taşıyamamasıyla ortaya çıkar.

Bu başlıkta çözüm yöntemi, cümlede kulağa garip gelen kelime veya eki bulup yerine anlamca daha uygun olanı zihinden yerleştirmektir. Değişiklik cümlelerin mesajını netleştiriyorsa yanlış kullanım saptanmış olur. Ancak yalnız alışılmadık bir kelime görmek yeterli değildir; metin bilinçli bir tercih yapmış olabilir. Karar, kelimenin ve ekin cümlelerin diğer öğeleriyle kurduğu ilişkiye göre verilir. Yanlış ek ve sözcük kullanımını ayırt eden öğrenci, cümleyi kelime kelime değil, anlam ilişkileriyle birlikte okur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.5 - Sözcüğün Yanlış Yerde Kullanımı

Sözcüğün Yerinde Anlam Kapsamını Doğru Kurma

KISACA

Sözcüğün yanlış yerde kullanımı, kelimenin doğru seçilmesine rağmen cümlede yanlış ögeyi nitelemesi veya yanlış ilişki kurmasıdır. Bu bozuklukta sorun çoğu zaman kelimenin kendisinde değil, bulunduğu konumdadır. Özellikle sıfat, zarf, miktar bildirimi, olumsuzluk veya vurgu taşıyan sözcükler yanlış yere yerleştğinde anlam başka bir ögeye kayar. Cümle “yalnız”, “ancak”, “çok”, “bütün”, “ilk”, “son” gibi sözlerle farklı anlamlar kazanabilir; bu sözlerin hangi kelimeyi etkilediği net değilse ya da amaçlanan kelimeyi değil başka bir kelimeyi niteliyorsa anlatım bozulur. Kelime atılınca değil doğru yere taşınıncı cümle düzeliyorsa sorun yerleşimdedir. Çözüm için önce sözcüğün hangi ögeyi açıklaması gerektiği bulunur, sonra cümlede gerçekten o ögenin yanında durup durmadığı kontrol edilir.

Sözcüğün yanlış yerde kullanımı, doğru kelimenin yanlış konumda durmasından kaynaklanan anlam bozukluğudur. Bu tür cümlelerde kelime tek başına uygundur; hatta cümlede bulunması da gerekebilir. Fakat kelimenin yeri değiştiği için nitelediği öge değişir, vurgu kayar ya da cümle istemeden başka bir anlam verir. Bu nedenle bozukluk, sözcüğü silerek değil, çoğu zaman sözcüğün yerini değiştirerek giderilir.

Bu başlıkta özellikle niteleyici ve sınırlayıcı sözlere dikkat etmek gerekir. “Yalnız”, “sadece”, “ancak”, “çok”, “az”, “bütün”, “ilk”, “son” gibi kelimeler cümlede hangi ögenin önünde veya yanında duruyorsa çoğu kez onu etkiler. Sözcük amaçlanan ögeden uzaklaşırsa cümle başka bir yargı kurar. Örneğin bir zarf eylemi açıklaması gerekirken adın önüne yaklaşırsa, ya da bir sıfat belirli bir adı nitelemesi gerekirken başka bir ada bağlanırsa anlam kayması oluşur.

Yanlış yerleşim, belirsizlikle de bağlantılıdır. Okur bir sözcüğün hangi ögeye bağlandığını kestiremiyorsa cümle iki farklı yoruma açılır. Bu durumda cümlelerin grameri tamamen bozuk olmayabilir; ancak anlam güvenilir değildir. Sınavda bu tür sorularda seçeneklerde genellikle küçük yer değişiklikleri bulunur. Doğru düzenleme, niteleyici sözcüğü etkilediği ögeye yaklaştırır ve cümlelerin tek bir anlam vermesini sağlar.

Çözümde önce cümlelerin ne demek istediği belirlenir. Ardından kritik sözcüğün hangi kelimeyi nitelemesi veya hangi eylemi sınırlaması gerektiği düşünülür. Eğer sözcük mevcut yerinde başka bir unsur etkiliyorsa, yanlış yerde kullanılmıştır. Bu bozukluğu gereksiz sözcük kullanımından ayıran nokta, kelimenin atıldığında değil, taşındığında cümlelerin düzelmesidir. Yanlış sözcük kullanımından farkı ise kelimenin anlam bakımından uygun olmasıdır; sorun seçimde değil yerleşimdedir. Bu ayrım kavrandığında cümledeki küçük yer değişikliğinin anlamı nasıl bütünüyle değiştirdiği açıkça görülür.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.6 · Deyim–Atasözü Yanlışları

Deyim ve Atasözlerinde Kalıp Anlamı Koruma

KISACA

Deyim ve atasözü yanlışları, kalıplaşmış sözlerin yerleşik biçimi ya da anlamı bozulduğunda ortaya çıkar. Deyimler çoğu zaman mecazlı bir bütün anlam taşır; atasözleri ise toplum deneyimini kısa ve kesin bir yargıyla aktarır. Bu sözlerde kelime değiştirmek, ekleri keyfi biçimde dönüştürmek, iki ayrı kalıbı birbirine karıştırmak veya kalıbı bağlama uymayan bir anlamda kullanmak anlatımı bozar. Sorun bazen kulağa yakın gelen bir sözcükle, bazen deyimden istediği fiilin yanlış seçilmesiyle, bazen de atasözünün öğüt verdiği durumla cümlelerin anlattığı durumun uyuşmamasıyla görülür. Sağlam çözüm için kalıbın yalnız sözcüklerine değil, bütünde taşıdığı anlama bakılır. Cümledeki kullanım yerleşik biçime ve bağlama uyuyorsa anlatım doğrudur; kalıp tanıdık görünse bile anlam hedefinden sapıyorsa bozukluk vardır.

Deyim ve atasözü yanlışlarında temel sorun, kalıplaşmış sözün kendi düzeniyle cümlelerin kurduğu anlam arasındaki uyumsuzluktur. Deyimler ve atasözleri sıradan sözcük grupları gibi serbestçe değiştirilemez. Bir deyimden kelimeleri çoğu zaman tek tek anlamlarından daha farklı bir bütün anlam oluşturur; atasözü ise yerleşmiş bir yargı, öğüt ya da deneyim aktarır. Bu nedenle kalıbın küçük bir parçası değiştirildiğinde, cümle görünüşte anlaşılır kalsa bile anlatım gücü ve doğruluğu zedelenir.

Bu bozuklukların bir bölümü biçim yanlışından doğar. Yerleşik deyimde bulunmayan bir kelimeyi eklemek, kalıptaki fiili yakın anlamli başka bir fiille değiştirmek ya da iki deyim aynı anda kullanmaya çalışmak cümleyi bozar. Deyimlerin kalıp değeri, her sözcüğün gelişigüzel değiştirilemeyeceğini gösterir. Atasözlerinde de benzer bir durum vardır. Bir atasözünün ana yargısı tersine çevrilir, eksik bırakılır veya başka bir atasözünün parçasıyla karıştırılırsa söz tanıdık gelse bile doğru kullanılmamış olur.

Anlam yanlışları daha dikkatli okuma ister. Kimi cümlede deyim biçimce doğru olabilir, fakat anlatılan duruma uygun düşmez. Örneğin olumlu bir tutumu anlatması gereken yerde olumsuz çağrışımlı bir deyim kullanılırsa, ya da bir atasözü öğüt verdiği durumdan büsbütün farklı bir olaya bağlanırsa anlam sapması oluşur. Burada sorun kalıbı bilmekle bitmez; kalıbın hangi duygu, tavır ve sonuç ilişkisini taşıdığını da görmek gerekir.

Çözümde önce cümledeki sözün gerçekten kalıplaşmış bir ifade olup olmadığı anlaşılır. Ardından bu kalıbın yerleşik biçimi ve cümlede üstlendiği anlam kontrol edilir. Kelime değişikliği kalıbı bozuyor mu, deyimden anlattığı tutum cümlelerin bağlamına uyuyor mu, atasözü verilen durumla aynı deneyimi mi karşılıyor soruları birlikte düşünülür. Deyim ve atasözü yanlışlarını ayırt eden ölçü, kulağa aşına gelen sözle yetinmemektir. Kalıp hem doğru kurulmalı hem de doğru yerde kullanılmalıdır.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.7 - Anlam Belirsizliği

Anlam Belirsizliğinde Tek Yargıyı Açık Kurma

KISACA

Anlam belirsizliği, cümlelerin birden fazla yoruma açık hâle gelmesiyle oluşan anlatım bozukluğudur. Cümlede kimin anlatıldığı, hangi sözcüğün hangi ögeyi nitelediği, zamirin hangi ada gönderme yaptığı ya da eylemin hangi varlıkla ilişkili olduğu açık değilse okur farklı anlamlara gidebilir. Bu belirsizlik çoğu zaman eksik özne, yanlış yerde kullanılan niteleyici, iyelik veya kişi ekinin yetersizliği, virgül ihtiyacı ya da zamirin karşılığının açık seçilmemesi nedeniyle doğar. Her çok anlamlılık bozukluk değildir; edebî amaçla kurulan anlam zenginliği ayrı değerlendirilir. Anlatım bozukluğu sayılan belirsizlik, bilgi vermesi beklenen cümlede anlamı kararsız bırakır. Doğru çözüm, cümlelerin vermek istediği yargıyı belirlemek ve okuyucuyu tek anlama götürecek ögeyi açıkça yerleştirmektir.

Anlam belirsizliği, cümlelerin iletmek istediği yargıyı tek ve açık biçimde kuramamasıdır. Bir cümle dil bilgisi bakımından tamamlanmış görünebilir; yükleme, öznesi ve ekleri bulunabilir. Buna rağmen okur aynı cümleden iki ayrı anlam çıkarabiliyorsa anlatımda açıklık bozulur. Bu başlıkta sorun çoğu zaman eksik bir öğeden, yanlış yerleşmiş bir sözcükten veya gönderimi belirsiz bir zamirden kaynaklanır.

Belirsizliğin en yaygın kaynaklarından biri zamirlerdir. “O”, “onun”, “kendisi” gibi sözler cümlede hangi kişiye ya da varlığa gönderme yaptığını açıkça göstermiyorsa anlam karışır. İki ayrı kişi adı bulunan bir cümlede kullanılan iyelik eki ya da zamir, hangisine bağlandığı anlaşılmadığında cümleyi güvenilir hâle getirir. Bu durumda çözüm çoğu zaman zamiri açık adla değiştirmek veya söz dizimini yeniden kurmaktır.

Niteleyici sözcüklerin yeri de belirsizlik yaratabilir. Bir sıfat ya da zarf, amaçlanan ögenin yanında durmadığında başka bir ögeyi etkiliyormuş gibi okunur. Cümlede “yalnız”, “sadece”, “ilk”, “son” gibi sınırlayıcı sözler yanlış konumdaysa anlamın kapsamı değişir. Bazen virgül kullanımı da anlamı ayırır; fakat temel sorun noktalama işaretinin adı değil, cümlelerin hangi ilişkiyi kurduğunu açık gösterememesidir.

Bu tür sorularda önemli olan, belirsizliği gerçekten kanıtlamaktır. Cümleyi okurken iki farklı yorum mümkünse ve bu yorumlardan hangisinin amaçlandığı bağlamdan çıkarılamıyorsa anlatım bozukluğu vardır. Buna karşılık bilinçli mecaz, şiirsel çok anlamlılık veya bağlam içinde açık olan gönderimler bozukluk sayılmaz. Anlam belirsizliğini gidermek için eksik özne ya da nesne tamamlanır, zamir yerine açık ad kullanılır, niteleyici sözcük ilgili ögeye yaklaştırılır. Sağlam cümle, okuru tahmine zorlamadan aynı yargıda buluşturur.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.8 • Mantık Hataları

Mantık Hatalarında Düşünce Sırasını Doğru Kurma

KISACA

Mantık hataları, cümlelerin dil bilgisi bakımından doğru kurulmasına rağmen düşünce düzeninin gerçeklik, zaman, neden-sonuç veya kapsam bakımından tutarsız olmasıdır. Bu bozuklukta kelimeler tek tek doğru seçilmiş olabilir; fakat cümle, olayların doğal sırasını bozar, mümkün olmayan bir ilişki kurar, nedeni sonuçtan sonra yanlış biçimde gösterir ya da bir kavramın kapsamını kendi içindeki başka bir kavramla karıştırır. Anlam bozukluğu, çoğu zaman “önce-sonra”, “neden-sonuç”, “amaç-sonuç”, “az-çok”, “genel-özel” ilişkilerinde belirginleşir. Mantık hatasını bulmak için cümle yalnız dil bilgisi kalıbıyla değil, anlattığı olayın akışıyla değerlendirilir. Cümlede söylenenler hayatta, düşüncede veya tanım ilişkisinde aynı anda doğru olamıyorsa anlatım bozulmuştur.

Mantık hataları, cümlelerin düşünce örgüsünde ortaya çıkan anlatım bozukluklarıdır. Cümle biçimsel olarak eksiksiz olabilir; yüklemi yerindedir, ekleri göze batmaz, sözcükler sözlük anlamlarıyla yanlış görünmez. Buna rağmen cümlede kurulan ilişki akla, zaman sırasına, neden-sonuç düzenine ya da kavramların kapsamına uymuyorsa anlatım bozulur. Bu başlık, cümlelerin yalnız nasıl söylendiğini değil, neyi hangi sırayla ve hangi ilişkiyle söylediğini sorgular.

Mantık hatalarının bir kısmı olay sırasından kaynaklanır. Gerçekte önce olması gereken bir durum, cümlede sonra gerçekleşen bir sonucun nedeni gibi gösterilebilir. Bazen de bir eylemin amacıyla sonucu karıştırılır; henüz ortaya çıkmamış bir sonucun, önceden yapılmış bir davranışın nedeniymiş gibi sunulması cümleyi tutarsızlaştırır. Zaman bildiren sözler de bu düzeni bozabilir. Geçmişte tamamlanmış bir durumla gelecekte gerçekleşme ihtimali aynı olay üzerinde yanlış biçimde birleştirilirse düşünce çizgisi kırılır.

Kapsam ilişkileri de mantık hatası üretebilir. Bir bütünü oluşturan parçalarla o bütün aynı düzeyde sayılırsa, ya da özel bir kavram genel kavramla yan yana bağımsız bir türmüş gibi kullanılırsa anlatım aksar. Nicelik ve derece bildiren sözlerde de benzer bir dikkat gerekir. Bir durumun hem en üst dereceye ulaştığı hem de onu aşan başka bir dereceye sahip olduğu söylenirse cümle kendi kurduğu ölçüyü bozar.

Çözümde cümlelerin ana yargısı belirlenir ve bu yargının dayandığı ilişki incelenir. Olaylar doğru sırada mı, neden gerçekten sonuca yol açıyor mu, karşılaştırılan kavramlar aynı düzeyde mi, söylenen iki durum aynı anda mümkün mü soruları sorulur. Mantık hatası, çoğu zaman kulağa düzgün gelen cümlelerin biraz durup düşününce çözülen tarafıdır. Bu nedenle hızlı biçim kontrolü yerine, cümlelerin anlattığı gerçeklik düzenini sınamak gerekir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.9 · Dil Bilgisine Dayalı Anlatım Bozuklukları

Dil Bilgisine Dayalı Bozukluklarda Öğe ve Ek Uyumu

KISACA

Dil bilgisine dayalı anlatım bozuklukları, cümlelerin anlamı doğru kurulmak istese bile ögeler, ekler, yüklem, tamlama veya çatı düzeni bakımından eksik ya da uyumsuz kalmasıdır. Bu tür bozukluklarda sorun çoğu zaman cümlelerin iskeletindedir: özne yüklemle uyumsuz, ortak kullanılan yüklem bütün ögelere bağlanamaz, gerekli nesne ya da tümleç düşer, tamlayan ile tamlanan aynı yapıda ilerlemez veya fiil çatısı cümlelerin öteki bölümündeki eylem mantığıyla çakışır. Anlama dayalı bozukluklardan farklı olarak burada biçimsel bağlar özellikle izlenir. Çözüm için önce yüklem bulunur, sonra yüklem istediği özne, nesne, dolaylı tümleç, zarf veya edat tümleci tek tek denetlenir. Cümlede ortak kullanılan unsur her parçaya uygun bağlanmıyorsa dil bilgisine dayalı bozukluk vardır.

Dil bilgisine dayalı anlatım bozuklukları, cümlelerin ögeleri arasındaki biçimsel ilişkinin yanlış kurulmasından doğar. Anlama dayalı bozukluklarda asıl sorun sözcüklerin taşıdığı anlam veya düşünce tutarlılığı iken, bu başlıkta özne, yüklem, nesne, tümleç, tamlama, ek ve çatı ilişkileri öne çıkar. Cümle ne anlatmak istediğini belli edebilir; fakat o anlamı taşıyan dil yapısı eksik, uyumsuz ya da yanlış bağlanmışsa anlatım bozulur.

Bu alanda yüklem merkezî ögedir. Cümlede yargıyı taşıyan unsur yüklem olduğu için diğer ögeler onun istediği biçime göre düzenlenir. Özne yüklemle kişi ve sayı özellikleriyle uyumlu olmalı, nesne yalnız geçişli fiillerle kurulmalı, dolaylı tümleç yönelme, bulunma veya ayrılma ilişkisini doğru ekle taşımalıdır. Zarf ve edat tümleçleri de yüklemi zaman, durum, neden, araç veya birliktelik gibi yönlerden tamamlar. Bu tamamlayıcılardan biri ortak yapı içinde eksik bırakıldığında cümlelerin bir bölümü havada kalır.

Dil bilgisine dayalı bozuklukların çoğu sıralı veya bağlı cümlelerde görünür. İki yargı aynı yükleme, aynı özneye ya da aynı tümlece bağlanıyor gibi kurulabilir; ancak ortak kullanılan öge her iki yargıya da uygun düşmeyebilir. Bu durumda cümle, ilk bölümde doğru çalışan bir yapıyı ikinci bölümde zorla sürdürür. Eksik özne, nesne veya tümleç yanlışları bu nedenle sıkça birlikte değerlendirilir.

Tamlama ve çatı uyumu da aynı mantığın parçasıdır. Bir tamlamada eklerin hangi ada bağlandığı açık olmalı; isim ve sıfat tamlamaları aynı tamlanana bağlanırken yapı bozulmamalıdır. Çatı açısından ise etken ve edilgen eylemler aynı özne düzenini paylaşamazsa anlatım aksar. Çözüm yöntemi yüklemden başlamaktır: Yargıyı bulmak, sonra her ögenin bu yargıya biçimce ve anlamca bağlanıp bağlanmadığını görmek gerekir. Dil bilgisine dayalı bozukluk, cümlelerin anlamını değil, o anlamı taşıyan yapısal bağlantıyı düzeltmeyi gerektirir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.10 - Fiil ve Yüklem Yanlışları

Fiil ve Yüklem Yanlışlarında Yargı Merkezini Koruma

KISACA

Fiil ve yüklem yanlışları, cümlede yargıyı taşıyan unsurun yanlış seçilmesi, eksik bırakılması veya ortak kullanıma uygun olmamasıyla oluşur. Yüklem, cümlenin ana ögesidir; iş, oluş, durum ya da ad soylu yargı onunla kurulur. Bu nedenle yüklem türü, kip ve kişi eki, geçişlilik durumu, yardımcı fiille kurduğu birleşik yapı ve cümlede ortaklaşa bağlandığı öğeler dikkatle izlenir. Bir yüklem iki ayrı özneye, nesneye veya tümlece aynı biçimde bağlanamıyorsa anlatım bozulur. Fiil yanlışlarında ise eylemin anlamı, çatısı veya istediği tamamlayıcı cümlenin geri kalanıyla uyuşmaz. Doğru çözüm, önce yüklemi bulup onun hangi öğeleri istediğini belirlemek, sonra cümledeki her parçanın bu yargıya doğal biçimde bağlanıp bağlanmadığını denetlemektir.

Fiil ve yüklem yanlışları, cümlenin yargı merkezinde ortaya çıkar. Yüklem, cümlenin temel ögesidir; iş, hareket, oluş, durum veya ad soylu bir yargı onunla bildirilir. Bu yüzden yüklemdeki küçük bir yanlış, cümlenin tamamını etkiler. Yüklem yanlış seçilmişse, eksik bırakılmışsa, yanlış kip ya da kişiyle kurulmuşsa veya cümlenin bütün bölümlerine aynı biçimde bağlanamıyorsa anlatım bozukluğu doğar.

Bu tür yanlışların önemli bir kısmı ortak yüklem kullanımında görülür. Sıralı ya da bağlı cümlelerde bir yüklem birden fazla öğeye hizmet edecek biçimde kullanılır; ancak o yüklem her parçaya uygun düşmeyebilir. Birinci bölümde nesne isteyen bir fiil, ikinci bölümde başka türden bir tamamlayıcı gerektirebilir. Aynı yüklem bir özneye uyumlu iken diğer özneye kişi veya sayı bakımından uyumsuz kalabilir. Bu durumda cümleyi kısaltma isteği, dil bilgisinin istediği yapıyı eksik bırakır.

Fiilin anlamı da yüklem yanlışlarının parçasıdır. Bazı fiiller geçişli olduğu için nesne ister, bazıları geçişsiz olduğu için nesne alamaz. Yardımcı fiille kurulan birleşik yapılarda yanlış yardımcı fiil seçimi, eylemin anlamını değiştirir. İsim cümlelerinde ek fiilin kullanımı, zaman ve kişi değerini taşır; bu bağ doğru kurulmazsa cümle tam yargı veremez. Böyle örneklerde cümlenin kulağa eksik gelmesinin nedeni çoğu zaman yüklem taşıması gereken ek veya yardımcı unsurun atlanmasıdır.

Çözümde ilk adım yüklemi belirlemektir. Ardından yüklem türü, anlamı, geçişliliği, kişi eki ve ortak kullanıma uygunluğu incelenir. Cümlenin her bölümü yükleme ayrı ayrı bağlanarak okunur. Bir bölümde doğal olan bağlantı diğer bölümde bozuluyorsa, yüklem yeniden kurulmalı veya ikinci bölüm için ayrı yüklem getirilmelidir. Fiil ve yüklem yanlışlarını doğru saptamak, cümlenin yüzeydeki akışına değil, yargının hangi öğeleri taşıyabildiğine bakmayı gerektirir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.11 · Özne – Yüklem Uyuşmazlığı

Özne ve Yüklem Arasında Kişi–Sayı Uyumu

KISACA

Özne–yüklem uyuşmazlığı, cümlede işi yapan ya da yargının kendisine bağlandığı öge ile yüklemün kişi, sayı veya anlam bakımından örtüşmemesidir. Özne, yükleme sorulan “kim” veya “ne” sorularıyla bulunur; yüklem ise cümlemin yargısını taşır. Bu iki temel öge arasında bağ kurulmadığında cümle dil bilgisi bakımından aksar. Birden fazla öznenin bulunduğu cümlelerde yüklemün hangi kişi ekini alacağı, insan dışı çoğul öznelerde yüklemün tekil kullanımı, belgisiz veya topluluk bildiren öznelerde anlam uyumu dikkat ister. Uyuşmazlık yalnız çoğul eki meselesi değildir; öznenin kişi değeriyle yüklemün kişi eki de birlikte düşünülür. Sağlam çözüm, özneyi doğru belirlemek ve yüklemi o özneye ayrı ayrı denemektir.

Özne–yüklem uyuşmazlığı, cümlemin iki temel ögesi arasındaki bağın bozulmasıdır. Özne, yüklemün bildirdiği işi yapan ya da yargının gerçekleşmesine konu olan unsurdur. Yüklem ise cümlemin yargısını taşıyan çekimli ögedir. Bu iki öge kişi, sayı ve anlam bakımından uyumlu değilse cümle eksiksiz görünse bile anlatım bozukluğu oluşur.

Kişi uyumu bu başlıkta ilk dikkat edilecek noktadır. Özne birinci kişi ise yüklem de birinci kişi ekiyle, ikinci kişi ise ikinci kişi ekiyle kurulmalıdır. Birden fazla özne bulunduğunda yüklemün hangi kişiye göre çekimleneceği, öznelerin kişi değerine bağlıdır. Konuşanın içinde bulunduğu bir özne grubu yüklemi birinci çoğula çeker; dinleyenin bulunduğu ama konuşanın bulunmadığı yapılarda ikinci çoğul öne çıkar. Bu ilişki yanlış kurulursa yüklem, öznenin kim olduğunu dil bilgisi bakımından karşılayamaz.

Sayı uyumu da aynı ölçüde önemlidir; ancak Türkçede her çoğul özne otomatik olarak çoğul yüklem istemez. İnsan dışı varlıklar çoğul özne olduğunda yüklem çoğu zaman tekil kullanılabilir. Topluluk adları, belgisiz zamirler ve nicelik bildiren özneler de anlamlarına göre değerlendirilir. Bu yüzden yalnız öznenin sonunda çoğul eki aramak yeterli değildir. Özne insan mı, topluluk mu, belgisiz bir grup mu, yoksa kişi değeri açık bir zamir mi soruları birlikte düşünülmelidir.

Çözümde önce gerçek özne bulunur. Cümlede yükleme “kim” veya “ne” sorusu sorulur; bulunan öge, yüklemün kişi ve sayı ekiyle karşılaştırılır. Sıralı cümlelerde aynı yüklem birden fazla özneye bağlanıyorsa her bağlantı ayrı ayrı denir. Bir özneye uyumlu olan yüklem başka bir özneye uyumsuz kalabilir. Özne–yüklem uyuşmazlığını doğru görmek, cümlemin anlamına kapılmadan temel ögeler arasındaki dil bilgisi bağını denetlemek demektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.12 - Özne Eksikliği

Özne Eksikliğinde Ortak Öğenin Sınırını Görme

KISACA

Özne eksikliği, özellikle sıralı ve bağlı cümlelerde bir öznenin ikinci yargıya da ortak sayılması fakat o yargıyı karşılayamaması durumunda ortaya çıkar. Özne, yüklem bildirdiği işi yapan ya da yargının gerçekleşmesine konu olan öğedir; bazı cümlelerde yüklemdeki kişi ekinden gizli özne anlaşılabilir. Ancak her özne her yükleme ortak edilemez. İlk bölümdeki özne, ikinci bölümde anlamca uygun düşmüyor veya yüklem istediği kişiyle uyuşmuyorsa ikinci yargı için ayrı özne gerekir. Eksiklik, cümlelerin bir kısmı doğal okunurken diğer kısmının kime bağlandığının belirsiz kalmasıyla fark edilir. Çözümde her yükleme ayrı ayrı “kim” veya “ne” sorusu sorulur. Cevap bir yargıda var, diğerinde yoksa özne eksikliği vardır.

Özne eksikliği, cümledeki yargılardan birinin öznesiz kalmasıdır. Türkçede özne her zaman açıkça yazılmak zorunda değildir; yüklemdeki kişi eki çoğu zaman gizli özneyi gösterebilir. Fakat bu durum, her sıralı cümlede bir öznenin bütün yüklemelere sorunsuzca ortak olacağı anlamına gelmez. Bir yargının öznesi başka bir yargıya anlamca veya kişi bakımından bağlanamıyorsa, ikinci yargı için öznenin ayrıca belirtilmesi gerekir.

Bu bozukluk çoğu zaman iki yargılı cümlelerde görülür. İlk bölümde açık bir özne bulunur ve okur doğal olarak bu özneyi ikinci bölümdeki yükleme de bağlar. Ancak ikinci yüklem farklı bir işi yapan, farklı bir kişi değeri taşıyan ya da başka bir varlığa yönelen özne ister. Ortak özne ikinci yargıya uymadığında cümlelerin o bölümü eksik kalır. Böyle durumlarda sorun yalnız anlam belirsizliği değildir; yüklem gerektirdiği temel öğe cümlede yer almamıştır.

Özne eksikliğini ayırt etmek için yüklem merkezli okumak gerekir. Her yükleme ayrı ayrı “kim” veya “ne” sorusu sorulur. İlk yüklem için bulunan cevap ikinci yükleme de doğal biçimde bağlanabiliyorsa sorun yoktur. Fakat ikinci yüklem için cevap değişmesi gerektiği hâlde cümlede bu cevap verilmemişse özne eksiktir. Gizli özne olasılığı da bu aşamada değerlendirilir; kişi eki açık bir özneyi gösteriyorsa eksiklik olmayabilir, fakat kişi eki anlamı kurtarmıyorsa cümle tamamlanmalıdır.

Düzeltilme genellikle eksik özneyi ikinci yargıya eklemekle yapılır. Bazen de cümle yeniden düzenlenerek ortak öznenin gerçekten iki yükleme bağlanması sağlanır. Özne eksikliği, gereksiz sözcük kullanımının tersine, cümleden bir şeyi atarak değil, gerekli temel öğeyi görünür kılarak giderilir. Bu başlıkta dikkat, cümlelerin ilk bölümündeki düzgün yapının ikinci bölümde de geçerli olup olmadığını denetlemektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.13 · Nesne Eksikliği

Nesne Eksikliğinde Geçişli Fiilin İsteddiği Öğeyi Tamamlama

KISACA

Nesne eksikliği, geçişli bir fiilin etkilediği varlığı cümlede bulamaması ya da ortak kullanılan nesnenin bütün yüklemlere uygun bağlanamamasıyla oluşur. Nesne, öznenin yaptığı işten etkilenen öğedir ve yalnız nesne alabilen fiillerle kurulur. Belirtili nesne “kimi” veya “neyi”, belirtisiz nesne ise “kim” veya “ne” sorularıyla bulunur. Sıralı cümlelerde bir nesne ilk yükleme uygunken ikinci yüklem istediği nesne farklı olabilir. Bu durumda cümle, anlamı tahmine bırakır veya ikinci yargıyı eksik kurar. Nesne eksikliğini bulmak için her yüklem geçişli olup olmadığı ve hangi nesneyi istediği ayrı ayrı denetlenir. Gerekli nesne eklenince cümlenin anlamı tamamlanıyorsa bozukluk giderilmiş olur.

Nesne eksikliği, yüklem istediği etkilenen öğenin cümlede bulunmamasıdır. Nesne, öznenin yaptığı işten etkilenen varlığı gösterir ve geçişli fiillerle kullanılır. Bu nedenle nesne eksikliğini saptamak için önce fiilin nesne alıp almadığına bakmak gerekir. Geçişsiz fiillerde nesne aranmaz; fakat geçişli bir fiil kullanılmışsa cümle, o fiilin etkilediği varlığı açık veya örtülü biçimde karşılamalıdır.

Nesnenin iki temel görünümü vardır. Belirtili nesne, durum eki alır ve yükleme “kimi” ya da “neyi” soruları sorularak bulunur. Belirtisiz nesne yalın hâlde bulunur ve “kim” ya da “ne” sorularına cevap verir. Bu ayırım, eksikliği yakalamada önemlidir; çünkü bazen cümlede bir ad grubu vardır ama fiilin istediği nesne görevini üstlenmez. Bir kelimenin cümlede bulunması, onun doğru öge olduğu anlamına gelmez.

Nesne eksikliği en çok ortak öğeli yapılarda ortaya çıkar. İki yüklem aynı nesneyi paylaşıyor gibi kurulabilir; ancak ilk fiile uygun olan nesne ikinci fiile uygun olmayabilir. Bir fiil “neyi” sorusuna cevap isterken diğeri “neye” ya da “neden” ilişkisi bekleyebilir. Böyle durumlarda ortak nesne cümlenin yalnız bir bölümünü tamamlar, diğer bölüm eksik kalır. Okur anlamı bağlamdan çıkarabilir; fakat anlatım dil bilgisi bakımından tamamlanmış değildir.

Çözümde her yüklem ayrı ayrı ele alınır. Yükleme “kimi, neyi, kim, ne” soruları sorulur; alınan cevap cümlede gerçekten var mı, varsa ilgili yükleme doğru bağlanıyor mu kontrol edilir. Eksik nesne açıkça eklendiğinde cümle doğal hâle geliyorsa bozukluk nesne eksikliğidir. Bu başlığı dolaylı tümleş eksikliğinden ayıran nokta, fiilin etkilediği varlığı aramaktır; yönelme, bulunma ya da ayrılma ilişkisi değil, işten etkilenen öge belirleyicidir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.14 · Dolaylı Tümleç Eksikliği

Dolaylı Tümleç Eksikliğinde Yönelme, Bulunma ve Ayrılma Bağları

KISACA

Dolaylı tümleç eksikliği, yüklemın yönelme, bulunma veya ayrılma ilişkisi istediğı yerde bu öğenin cümlede karşılanmamasıyla oluşur. Dolaylı tümleç, cümleın anlamını “kime, kimde, kimden, nereye, nerede, nereden” sorularının cevabıyla tamamlar ve genellikle “-e, -de, -den” durum ekleriyle kurulur. Sıralı cümlelerde bir tümleç ilk yükleme uygun olabilir; fakat ikinci yüklem başka bir yer, kişi ya da kaynak ilişkisi isteyebilir. Ortak kullanılan öge her yargıya bağlanamadığında eksiklik doğar. Bu yanlış, nesne eksikliğiyle karıştırılmamalıdır; burada aranan unsur işten etkilenen varlık değil, eylemin yöneldiğı, bulunduğu ya da ayrıldığı yerdir. Çözüm, her yüklemın istediğı durum ekli tamamlayıcıyı ayrı ayrı yoklamaktır.

Dolaylı tümleç eksikliği, cümleın yer, yönelme, bulunma veya ayrılma ilişkisini tamamlayan öğenin eksik bırakılmasıdır. Dolaylı tümleç, yüklemın anlamını “kime, kimde, kimden, nereye, nerede, nereden” gibi soruların cevabıyla bütünler. Bu öge çoğu zaman “-e, -de, -den” durum eklerinden biriyle kurulur. Cümlede bu ilişki bekleniyor ama karşılığı verilmemişse anlatım bozukluğu oluşur.

Bu bozukluk tek yüklemlı cümlelerde de görülebilir; fakat en belirgin hâli sıralı ve bağılı cümlelerdedir. Bir dolaylı tümleç ilk yükleme uygun düşer, sonra aynı öge ikinci yükleme de ortak sayılır. Ancak ikinci yüklem farklı bir yönelme, bulunma ya da ayrılma ilişkisi ister. Ortak tümleç ikinci yargıya bağlanamadığında cümleın anlamı eksik kalır. Cümle yüzeyde akıcı görünse de, yükleme sorulan yer-yön sorusu cevapsızdır.

Dolaylı tümleç eksikliğini nesne eksikliğinden ayırmak gerekir. Nesne, yapılan işten etkilenen varlığı gösterir; dolaylı tümleç ise eylemin yöneldiğı, bulunduğu veya çıktığı kişi ya da yeri gösterir. Bir fiil “neyi” sorusuna değil de “neye”, “nerede” veya “nereden” sorusuna cevap istiyorsa aranan öge dolaylı tümleçtir. Bu ayırım, özellikle durum ekleri birbirine karıştırıldığında önem kazanır.

Çözümde yüklem tek tek denetlenir. Her yükleme yönelme, bulunma ve ayrılma soruları sorulur. Cümledeki ortak öge bu soruların cevabı olabiliyor mu, yoksa yalnız bir yargıyı mı tamamlıyor diye bakılır. Eksik dolaylı tümleç eklendiğinde cümle açık ve doğal hâle geliyorsa bozukluk giderilmiş olur. Bu başlık, cümleın yalnız nesneyle değil, yer ve yön ilişkileriyle de tamamlanması gerektiğini gösterir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.15 - Zarf ve Edat Tümleci Eksikliği

Zarf ve Edat Tümleci Eksikliğinde Eylemin Koşullarını Tamamlama

KISACA

Zarf ve edat tümleci eksikliği, yüklem zaman, durum, neden, miktar, araç, amaç, birliktelik veya karşılaştırma gibi tamamlayıcı ilişkilere ihtiyaç duyduğu hâlde bu ilişkinin cümlede verilmemesidir. Zarf tümleci yükleme “nasıl, niçin, neden, ne kadar, ne zaman” gibi sorularla bağlanır; edat tümleci ise edatlarla kurulan amaç, araç, özgülük, birliktelik ve benzeri anlamları taşır. Sıralı cümlelerde bir tümleç ilk yükleme uygunken ikinci yüklem istediği zarf veya edat ilişkisini karşılamayabilir. Bu durumda cümlenin ikinci bölümü anlamca eksik kalır. Doğru çözüm, ortak kullanılan tamamlayıcının her yükleme doğal biçimde bağlanıp bağlanmadığını denetlemek ve eksik kalan ilişkiyi açıkça kurmaktır.

Zarf ve edat tümleci eksikliği, yüklem eylemi hangi koşulda, ne zaman, nasıl, niçin, ne kadar, hangi araçla veya kiminle gerçekleştiğini açıklayan tamamlayıcıdan yoksun kalmasıdır. Zarf tümleci yön, zaman, tarz, sebep, miktar, vasıta ve şart gibi anlamlarla yüklemi tamamlar. Edat tümleci ise edatlarla kurulan amaç, araç, birliktelik, özgülük veya karşılaştırma ilişkilerini cümleye katar. Bu öğeler eksik olduğunda cümle temel yargıyı verebilir; fakat yargının istediği koşul bağı tamamlanmaz.

Bu bozukluk özellikle ortak tümleç kullanılan cümlelerde belirginleşir. Bir zarf ya da edat tümleci ilk yükleme uygun biçimde bağlanır, ancak ikinci yüklem aynı tamamlayıcıyı kabul etmez. İkinci yargı başka bir zaman, neden, araç veya birliktelik ilişkisi bekler. Ortak öge yalnız ilk yargıyı tamamladığı için ikinci yargının anlamı eksik kalır. Böyle cümlelerde eksiklik bazen kulağa küçük gelir, fakat yüklem istediği soru sorulduğunda açıkça görülür.

Zarf tümleci eksikliğinde “nasıl, ne zaman, niçin, neden, ne kadar” gibi sorular işe yarar. Edat tümleci eksikliğinde ise “ne ile, kiminle, ne için, neye göre, kime karşı” gibi edatlı ilişkiler aranır. Aranan öge nesne değildir; çünkü amaç, araç, birliktelik ya da tarz bildirir. Dolaylı tümleçten farkı da yönelme, bulunma ve ayrılma ekleriyle sınırlı olmamasıdır.

Çözümde cümledeki her yüklem ayrı ayrı okunur ve ortak kullanılan zarf ya da edat tümlecinin bütün yüklemlere uyup uymadığı kontrol edilir. Uymuyorsa ikinci yargı için gerekli tamamlayıcı eklenir veya cümle iki ayrı yargı olarak yeniden kurulur. Zarf ve edat tümleci eksikliğini doğru görmek, yüklem yalnız kim ve neyle değil, hangi koşul ve ilişki içinde gerçekleştiğiyle de tamamlandığını fark etmektir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.16 · Tamlama Yanlışları

Tamlama Yanlışlarında Tamlayan ve Tamlanan Bağını Kurma

KISACA

Tamlama yanlışları, adların ve niteleyici sözlerin birbirine bağlanma biçimi bozulduğunda ortaya çıkar. Türkçede isim tamlamalarında tamlayan ve tamlanan arasında ekli bir aitlik ya da ilişki düzeni bulunur; sıfat tamlamalarında ise niteleyen unsur adın önünde ek almadan onu belirtir veya niteler. Bu iki yapı aynı cümlede gelişigüzel ortak tamlanana bağlanırsa, tamlanan eksik bırakılırsa, tamlayan ekiyle iyelik eki uyumsuz kurulursa ya da hangi sözün hangi adı tamamladığı belirsizleşirse anlatım bozulur. Tamlama yanlışını saptamak için önce tamlanan bulunur, sonra ona bağlanan sözlerin aynı türden ve aynı ek düzeniyle ilerleyip ilerlemediği kontrol edilir. Doğru cümlede her tamlayan, kendi tamlananıyla açık ve uyumlu bir ilişki kurar.

Tamlama yanlışları, adlar arasındaki tamlayan–tamlanan ilişkisinin yanlış kurulmasından doğar. Bir isim tamlamasında bir varlık başka bir varlıkla aitlik, tür, parça, nitelik veya ilişki bakımından bağlanır. Bu bağ çoğu zaman tamlayan ve tamlanan ekleriyle görünür. Sıfat tamlamasında ise niteleyen ya da belirten söz, ada ek almadan bağlanır. Anlatım bozukluğu, bu iki farklı yapının aynı cümlede karıştırılması veya tamlama öğelerinden birinin eksik bırakılmasıyla oluşur.

En sık görülen yanlışlardan biri, isim tamlamasıyla sıfat tamlamasını ortak bir tamlanana bağlamaktır. Bir tamlayan ekli yapı isterken diğer niteleyici ek istemeyebilir. İkisi aynı tamlanana uygun biçimde bağlanmadığında cümle biçimsel olarak kırılır. Benzer biçimde, birden fazla tamlayanın aynı tamlanana bağlandığı yapılarda her tamlayan o tamlananla doğal ilişki kurmalıdır. İlk söz için uygun olan tamlanan, ikinci söz için uygun değilse eksik ya da yanlış tamlama vardır.

Ek uyumu da bu başlıkta belirleyicidir. Tamlayan eki kullanılan bir yapıda tamlanan iyelik eki bekleyebilir; bu ek eksikse ilişki tamamlanmaz. Bazı zincirleme yapılarda hangi adın hangi ada bağlandığı açık olmaz. Bu durumda anlam belirsizliği de doğabilir; fakat temel sorun, tamlama bağının dil bilgisi bakımından doğru gösterilememesidir. Tamlama yanlışları bu nedenle hem ek bilgisi hem de sözcük grubu bilgisi gerektirir.

Çözümde önce tamlanan, yani asıl ad bulunur. Ardından bu ada bağlanan sözler tek tek denenir. Her biri aynı türden tamlama mı kuruyor, gerekli ekler var mı, ortak tamlanan bütün tamlayanlara uygun mu soruları sorulur. Uygun değilse cümle ya tamlananı tekrar ederek ya da ek düzenini düzelterek kurulmalıdır. Tamlama yanlışını görmek, cümlenin yalnız anlamına değil, ad gruplarının kendi içindeki yapısal disiplinine bakmayı gerektirir.

1. TÜRKÇE

İçindekiler

1.10.17 - Çatı Uyuşmazlığı

Çatı Uyuşmazlığında Etken ve Edilgen Eylem Bağını Ayırma

KISACA

Çatı uyuşmazlığı, aynı cümledeki eylemlerin özneyle kurduğu ilişki bakımından birbirine uymamasıyla oluşur. Fiilde çatı, eylemin öznesine ve nesnesine göre nasıl kurulduğunu gösterir. Etken çatıda işi yapan özne bellidir; edilgen çatıda işi yapan geri çekilir ve işten etkilenen öge sözde özne durumuna geçebilir. Sıralı ya da bağlı cümlelerde bir eylem etken, diğeri edilgen düzenle kurulmuşsa ortak özne aynı anda iki farklı görev üstlenemeyebilir. Bu durumda cümlede çatı uyumsuzluğu doğar. Sorunu bulmak için her yüklemde işi yapanın kim olduğu ve öznenin eylem karşısındaki konumu ayrı ayrı belirlenir. Öznenin bir bölümde yapan, diğeri bölümde yapılan işten etkilenen konumuna zorlanması anlatımı bozar.

Çatı uyuşmazlığı, cümledeki eylemlerin özneyle kurduğu ilişkinin birbirine uymamasıdır. Fiilde çatı, eylemin öznesine ve nesnesine göre düzenlenişini gösterir. Etken çatıda işi yapan özne açık ya da gizli biçimde vardır. Edilgen çatıda ise işi yapan geri planda kalır; aslında işten etkilenen öge sözde özne gibi kullanılır. Bu iki düzen aynı cümlede bilinçsizce ortaklaştırıldığında anlatım bozukluğu ortaya çıkar.

Bu yanlış en çok sıralı ve bağlı cümlelerde görülür. Cümlelerin bir bölümünde özne eylemi yapan kişidir, diğeri bölümünde ise edilgen bir eylemin sözde öznesi durumuna gelir. Aynı öznenin iki farklı çatı düzeninde aynı görevle kullanılacağı varsayılır; fakat etken ve edilgen yapıların istediği özne konumu farklıdır. Bu nedenle cümle yüzeyde akıcı görünse bile özne-yüklem ilişkisi mantıklı biçimde sürdürülemez.

Çatı uyuşmazlığını yakalamak için her yüklem ayrı ayrı incelenir. Eylemi kim yapıyor, iş kimin üzerinde gerçekleşiyor, yüklem etken mi edilgen mi, nesne sözde özneye dönüşmüş mü soruları sorulur. Edilgen yapıda işi yapanın belirtilmemesi olağandır; ancak aynı cümlede etken bir eylemle ortak özneye bağlanması sorun yaratabilir. Dönüslü veya işteş değerler de bağlama göre ayrıca değerlendirilir; önemli olan her yüklemün özneyle aynı türden ilişki kurup kurmadığıdır.

Düzeltilme çoğu zaman çatılardan birini diğeriye uygun hâle getirmekle yapılır. Cümledeki bütün yüklemeler etken düzende kurulabilir ya da edilgen yapı açıkça ayrılarak özne ilişkisi yeniden düzenlenebilir. Bazen de iki yargıyı ayırmak, ortak özne zorlamasını ortadan kaldırır. Çatı uyuşmazlığında amaç yalnız fiile eklenen edilgenlik unsurunu görmek değildir; öznenin cümlede gerçekten yapan mı, yapılan işten etkilenen mi olduğunu doğru belirlemektir.



benzensor



DERS NOTLARI 2026 BASKISI

KPSS TÜRKÇE İyi çalışmalar

Bu ders notları benzensor tarafından ücretsiz hazırlandı; resmî kurum yayını değildir. Hata bildirimi: destek@benzensor.com

Okudun, sıra pekiştirmede
Şimdi çöz!

Okuduğun konuyu hemen soruyla pekiştir. benzensor uygulamasında konu anlatımı, soru bankası ve gerçek sınav simülasyonu bir arada.

